Toplum Açıklama Girişimi Olarak

Şehir Teorileri

KORKUT TUNA

© **İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2013**
Sertifika no: 17313

İZ YAYINCILIK: 678
İnceleme araştırma dizisi: 250
ISBN: 978-975-355-863-1
2. baskı; İstanbul, 2013

Çatalçeşme Sokağı No: 27/2 Cağaloğlu 34110 İstanbul
telefon: (212) 5207210
faks: (212) 5115791
www.iz.com.tr
e-posta: bilgi@iz.com.tr

kapak: Medine Efe

Basıldığı yer: Alemdar Ofset Matbaacılık (sertifika no: 22953)
Davutpaşa Caddesi Besler İş Merkezi No: 20/29 Topkapı/Zeytinburnu İstanbul

KORKUT TUNA

Toplum Açıklama Girişimi Olarak

Şehir Teorileri

İZ YAYINCILIK

Prof. Dr. KORKUT TUNA; 3 Haziran 1944 yılında Balıkesir'de Mehmet Zeynel Abidin Bey ile Emel Hanımın üçüncü erkek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası bir hukukçu annesi ise ev hanımıdır.

1962 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne kaydolur ve 1969 yılında Felsefe bölümünden "Platon'a Göre Sofistler" konulu mezuniyet tezi ile mezun olur. Askerliğin ardından 1971'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nde doktora programına kaydolur. Cahit Tanyol nezaretinde yürüttüğü doktora çalışmalarını, "Yurt Dışında Çalışma Olayının Sosyolojik Eleştirisi" adlı teziyle 29 Eylül 1975'te tamamlar. 1977 tarihinde Sosyoloji Kürsüsü'nde Dr. Asistan olarak göreve başlar. YÖK yasasının ardından 1982 yılında yardımcı doçentliğe yükseltilir.

1979'dan itibaren çalışmalarını şehirlerin doğuşu ve gelişimi konularına yönelten Tuna, 1979-1981 yıllarında çeşitli tarihlerde Fransa'da bu konu ile ilgili araştırmalarda bulunur. Daha sonra *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Bir Deneme* başlığı ile yayımlanacak çalışması ile 1985 yılında doçentliğini alır.

Doçentlik sonrasında çalışmaları bilgi sosyolojisi üzerine yoğunlaşan Korkut Tuna 1990 yılında Fransa'da CNRS'e bağlı IRESCO'da araştırmalarda bulunur ve bu araştırmalar neticesinde elinizdeki kitabı kaleme alır. Bilgi sosyolojisi alanında yaptığı çalışmalarla 1992'de Uygulamalı Sosyoloji anabilim dalında profesörlük kadrosuna atanır.

Korkut Tuna 1986-2011 yılları arasında Sosyoloji Bölümü başkanlığı, 2005-2011 yılları arasında da Edebiyat Fakültesi dekanlığı yapmıştır. Halen İTİCÜ Sosyoloji Bölümü başkanı olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Akademik yaşamı boyunca farklı ve yeni bir sosyolojinin peşinde olan Korkut Tuna güncel olarak şehirleşme, küreselleşme ve Türk dünyası üzerine çalışmalar yapmakta ve talebe yetiştirmektedir.

İçindekiler

ÖNSÖZ 7
GİRİŞ 9
1. Açıklama Girişimleri ve Teoriler 15
2. Sosyoloji ve Şehir Teorileri 18

BİRİNCİ KİTAP:

BATI SOSYOLOJİSİNDE ŞEHİR

I. İLK BİLGİLERDEN TEORİLERE 27
1. Kaynaklardan Bilimlere 28
A. Basit ve Elemanter Teoriler 32
B. Çokçu Nedenlere Dayanan Teoriler 33
1) Doğal Koşullar ve Konum 33
2) İktisadî Koşullar 34
2. Batı Toplumunu Açıklama Girişimleri 42
A. 19. Yüzyılda Avrupa ve Sosyoloji 44
B. Marx, Sanayileşme ve Şehirleşme 52
II. ŞEHİR TEORİLERİNİN OLUŞMASI 66
1. Öncü Teoriler 71
A. Romanist Teoriler 72
B. Germanist Teoriler 73
1) Şehrin Kökenini Kırsal-Feodal Yapıda Görenler 73
2) Şehrin Kökenini Mevcut Yerleşimin Örgütlenmesinde Arayanlar 75
2. Henri Pirenne ve Katkısı 80
C. Pirenne ve Batı Orta Çağı 82
D. İlk Tüccarlar ve Şehirler 86
E. Burjuvazinin Oluşumu ve Şehirleşme 91
3. Max Weber ve Yeni Yorum 97
F. Rationalisation 101
G. Weber ve Şehir 104
H. Batı Şehrinin Özgünlüğü 109

III. ŞEHİR TEORİLERİNDE GELİŞMELER 116
1. Emrys Jones ve İkili Ayırım 120
A. Sanayi-Öncesi Şehri (La Ville Préindustrielle) 121
B. Batı Şehri (la Ville Occidentale) 125
2. Arnold Toynbee ve Üçlü Ayirim 129
C. Geleneksel Şehir 131
D. Mekanize Şehirler 133
E. Geleceğin Dünya Şehri 136
3. Sanayi-Şehir Çekişmesi ve Henri Lefebvre 139
F. Sanayi Şehir İkilemi ve Çifte Süreç: Sanayileşme ve Şehirleşme 141
G. Şehirden Kentsel Topluma 147
4. Günümüz Sorunları Açısından Şehir 155
H. Chicago Okulu 157
I. Şehir Planlama ve Ülke Düzenleme Çalışmaları 165
J. Küreselleşme Söylemi ve Şehir 171
1) Habitat Çalışmaları ve Şehir 173

İKİNCİ KİTAP:

ŞEHİR KONUSU NASIL AÇIKLANMALIDIR

IV. TARİHTE İLK ŞEHİRLER VE ÖZELLİKLERİ 183
1. Tarihte İlk Şehirlerin Ortaya Çıkışı 185
A. Neolitik Başarılar - Tarım ve Köy 187
B. İlk Şehirler - Doğu Örgütlenmesi 195
2. Şehirlerin Yaygınlaşması 212
C. Doğu'da Yeni Şehir Bölgeleri 213
D. Doğu-Dışı Örgütlenme ve İlk Şehirleri 221
3. Bir Sistemleştirme Denemesi 229
E. Sorun ve Çözümler Açısından 231
F. Özellikler ve Ortaya Çıkan Sistem 238
V. ŞEHİRLEŞME SÜRECİNDE YENİ GELİŞMELER 248
1. Doğu-Dışı Örgütlenmede Yeni Boyutlar 249
A. Hellen - Roma Şehirleri 251
B. Batı Orta Çağ Şehirleri 261
2. Doğu'daki Yeni Gelişmeler 268
A. İslam Şehirleri 271
B. Osmanlı Türk Şehirleri 280

SONUÇ OLARAK 289
BİBLİYOGRAFYA 299

Önsöz

Bu çalışma iki doçentlik tezinin birleştirilmesidir. Birincisi reddedilmişti. İlkine göre kısmen daraltılmış ve ayıklanmış fakat ilerletilmiş konularla ikincisi başarılı bulundu ve bu haliyle yayınlandı.

Çalışmaların her ikisi de belli bir teorik çerçeve altında şehir konusunda kurulması gereken bağlantılar ve kendi payına düşen söylenmesi gereken sözleri içeriyordu. Bu çerçevedeki şehir ile ilgili bilgiler ve yaklaşım tarzı Türk Üniversitelilerinin ve araştırıcılarının önüne bir kitap olarak konmuştu ve -pek yankı yapmasa da- belli bir görevi yerine getirdiği düşüncesinde idim. Bunun için mevcudu belli bir zaman aralığı içinde tükenmesine rağmen yeniden bastırmak yoluna gitmeyecektim.

Ta ki Anton Zijderveld adlı bir üniversite hocasının İstanbul Büyük Şehir Belediyesinin davetlisi olarak "Doğudan Batıdan" adlı uluslararası konferansa davet edilmesi ve benim de müzakereci olarak çağrılmam gerçekleşinceye kadar! Anton Zijderveld konferansında, benim kurduğum bağlantılarla dikkat çekmeye çalıştığım ama geçen zaman içinde Türk aydınının karşısına konan yeni konular ve ele alışlar karşısında, ele aldıkları biçime gelen çizgideki katkıları pek bilinmeyen, unutulduğu hatta aşıldığı ve bu yüzden de devrini kapattığı sanılan tema ve kişileri önümüze koyup; Batı şehrinin özgünlüğünü, onun bilinen bir tarihe rağmen gerçek mânâda şehir olma niteliğini taşıdığını ileri sürünce, eski notlarımı tekrar ele alıp, bu konuları yeni bir eleştiri süzgecinden geçirip başka bir değerlendirme

ile tekrar Türk okuyucusunun önüne koymayı ve belli bir açıdan bu konuyu hatırlatmayı düşündüm.

Bugünlerde Batı'nın kendisini ve kendi dışındaki dünya ile ilgili meseleleri açıklamada yeni kavramlara dayalı ele alış biçimleri ileri sürdüğü ve bu kavramlara dayalı açıklamaların, her zaman olduğu gibi, bizlerden de bol taraftar bulduğu bir ortamda, Hollanda Erasmus Üniversitesi Profesörünün Batı orta çağından başlayan bir biçimde Henri Pirenne ve Max Weber'in açıklamaları üzerinde hâlâ duruyor ve görüşlerini bize anlatıyor olması, üzerinde durulan bu zaman sürecinin ve isimlerin bugün dahi Batı dünyası için ne kadar önemli olduğunu ve benim şehir sosyolojisi ile ilgili çalışmalarımda bu gerçeği vurgulamama ve Türk Sosyolojisinin eleştirisine açmış olmama bağlı olarak bu notların biraz daha geniş olarak tekrar basılması gereğini ortaya koydu.

Bu duruma ilave olarak Haziran 1996'da İstanbul'da yaşanan Habitat II çalışmaları şehir konusunun ve buna dayalı olarak toplumları açıklama ve daha doğrusu toplumlara yön verebilme çabalarının, yeni dünya düzenini oturtmayı üstlenen küreselleşme çabaları içinde ne kadar önemli bir yeri olduğunu ortaya çıkardı.

Benim başından alıp getirmeye çalıştığım şehir konusu ve buna bağlı olarak ileri sürülen görüşlerin Batı düşüncesinde nasıl bir gelişme biçimi içinde açıklandığı ve bunların nasıl bir dünya anlayışını sergilediğini göstermesi açısından tekrar bir araya getirilip vurgulanmasının yararlı olacağı açıktır.

Bu bakımdan küreselleşme öncesi, belki de küreselleşmeyi hazırlayan görüşlerden bir parçası olan veya en azından buna benzer bir görevi üstlendiğini söyleyebileceğimiz şehir teorilerinin, hangi dayanaklarla nasıl bir açıklama biçiminden yola çıktıklarını görmenin önemli olacağı ve konu ile ilgili yeni bağlantılar kurmamıza zemin hazırlayacağı kanaatindeyim.

Giriş

Bu kitabın konusunu şehir ve onu açıklama girişimleri oluşturmaktadır. Bilindiği gibi günümüzde şehir ve şehirleşme düzeyinin toplumlarda ulaştığı boyutlar küçümsenmeyecek ölçülere varması yanında bu konunun, önem kazanmaya başladığı zamandan günümüze gelen süreç içinde, batılı yazarlarca bir toplum açıklama biçimi şeklinde ve sonraları ona bir biçim verme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bu çerçevede araştırıcılar bir yandan günümüz şehir ve şehirleşmesinin açıklanmasına, sorunlarına çözüm aranmasına yönelirken, öte yandan günümüzdeki gelişmeleri geniş bir tarihî/toplumsal bütünlük içinde -ama belli bir tutumla- ele almaya yönelmişler, günümüze yaklaştıkça toplumsal gelişmeleri açıklayacak doğrultuları yakalamayı bırakarak; yeni ele alış tarzlarının oluşturduğu kavramlar çerçevesinde, Batı'nın toplum olaylarını yeni açıklama biçimi olan küreselleşmeye uygun ama her birine ayrı, parça özellikler yükleyerek yeniden tartışmaların odak noktası haline getirmişlerdir.

Bilindiği gibi toplumların tarih içinde ulaştıkları belli bir üretim düzeyi ve bunun gerektirdiği toplumsal örgütlenmelere bağlı olarak şehirler ortaya çıkmış ve bu aşamadan sonra şehir ve şehirleşme olayı toplumların gelişmeleri ile birlikte yürümüştür.

Bu süreç içinde toplumların ana gelişme doğrultularına[1] bağlı olarak toplumsal olay ve örgütlenmeler şehirlerde kalıcı iz-

1 Ana gelişme doğrultularından toplumların tarihte gördüğümüz belirli bir üretim biçimi ve siyasî birlik altında toplanabilen özellikleri ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan örgütlenmeler, toplumlar arası ilişkiler ve farklılıklar ile tüm bunların yön verdiği ana gelişmeleri anlıyorum...

ler bırakmış, şehirler bu ana gelişme doğrultuları içinde özellik ve kimliklerini kazanmışlardır.

Bunun sonucunda şehirler aracılığı ile tarihteki toplumsal gelişmelere tanık bulunur ve açıklık getirebilme imkânı ortaya çıkarken diğer yanda günümüzdeki toplumlara ve toplumsal ilişkilere bu konunun temellendirilmesi çerçevesinde bir anlam kazandırma ve yön verme biçimi de ortaya çıkmaktadır.

Böylesine bir ilginin odağında bulunan şehir ve şehirleşme süreci sosyolojinin, daha önce sanayileşmede olduğu gibi, başından beri hesaplaşmak zorunda olduğu konularından birini oluşturmaktadır. Bu gün bazılarınca şehir ve şehirleşme tıpkı sanayileşmede olduğu gibi, toplumların gelişmelerindeki son aşama olarak değerlendirilmektedir. Bu tür görüşlere bağlı olarak yapılan açıklamalarda şehir ve ulaşılan şehirleşme boyutu toplum sınıflamalarında tüm toplumlar arası farklılıkları belirleyen bir ölçüt durumuna getirilmiş bulunmaktadır.

Daha çok batılı araştırmacıların -başka toplumlara karşı- kendi toplumlarının özelliklerini açıklayabilmek için şehir konusuna verdikleri özel yer ve anlam ile bu konuda ileri sürülen açıklama biçimleri batı dışı toplumların araştırıcıları tarafından da tümüyle benimsenmiş görünmektedir. Bu çerçevede şehirlerin ortaya çıkış ve gelişmeleri konusunda sürdürülen çalışmalarda, şehirleşme olayı ve buna bağlı gelişmelerin özellikle tek bir nedene, Sanayi Devrimi olayına bağlanmakla yetinildiği bunu kanıtlar niteliktedir.[2]

Son yüzyıl içinde şehirleşme olayı ile sanayileşme olayı arasında Batı'da görülen paralellik sonucu, bu konuda sürdürülen çalışmaların bu ilişkiyi genel bir ilke haline getirmesi fazla bir dirençle karşılaşmadan tüm toplumların bilimsel kadroları tarafından kabul edilerek, tartışmasız genel-geçer bir kural niteliği kazanmıştır.

Her toplumun kendisine özgü tarihî ve toplumsal koşulları ile toplumlar arası ilişkileri tarafından tayin edildiği kabul edil-

2 Ledrut R., *La Sociologie Urbaine*, P.U.F., 1973 "L'urbanisation et un trait caractéristique de sociétè industrielle contemporaine".

diği halde, şehir ve şehirleşme konusunda sanayi devrimine tümel bir belirleyici özellik atfedilmektedir. Bunu desteklemek konusunda ileri sürülen görüşlerin kabul edilebilmesi için her iki olayın bütünü ile ele alınması ve aralarındaki ilişkinin ortaya konması gerekmektedir.

Sanayi devrimi diye adlandırılan olayın belirli tarihî toplumsal koşullar ve ilişkiler sonucu yeryüzünün belli bir yöresinde ve belli bir zaman kesitinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Batı Avrupa'da ve son iki yüz yıllık bir zaman kesitine özgü bir olay olarak bilinen sanayi devrimi yanında şehirlerin en az beşbin yıllık bir geçmişe sahip oldukları ve şehirleşme olayının uygarlık sistemleri içindeki yerleri ölçüsünde zamanla yeryüzünün büyük bir kesimine yayıldığı görülmektedir.

Bu durumda şehir ve şehirleşme olayını, iddia edildiği gibi, belirli bir zaman kesiti -son iki yüz yıl- ve belirli bir yöre -önceleri batı Avrupa, sonraları kuzey Amerika- ile açıklayabilir miyiz? Ya da soruyu başka bir şekilde soracak olursak, şehir ve şehirleşmenin sadece bu zaman ve mekân kesiti içinde açıklanmak istenmesinin anlamı ne olabilir? Böylesine zaman ve yer olarak sınırlı bir gelişmenin, başka bir deyişle Batı şehrinin oluş ve gelişme kuralları nasıl olmuştur da tüm zamanlar ve şehirleri için genel-geçer açıklayıcı bir model olmuştur?

Bu sorular ve bunlara bağlı meseleler bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Batı'nın sanayi olayı ile birlikte tarihinde o güne kadar yaşamadığı hızlı bir şehirleşme hareketinin içine girdiği ve 19. yüzyıldaki mevcut şehirleri büyük nüfus artışına uğrarken yeni şehirlerin de ortaya çıktığı bilinen bir gerçektir. Yine bu gelişmenin Batı ile sınırlı kalmadığı ve Batı ile yakın ilişkide bulunan yerlerde de belli bir şehirleşme yaşandığı bilinmektedir. Bu bakımdan şehirleşme ile sanayileşme, Batı için bir bakıma biribirine bağlı iki olay olarak ele alınabilir.

Fakat bizim için üzerinde durulması gereken önemli nokta, bu tür açıklama girişimlerinin sistemleştirilip genel-geçer bir hale sokularak eski ve yaygın bir olay olan tüm şehirler için açıklayıcı bir model haline getirilmesidir.

Böylesine bir ele alış ve sorunlara bu açıdan yaklaşım Batı dışı toplumların, Batı gibi aynı gelişme sürecini izlemişçesine meselelerini açıklama durumunda kalmalarına yol açacaktır. Böylelikle belirli bir zaman ve yer ile sınırlı bulunan bir açıklama modelinin genelleştirilmesi; bir yanda, ileri sürülen günümüze ait açıklayıcı unsurların farklı toplum ve uygarlık sistemleri ile daha eski dönemlere aktarılmasına yol açarken[3], diğer yanda ise bu toplum ve uygarlıkların kendilerine özgü nitelikleri açıklama dışı kalacaktır.

Bu bakımdan Batı sanayi devrimine bağlı olarak Batı'da ortaya çıkan şehirleşmenin tüm toplumlar için geçerli olabilecek açıklayıcı bir model olarak ileri sürülmesi ve bu konuda yapılmış değişik açıklamaların bu yönde sistemleştirilip teori haline getirilmesi üzerinde özellikle durmamız gerekmektedir.

Genel olarak baktığımız zaman kapitalist/sanayi olayının Batı'nın gelişme doğrultusunda varmış olduğu son aşama olarak görmek gerekmektedir. Bu olaya bağlı olarak Batı dünya egemenliğini ele geçirmiş ve sonuçta bazı toplumların denetimini üstlenmiştir. Bu açıdan ele alındığı zaman Batı'nın bu başarısının koşullarını araması ve bunu yüceltmek istemesi normal sayılabilir.[4]

Geçmişin değerlendirilmesine baktığımız zaman, Batının, dünya egemenliğini ya da kısmen denetimini elinde bulundurduğu dönemlere öncelik ve ağırlık verdiği, kendisine üstünlük sağlayan unsurları ön plana çıkarttığı görülmektedir. Bu anlayış içinde Batı dünya tarihini kendi ilişkilerinin ve üstünlüklerinin ağır bastığı dönemlerle başlatacak ve bölümleyecektir. Antik çağ dediği zaman Yunan ve Roma uygarlıklarını başlangıç olarak alacak ve bu uygarlıkların var oluş nedeni olan Doğu uygarlıkları ya bilmezden gelinecek ya da birkaç satır ile geçiştirilecektir.

3 Kıray, M., 'Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler' in Mimarlık/Şehircilik ve Türkiye'nin Sorunları, s. 269 "Dünyanın her tarafında ve tarihin uzun bir devresinde şehirler parçası oldukları feodal topluma has karakteristikler taşımışlardır" ifadesinde olduğu gibi.

4 Ama bu arada Batı'nın kendi gelişmesini açıklamak için ileri sürdüğü ve geçerli saydığı süreci kendi dışındaki toplumlar için mevcut ve geçerli saydığı da unutulmamalıdır.

Orta çağ Batı'nın dünya egemenliğini dolayısı ile Doğu zenginliklerinin ve ticaretinin denetimini elinden kaçırdığı bir dönem olarak, Roma İmparatorluğu sonrasında içine düşülen bir gerileme süreci sonucu, karanlık dönem olarak nitelendirilecektir. Halbuki aynı orta çağ Doğu'da İslamiyet'le birlikte yeniden büyük uygarlıkların kurularak büyük gelişmelerin sağlandığı bir dönemdir.

Batı, Roma İmparatorluğunun yıkılışından sonra bin yıl boyunca eski Roma'nın sağladığı üstünlüğün özlemini duyarak dünya egemenliğinde söz sahibi olacağı günlerin gelmesini bekleyecektir. Bunun sonucu olarak Doğu ile ilişkilerde içine düştüğü açmazlardan kurtulup Doğu ticaretinde söz sahibi olması yeniden doğuş olarak nitelendirilecektir. Bu bakımdan Batı düşüncesinde orta çağ çok büyük bir önem taşımaktadır.

Ana hatları ile değindiğimiz tarih değerlendirmelerine bağlı olarak Batı'nın kendi kimliğini ve özelliklerini açıklama çabaları ve özellikle kendi orta çağına bağlı açıklama girişimleri şehir konusunda da geçerli olmuş, adeta özel bir uygulama alanı bulmuştur. Çünkü Batı kendi kimliğini ve buna bağlı özelliklerini açıklama girişimlerinde çıkış noktası olarak ele aldığı sanayi olayına 19. yüzyılda, günümüzdeki rahatlığı ile dayanamamış, kendisini temellendirir ve bu noktaya vardığı süreci ele alırken, şehir ve şehirleşme olgusundan ve bunu başlatacağı orta çağ döneminden yararlanmak istemiştir.

Batı'nın şehir olayını, kendi gelişmesine temel olarak göstermesinin ikinci bir nedeni ise vardığı son aşamasında farklılığını ve gücünü sanayi olayı ile açıklarken daha önce geçirdiği dönemler için farklılığını ve gücünü ayni şekilde ileri sürmesi mümkün olmadığı için; Doğu önünde farklı yanını belki de üstünlüğünü belli bir dönemden itibaren şehirlerinde, onların gelişme süreçlerinde ve sahip oldukları niteliklerde arayacaktır.

Bunu bazı nedenlere bağlamamız mümkündür. İlkin Batı, Doğu uygarlıklarının ulaştığı tarım zenginliğine, ürün bolluğuna ve buna bağlı olarak büyük bir nüfus birikimine ve en önemlisi şehirlere geçirmiş olduğu tarih dönemlerinde ulaşamamış

ve Doğu'dan farklılığını çok sonraları ulaştığı şehirlerinde ve şehirleşmesinde aramıştır. Bu bakımdan sanayi olayını da yaratan toplumlar arası ilişkiler Batı'nın kentsel toplum olma iddiasını da ortaya koymasına izin verdiği için bu özellik üzerinde hassasiyetle durulacaktır. İkinci olarak şehirler özellikleri gereği tarım dışı faaliyetlerin yer aldığı örgütlenmeler olarak tanınmaktadırlar. Ticaret ve sanayi şehirlere özgü faaliyetler olarak bilinmektedir. Üçüncü olarak Batı'da şehirler Batı'nın dünya egemenliğinde pay sahibi olduğu, Doğu ile ilişkileri denetleyebildiği ve sürdürebildiği yerlerde ve dönemlerde ortaya çıkmış veya gelişme gösterebilmişlerdir

Gerçekten de meseleye Batı'nın tarihi başlattığı yerden, antik çağ olarak Yunan ve özellikle Roma dönemlerinden bakacak olursak, Batı'nın tüm Avrupa'yı kuşatmasa da, küçük boyutlu şehirlere sahip bir görünüm içinde olduğu gözlenebilir. Çünkü Batı'nın coğrafî yapısına ve üretim tekniğine bağlı olarak tarım ilişkileri kırda fazla bir nüfus barındırmaya yeterli olmamış, bu yüzden özellik ve toplumsal kimliklerini Marx'tan itibaren şehire dayalı olarak açıklamak istemişlerdir.

Ama burada kırsal kesiminde nüfus barındıramayan Batı'nın bu işi şehirlerinde nasıl başardığı söz konusudur. Şunu unutmamamız gerekir ki, Batı ve özellikle şehirleri başlangıcından beri kendi dışındaki zenginliklere bağlı kalmıştır.[5] Kendi dışındaki toplumların yarattığı zenginliklere el koyabilme ya da denetleme yolu ile kendisine çekebildiği ölçüde (Yunan ve Roma dönemleri) şehirleşmesini sağlayabilmiş, bunu elden kaçırdığı dönemlerde (Roma'nın yıkılış ve sonrası) tersine işleyen, kırlaşmaya dönük bir tersine şehirleşmeye sahip olmuştur.

Bu bakımdan Batı'nın, diğer toplumlara üstünlüğünü sağlayan nedenleri şehirleşmesinden başlayarak sanayi devrimine ulaşan bir çizgi üzerinde, ama kendi şehirlerinde bulduğu ve kendine has saydığı özelliklerle açıklamaya çalıştığı görülecektir.

5 Şehirler başlangıçlarından itibaren kendi dışındaki ilişkilere ve tabiî ki zenginliklere bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Ama burada başka toplumların ürettikleri zenginlilere bağlı olmak söz konusudur.

Bu tür ele alışlar şehir konusunun önemini daha da büyütmekte, topluma ve toplum olaylarına ilk aşamada bir açıklama getirmek durumunda olan Türk sosyolojisinin de bu konuya, batılı ustalarının dışında, kendisine özgü bir yaklaşım sergilemesi gerekmektedir. Batı tarihinde görülen ve zaman ve yer açısından sınırlılığına işaret ettiğimiz belli bir gelişmenin yol açtığı bazı aşamalar tüm toplumsal gelişmeler için geçerli saymak anlayışı bu tutumumuzu gerekli kılmaktadır.

Toplumların ve toplumsal olayların açıklanmasında önemli bir yere sahip olduğuna değindiğimiz şehir ve şehirleşme konusunda sürdürülen araştırmaları, yukarıda işaret ettiğimiz görüşe göre birkaç açıdan ele almak mümkündür.

Bizim bu kitap çerçevesinde üzerinde duracağımız ve sosyolojimizin eleştiri süzgecinden geçireceğimiz şehirlerin oluş, gelişme ve toplumsal birliklerdeki yerini belirlemek için ileri sürülen görüşlerdir. Şehir teorileri olarak tanımlayacabileceğimiz bu görüşler; belli bir açıdan ve bir sistem dahilinde şehir konusuna dayanarak temel toplumsal, özellikle de toplumlar arası farklılıkların vurgulanmasını amaçlar gözükmektedir.

Yalnız burada ele alınacak görüşlerle ilgili olarak hemen belirtilmesi gereken, salt bir bilimsel objektiflikle meselelerin ve görüşlerin birbiri arkasına sıralanması değil, ele alınan görüşlerin genel geçerliliklerinin eleştirisi kadar bu görüşlerin genel olarak Doğu özel olarak da Türk toplumuna özgü tarihî ve toplumsal özelliklere ne dereceye kadar uygun düştüğü ve geçerli olduğudur. Çünkü toplumun çıkar ve yararlarına uygun olmayan, onun sorun ve açmazlarına çözüm getirmeyen bir bilginin fantezi olmaktan öte bir geçerliliği yoktur.

AÇIKLAMA GİRİŞİMLERİ VE TEORİLER

Şehir konusu başından beri düşünen ve araştıran insanın ilgisini çekmekle kalmamış günümüzde toplum bilimlerinin kendi disiplinlerinin ışığı altında ele alınmış ve tüm boyutları ile açık-

lanmak istenmiştir. Özellikle 19.yüzyıldan günümüze ulaşan çizgide bu konuda uzmanlaşan bilimlerin (Şehircilik) ve bilim dallarının kendilerine özgü yaklaşımları ve açıklama girişimleri yanında ortak çalışmalara (interdisciplinaire) yol açtığı görülmektedir. Günümüzde belirli sorunların ve verilen görevlerin ışığı altında yapılan çalışmalarda kısa zaman kesitlerine ait açıklama biçimleri (belki de güncellik kaygıları ile) bazı bilgilerin sistemleştirildikleri görülmektedir.

Kökü çok eskilere dayanan şehir konusu ile ilgili açıklama girişimlerini, şehir teorisi olarak ele alacağımız sistemleştirilmiş bilgilerden ayırmak gerekmektedir. Şehir teorileri olarak adlandırdığımız görüşlerin farkı çok eskilere dayanan bilgi ve malzemenin yeni bir amaçla ve belli bir bakış açısına göre elden geçirilip, Batı'nın bu gün elinde tuttuğu ilişkilere göre yorumlanmasında ortaya çıkmamasındadır. Şehir konusuna dayanan açıklama girişimlerinin büyük bir kısmı gördükleri iş, getirdikleri yorum ve sağladıkları kolaylıklar açısından zamanlarının sorun ve arayışlarına bir çözüm getiremedikleri için fazla etkili olamamışlar ve taraftar bulamamışlardır.

Bu açıdan açıklama girişimlerini ve bunların dayandıkları teorilerin havada, araştırıcının özel bir becerisine ve fanteziye dayalı görüşler olmadığını, belli bir amaca ve buna uygun bir bakış açısına göre sistemleştirilmiş, olayların bütününü kuşatma iddiasındaki yorumlar olduğunu ve gerçekliklerden kaynaklanan maddî verilerin kullanıldığını unutmamak gerekmektedir.

Bu bakımdan şehiri bütünlüğü içinde, ama belirtmeye çalıştığımız teorilerden ayrı olarak temellendirmeye çalışan, onu tarihî/ toplumsal ilişkilerinden soyutlayarak adeta bir kavram olarak ele alan bazı coğrafyacı[6], sosyolog[7] ve şehircilerin[8] görüşleri tartışma dışı tutulacaktır.

Daha çok şehirleri işlevleri açısından temellendirmeyi amaçlayan bu tür çalışmalar yukarıda belirttiğimiz nedenlerden ötürü genel/geçer açıklayıcı bir model halini alamadıkla-

6 Chabot, G., *Les Villes*, 1948.
7 Maunier, P., *L'Origine et la Fonction Économique des Villes*, 1910.
8 Lavedan, P., *Qu'est-ce que l'Urbanisme*, 1926. Géographie des Villes, 1936.

rı için bazı monografik çalışmalar için bir plan görevi yüklenmekten öteye geçememişlerdir. Bu tür açıklamalar yanında Pierre George'un[9] tarihî/coğrafî yaklaşımı çok tutarlı olmakla birlikte ele alacağımız teorilerden öte bir etki bırakamamıştır.

İleride ayrıntıları ile alacağımız şehir teorilerinin yanında, bu teorilerin teklif edeceği mevcut düzenin açıklanması, ayrıcalıklarının vurgulanması ve korunmasından ayrı teklifler getirdiği için, şehir konusunu ele alışı ile toplumsal yapılarla şehirleri arasındaki ilişkiyi de kuran Marx'ın görüşlerinin bilinçli bir biçimde devre dışı bırakılmak istendiğini de söyleyebiliriz. Marx; sanayi olayı, burjuvazi, Batı'nın vardığı noktanın onaylanması gibi diğer teorilerdekine benzer yaklaşımlar sergilese bile daha ileri bir aşamayı gündeme getirmesi, Batı'nın o dönemini ve nasıl buraya gelindiğini göstermek durumunda olanlar için başka türden açıklamalara gerek duyulmasına yol açmıştır. Bu bakımdan Marx'ın görüşlerini ele alacağımız teorilerin bir çıkış noktası, karşıtını söyleme vesilesi yaratan bakış açısı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Teorilerin özellikleri hakkında söyleyeceğimiz diğer bir husus da, bunların yapılacak araştırmalarda olaylara bir bakış açısı, bir ele alış kolaylığı sağlamasıdır. Bunun bir işareti olarak günümüzde şehir konusunda yapılan araştırmaların önemli bir kısmının Batı sanayi şehrine ayrılmış olmalarıdır. Emrys Jones'un belirttiğine göre "şehir konusu ile uğraşanlar çabalarının %90'ını sanayi şehrine ayırmışlardır. Bu bağlamda Asya, Afrika ve Latin Amerika şehirleri konusunda, belirli şehirlere verilen özel önem dışında, pek az çalışma yapılmıştır"[10].

Bu tür ele alışlara bağlı yaklaşımların belirli bir yönde gelişen görüşler üzerinde yoğunlaşacağı açıktır. Batı sanayi şehrine varan çizgiyi açıklamak, sanayi toplumunu ve bu arada benzersiz batı şehrini vurgulamak isteyen teorilerin yanında diğer toplumları ve şehirlerini de açıklayan teoriler vardır ve olmalıdır da. Ama bir dünya egemenliğinin bize bilimsel etkinlik ola-

9 Georges P., *La Ville*, 1952.
10 Jones E., *La Ville et la Cité*, 1973.

rak ulaşan uzantıları bu tür ele alışları, bunlar tarafından ele alınacak bilgi ve birikimleri bir yana itilmesine yol açmıştır.

Bunun sonucu olarak Batı'da sistemleştirilmiş ve teori haline sokulmuş açıklama modellerinin bir genel geçerlik görüntüsü altında Batı dışı şehirleşmeleri kendisine benzerlikleri ölçüsünde açıklar olmuş, açıklanamayanların ise modele göre geri kalmış yapısı tartışılmıştır.

SOSYOLOJİ VE ŞEHİR TEORİLERİ

Toplumların günümüze kadar ulaşan tarihî serüvenlerini ve bu süre içinde ortaya çıkan toplum olaylarını açıklamak durumunda olan sosyoloji bazı temel sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Şehir konusu da bunlardan birisidir. Bu konudaki çalışmalar toplumu ve toplum olaylarını tümü ile kucaklayan bir sistem dahilinde ele alınmadığını göstermektedir.

Sosyolojinin Batı'da ortaya çıktığı yıllarda ana görevi ve amacı 19. yüzyılda batı toplumlarında görülen büyük değişiklikleri açıklamak olmuştur. Bu konuda ileri sürülen sosyal teorilerin büyük bir çoğunluğu sanayi devrimi ve buna bağlı olaylar ile Batı'da ortaya çıkan kapitalist üretim biçimi ve burjuva sınıfını, elde edilen yeri ve varılan sonuçları açıklamak, bu konuda ileri sürülen tezleri haklı çıkarmak yolunda gelişmişlerdir.

Bu çerçeve içinde şehir ile ilgili görüşlerin özel bir yer tutmadan sosyologların toplumu (tabiî ki Batı toplumunu) açıklama girişimleri içinde dağınık bir şekilde bulunduğu görülmektedir. Genellikle Batı toplumunun ve elde ettiği üstünlüğün savunulması ve bu yoldaki gelişmenin kaçınılmaz bir biçimde Batı'yı bu noktaya getirebildiğinin vurgulanmasına ayrılan teoriler, şehir konusundan çok, sosyolojinin ortaya çıkış ve tartışma konularını göstermektedir.

Ama ne var ki; sosyologların başlangıçtaki kaygı ve meseleleri açıklamakta karşılaştıkları güçlükler[11] Batı toplumlarının

11 İleride değineceğimiz gibi yüceltilen sanayi olayına rağmen toplumda sefaletin ve başka sorunların kol gezmesi, bu düzenin kurulması sırasında gerçekleştirilen dış sömürüden bahsetme güçlüğü, ortaya çıkan iç çelişkilere çözüm getirilinceye kadar açıklamalarda sanayi olayı ikinci planda kalacaktır.

ve ulaştıkları yerin açıklanmasında şehir konusuna da bir yer ayrılmasını ve bu yerin en iyi biçimde tarihî bir yaklaşımla açıklanabileceği görüşünü zorunlu kılmıştır. Böylelikle sanayi olayına bağlı içinden çıkılmaz temel sorun ve açmazlar değil, orta çağdan başlayan bir ilerlemeyi gösterecek şehir ve şehirli unsurlarla Batı'yı açıklamak söz konusu olacaktır.

Sosyolojinin ilk yıllarında kurucu sosyologlar arasında görülen farklı ele alış biçimleri de Batı'nın batılılarca açıklanmasında bazı güçlük ve tıkanmalara yol açtığı unutulmamalıdır. Bu tıkanmaların aşılmasında ve Batı'nın vardığı noktanın açıklanmasında şehir teorileri ortaya çıkmış ve temel görüşler tarihçilerin güdümünde kalmıştır.

Batı toplumunu ve bu topluma özelliklerini kazandıran gelişmeleri adeta bir iç tarih sürecine bağlı olarak, kendi içlerine kapandıkları kendi orta çağlarından başlatmaları bir yanda Batı dışı toplumlarla ve özellikle Doğu ile olan ilişkileri tartışma dışı bırakmış, öte yanda temel özelliklerini (kapitalizm, burjuvazi ve sanayileşme) bu süreç içinde, kendi şehirlerinde, gösterebilmeleri büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Bu çerçeve içinde ele alınan tarihî ve toplumsal olaylar Batı'nın varmış olduğu yerin kaçınılmazlığını ve bir yerde haklılığını gösterirken, sürdürülen ilişkileri geçerliliğini ortaya koyarak dünya tarihinin ve toplumlararası ilişkilerin bu doğrultuda ele alınarak değerlendirilmesini sağlayacaktır. Böylelikle tarihteki varlığını ve konumunu Doğu toplumları ile ilişkisinde bulan Batı vardığı noktayı bu ilişkilerle açıklamak yerine, kendi içinde yarattığını varsaydığı sanayi olayı ile açıklamak isteyecek, ama bu konuda karşılaştığı açıklama güçlükleri ise tarihçilerin sistemleştirmeye çalıştıkları bilgiler ile şehirler konusundaki yaklaşımlarla çözülmeye çalışılacaktır.

Böylelikle yarattığı sorunlarla tartışma konusu olabilen sanayi olayı yanında onunla paralel giden bir başka olayı Batı kendisini tanımlamada ve diğer toplumlardan ayırmada bir ölçüt olarak kullanacaktır. Burada Batı'nın farklılığını belirlemede Batı şehri ve şehirleşme süreci, tıpkı sanayi olayında olduğu gibi, baş-

ka ilişkilerden bağımsız kendisine özgü bir süreç olarak değerlendirilerek bunu destekleyen görüşler sistemleştirilip teoriler haline getirilecektir.

Bu sistemleştirme çabası hem içinde büyük tarihçi ve sosyologların isim ve görüşlerinin yer almasından, hem de bilimselleştirmeye dayalı çabaların genel geçer kabul edilmesinden olacak fazla tartışılmadan kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak toplumların değerlendirilmesinde adı geçen şehirleşmeye ulaşamayışın getirdiği bazı toplum sınıflanmaları ortaya konurken, diğer yanda farklı toplumların değişik sorunları tek ve aynı görüş açısından değerlendirilmeye başlanmıştır.

Bu tutum bilhassa Türk toplumunu açıklama çabaları açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Şehirlerimizin günümüzdeki sayıca ve nüfusça büyümeleri bazı yeni araştırma ve açıklamalar gerektirmektedir. Bu konuda şehirlerin, günümüz küreselleşme anlayışı içinde, yeni bir manada açıklayıcılık ve tayin edicilik özelliğine bağlı olarak ileri sürülen yeni açıklama girişimleri de mevcuttur. Açıklamaya çalıştığımız bu durum, bu açıklama girişimlerinin hangi varsayım ya da temellerden hareket ettiklerinin bilinmesini şart koşmaktadır.

Batı şehrinin özgünlüğü ile taçlandırılan şehir teorilerinin Türk şehrini tarihî içinde ve günümüz özellikleri ile açıklamamızda ne ölçüde yararlı olacağının araştırılması gerekmektedir. Çünkü bu kitapta şehir teorileri olarak ele alacağımız görüşler, yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, belli bir tarihî ve toplumsal gelişmeye uygun olarak Batı'da ortaya çıkmış, tartışılmış ve aynı bilgi kadrosu üzerinde Batı için daha geçerli yorumlara yerlerini bırakmış bir dizi çalışmanın ürünüdür.

Bu gün bu yorumlarda varılan sonuçları şehir ve şehir sosyolojisiyle ilgili çoğu eserin başlangıç bölümünde birkaç satır ya da kavramla tanımış bulunuyoruz.[12] Zaman ve mekânla olan bağlantılarından koparılarak soyutlanmış bu açıklamalar bu günkü şehir teorilerine egemen olan görüşleri yansıttıklarını bize bildirmekten uzaktırlar.

12 Bu konuda bu tür bilgileri geniş olarak veren Ayda Yörükan'ın *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri* adlı çalışmasını anabiliriz.

Bu tür ele alışların mutlaklaştırılan ilişkilerin dışında kalan toplumların ve olayların açıklanmasına bir katkıda bulunması kuşkuludur. Üstelik bilimin aradığı kuşatıcı ve geçerli açıklamalar için sınırlı bilgilerin yaygınlaştırılması yerine daha kuşatıcı ele alışlardan yola çıkmanın yaraları büyük olacaktır.

Şehir konusu ile toplum ve toplumlar arası ilişkileri oluşturan bazı temel bağlantıların yakalanması bize sadece ele alınan toplumların değil, ilişki içinde oldukları diğer toplumların özelliklerini açıklamada geçerli bilgiler getirebilecektir. Böylelikle de daha kapsamlı, kuşatıcı ve geçerli bilgilere ulaşmamız mümkün olabilecektir.

Meseleyi görüş ve ortaya koyuş tarzımızın getirdiği çerçeve içinde çalışmanın birinci kesimini Batı sosyolojisinde şehir konusunda ileri sürülen görüşlerin geçerliliğinin araştırılması olacaktır. Şehir konusunda ileri sürülen açıklamaların sınırlı olay ve ilişkilere bağlı olup olmadığının yanında, atfedildiği gibi genel geçerlilikleri gereği başka olay ve ilişkileri açıklamada yeterli olup olmadıkları üzerinde durulacaktır.

Bunun için Batı sosyolojisinin dayandığı teorik temeller ve buna bağlı şehir açıklama biçimlerinin ele alınması gerekecektir. Sanayi olayı ile başa baş giden bir olayın ne tür açıklamalara konu olduğu üzerinde durduktan sonra geçerli olabileceği alanların sınırı gösterilecektir. Bu çerçeve içinde önce Batı orta çağından yola çıkan teoriler tanıtıldıktan sonra iki dünya savaşının korkulan sonuçlar ortaya çıkarmaması ve Batı'nın yüceltmeye çalıştığı sürece olan güveninin pekişmesi sonucunda şehir konusundaki değerlendirmelerde sanayi olayına dönülmesi, buna bağlı açıklamaların yaygınlık kazanması üzerinde durulacaktır.

Bu konuları takiben üçüncü bir başlıkta günümüz sorunları ve bu sorunlara çözüm getirebilme açısından yürütülen çalışmalara bağlı olarak şehir konusuna eğilmemize ve küreselleşmeye bağlı olarak son değerlendirmeleri gözden geçirmemizi sağlayacaktır.

Kitabın ikinci kesimi ise şehir olayının açıklanmasına ayrılmıştır. Şayet şehir birçok araştırmadan çıkarttığımız sonuca göre

kendi açıklamasın ve anlamını kendi içinde taşıyan bir olay değilse -ki böyle olmadığı esas çıkış noktamızı oluşturmaktadır- bu olayın, yaratıcısı olan toplum ilişkileri bütünü içinde ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Böylesine bir değerlendirme ise konunun tarihî bir derinlik ve ilişkiler bütünlüğü içinde ele alınması ile mümkün gözükmektedir.

Şehir olayının günümüzden beşbin yıl öncesine giden ve kesintisiz bir tarih süreci içinde yer alan bir olay olarak bu güne kadar ulaştığı bilinmektedir. Beşbin yıllık bir geçmişin akışı içinde toplum farklılaşmalarına bağlı olarak değişik özellikler kazanan şehir olayında belli başlı toplum ilişkilerini de yakalamamız mümkün gözükmektedir. Ayrıca şehir olayında toplum içi özellikler olduğu kadar toplumlar arası ilişkilerin payı söz konusu olduğu için bu ele alış şeklinin bize bu imkânı sağlayabileceği de anlaşılmaktadır.

Böylelikle belli olaylara bağlı olarak kendi başına ve sınırlı bir şehir açıklaması yerine geniş bir tarihî/toplumsal çerçeve içinde kendisini ortaya çıkaran toplum ve toplumlar arası ilişkilerin ürünü olarak değerlendirilmesi bize farklı toplumların şehirlerini de açıklayabileceğimiz bir temel oluşturabilecektir.

Bu ele alış çerçevesi içinde şehirler ile toplum ve toplum olayları arasında kuracağımız bağlantının biçimi önem taşımaktadır. Bu bakımdan şehirlerin hangi toplum ilişkilerinin ürünü olduğu, hangi toplumsal gelişmenin ve örgütlenmenin şehirleşmeye yol açtığı ve bunun ne gibi toplum gereklerini karşıladığı ve ne tür toplumsal oluşumlara yol açtığı üzerinde durmamız gerekecektir.

Şehirler konusuna tarihî bir gelişme içinde baktığımız zaman, şehirlerin toplumların örgütlenme şekillerine göre, üretilen veya ele geçirilen toplum zenginliklerinin ve bunları yaratan ilişkilerin örgütlendiği ve denetlendiği merkezlerde ortaya çıktığı söylenebilir.

Bu doğrultuda ele alındığı zaman şehirlerin kendi dışlarındaki bazı toplum olay ve ilişkilerine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Belli bir anlamda yeni ve fazla bir toplum hasılasının ya-

ratıldığı bu ilişkilerde; şehirler, bazı üretim/yönetim ilişkilerinin yeniden biçimlendirilmesinde, sürdürülmesinde ortaya çıkmış yeni bir toplum örgütlenmesi olmaktadır.

Bu bakımdan şehir öncesi toplum ilişki ve örgütlenmelerinin ne olduğu ve buralarda karşılaşılmış hangi koşulların yeni bir örgütlenme biçimine yol açtığı anlam kazanmaktadır. Şehirlerin mevcut üretim ve toplum ilişkilerine rağmen ortaya çıkmış oluşu, üzerinde özellikle durulması gereken bir aşamayı karşımıza çıkarmaktadır. Burada sürüp giden toplum faaliyetlerinin neden gerek üretim, gerek yönetim ve gerekse denetim açısından daha ileri bir örgütlenmeye yol açtığı sorunu ile karşı karşıya bulunmaktayız.

Mekanik bir biçimde olayların belli bir aşamaya gelince kendiliğinden başka bir şekle dönüşeceği şeklindeki bir açıklamayı kabul edemeyeceğimize göre şehir öncesi toplum ilişkileri üzerinde durmamız gerekecektir.

Bu durum konunun kaçınılmaz bir biçimde ilk şehirlerin ortaya çıkışından itibaren ele alınmasını şart koşmaktadır. Şehirler birden bire kendiliklerinden ortaya çıkmadıklarına göre buna yol açan toplum ilişki ve özelliklerinin üzerinde durulması ve temeldeki etkenlerin gösterilmesi gerekmektedir.

Böylesine bir ele alış aynı zamanda bize tarihte ilk şehirlere ve şehirleşmeye yol açan toplum ilişkilerini en katışıksız bir durumda ele almamızı sağlaması bakımından önemli olduğu gibi başka şehir ve şehirleşme süreçlerinin gerisindeki temel toplum ilişki ve özelliklerini de yakalamamıza izin verebilecektir.

Bunu gösterebilmek için ilk şehirlerin ortaya çıktığı ve uygarlıkların beşiği olarak bilinen Mezepotamya ve Nil yöresindeki toplumların, karşılaştıkları güçlük ve açmazları ne şekilde çözdükleri üzerinde durarak, şehirlerin hangi toplum ilişkilerine bağlı olarak ve nasıl ortaya çıktıkları açıklanmak istenecektir

Burada daha çok Doğu toplumları söz konusu edilecektir. Bu toplumların karşılaştıkları güçlük ve açmazları hangi aşamalardan

geçerek çözdükleri üzerinde durularak, kazanılan toplum başarılarının ürünü olarak ortaya çıkan şehirlerin mevcut sorun ve açmazlara eldeki imkânlar çerçevesinde ne tür çözümler bulduğu tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Böylelikle belli toplum ilişki ve örgütlenmesi sonucu ortaya çıkan şehire özgü niteliklerin ele alınması, bunların bir başlarına ve kendiliklerinden oluşmadığını, toplumun içinde bulunduğu sorunları mevcut ilişki ve örgütlenmesi çerçevesinde çözemediği ortamlarda, mevcut sistemin dışında oluşturulan ve belli bir çözüm ve başarıyı ifade eden yeni örgütlenmenin kazandırdığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Daha sonra ilk şehirlerin ortaya çıkışını izleyen toplum ilişkilerinde beliren yeni şehirleşme doğrultuları bu çerçeve içinde değerlendirilecektir. Doğu şehirlerinin yakın çevresinde görülen yeni şehir bölgeleri yanında farklı toplum özellikleri ve ilişkilerinin yol açtığı ve Doğu dışı örgütlenme olarak nitelendirdiğimiz gelişmenin şehirleri ile, uygarlığın çatallaşması olarak gördüğümüz bu iki ayrı toplum sisteminin karşılıklı ilişkileri çerçevesinde şehirlerinin de değerlendirilmesi söz konusu olacaktır.

Kitaptaki bir başka bahiste ise, ilk şehirlerin ortaya çıkış ve yaygınlaşmalarını açıklamada kullanılan varsayım ve buna bağlı olarak ortaya konan sistemleştirmenin, tarihte ortaya çıkan yeni ve farklı toplum ilişki ve örgütlenmelerinin şehirleri için de geçerli olup olamayacağı tartışılacaktır.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse kitapta tarihte karşılaştıkları sorunlara buldukları çözümler ve buna bağlı olarak kazandıkları nitelikler açısından oluşan iki farklı toplum örgütlenme biçimi olarak ele aldığımız Doğu ve Batı toplumlarında görülen şehirler ve bunlar üzerine söylenip yazılanlar yanında tarihî süreç içinde ortaya çıkan ilk şehirlerden başlayarak bunlardan sonra ortaya çıkan yeni gelişme doğrultuları üzerinde durulacaktır.

BİRİNCİ KİTAP

BATI SOSYOLOJİSİNDE ŞEHİR

I. İlk Bilgilerden Teorilere

Şehir ve şehirleşme süreci büyük ölçüde çağımıza özgü ve sanayi devrimine bağlı bir olay olarak değerlendirilmeye çalışılmasına rağmen köklerini tüm tarih içine salmış bir sürecin ürünüdür. Bu bakımdan şehir konusuna eğilen araştırıcıların karşılaştığı veri bolluğu ve yaygınlığı şehirlerin sadece günümüzde değil, çok eski zamanlardan beri toplum hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte günümüze yaklaşan zamanlarda şehir konusuna verilen özel önem, şehrin günün koşulları çerçevesinde kazandığı anlama ve bir bakıma kendisine yüklenmek istenilen göreve göre temellendirilmeye çalışılmasında, şehir sosyolojisin de kaynaklarını oluşturacak ve en eski verilerden kalkarak günümüze ulaşacak bir biçimde ayrıntılı bilgilerin toplanması ve sistemleştirilmeye çalışılması söz konusudur.

Günümüzdeki araştırmaların ve dayanaklarını oluşturan teorilerin bu tür veri ve bilgilerin belirli bir amaç doğrultusunda sistemleştirilmesi ile ortaya çıktığını ve bu çalışmada, yerine göre belirli bir döneme ve yöreye ait bilgilere özel anlam ve görevler yüklenerek bu temellendirme işleminde kullanıldığını unutmamak gerekmektedir.

Karşılaşılan açıklama sorunlarını çözmek amacıyla daha eski tarih dönemlerine giden bu girişimlerin daha çok 19. Yüzyıl Avrupasında yoğunlaşmakta olduğunu ve ele alınan konuların bizi eski kaynaklardan günümüz şehirle ilgili bilimlerine getirdiğini söyleyebiliriz.

1. KAYNAKLARDAN BİLİMLERE

Toplumsal başarıların büyük ölçüde örgütlendiği ve yönlendirildiği şehirlerle birlikte uygarlıkların bu alandaki kalıcı izlerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Sosyoloji öncesi şehir konusundaki çalışmaların kaynaklarını oluşturan bu veriler sadece şehre özgü açıklamalar değil, tüm bir toplumun, bir uygarlığın aydınlanmasına temel teşkil etmiştir.

Zaman, yer ve maddî özellikler açısından çok farklı niteliklere sahip olan bu kaynaklar tarihin ilk zamanlarındaki şehirlere ait olabildikleri gibi günümüz şehirleri için de geçerli olabilirler.

Biz burada böylesine bir tarihî derinliğe sahip olan kaynakların kısaca tanıtılmasından başlayarak, günümüz şehir teorilerine gelinceye kadar meydana çıkan gelişmeyi amaçladığımız için bu konuda bazı özelliklerin altını çizmekle yetindik.

Şehir konusunda doğrudan bilgi veren ve şehrin maddî ve toplumsal varlığından bize ulaşabilen bazı veriler bulunmaktadır. Bunların bir öbeğini şehir kalıntıları oluşturmaktadır. Bu kalıntılardan kazı veya benzeri çalışmalarla ortaya çıkarılan temeller, yapılar veya bunların ayakta kalabilmiş duvarları ve bu alanda bulunabilen buluntular şehrin iskeleti diyebileceğimiz maddî yapısı kadar toplumsal yaşam ile ilgilidir.[1]

Şehirlerle ilgili maddî verilerin arkeolojik ve benzeri çalışmalarda elde edilemediği dönemlerde mühür, arma ve paraların tarih, isim ve simge olarak bize ulaştırdığı verilerden bazı şehirlerin o zamana kadar ortaya çıkmamış varlık veya özellikleri hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmektedir.[2]

Bundan başka toprak tabletlerden[3] kağıda kadar her türlü yazılı belgelerden şehirlerin iktisadî, siyasî, hukukî ve idarî iş-

1 Lavedan, P., *a.g.e.*, s. 3, Lavedan burada eldeki bu tür verilere bağlı olarak şehirlerin planlarının ve temsilî görünüşlerinin elde edildiğini belirtmektedir.

2 Robert, L., *Villes d'Asie Mineur*, 1935. Bu çalışmada Batı Anadolu'daki bazı şehirlerin varlığı konusunda o şehirlerde basılmış paralar kanıt olarak gösterilmektedir.

3 Kültepe'de bulunan Asur tabletlerinde bugün izi görülmeyen birçok şehrin adına rastlanmaktadır. Ayrıca birçok tablette çizili olan şehir planları gerçekleri konusunda yardımcı olmaktadır.

lemlere bağlı olarak toplumsal özellikleri üzerinde bilgi sahibi olabiliriz.[4]

Bu tür doğrudan bilgi veren maddî verilerin yanında dolaylı bilgi veren bazı kaynaklar da söz konusudur. Çağlarındaki şehirleri, şehir hayatını ve etraflarındaki olayları bize aktaran kaynakların özelliği tasvirî oluşlardır.

Destan, efsane ve rivayetlerde toplumların tarih içindeki oluş ve gelişmelerindeki serüvenler biçiminde çağlar boyunca kuşaklardan kuşaklara devroluşu yanında şehirlerin kuruluş ve yıkılışlarına ait verilerinde yer aldığı gerçeğe yakın bilgiler bulmak mümkündür.[5]

Şehir konusunda dolaylı bilgi edindiğimiz kaynakların bir öbeğini de sanat eserleri oluşturmaktadır. Duvar, halı, tuval ve benzeri şeyler üzerine yapılan şehir resimleri bu konuda örnek sayılabilirler. Gerçeğin sanat yoluyla tasviri yanında hayal gücünün de rol oynadığı bu tür resimlerde birkaç şehrin özelliğini birleştiren hayalî şehirlerin de resmedildiği bilinmektedir.[6] Bundan başka gravür ve minyatürlerde de şehir ve şehir hayatından örneklere rastlamamız mümkündür.[7]

Bu kaynaklar bir dizi uzman bilimin[8] kıl kırk yararcasına yaptığı çalışmalarla anlam kazanmakta ve bir bütün içine oturtulabilmektedir. Böylelikle başta şehir sosyolojisi olmak üzere şehir konusu ile ilgilenen bilim dallarının yürüttükleri araştırmalarda bu tür kaynaklardan yararlanma şansı ortaya çıkmaktadır.

Bilinen en eski şehirlere kadar geri giden kaynaklardan günümüz bilimlerine gelinceye kadar geçen süre içinde ele aldığımız kaynaklar içinde bir başka kaynak grubu başlı başına bir

4 Beldiceanu, N., *Recherches sur la Ville Ottomane*, 1973. Burada fermanların şehir hayatı ile ilgisi üzerinde durulmaktadır.

5 Gılgamış Destanı bir örnek olarak verilebilir.

6 Lavedan, P., *Represantation des Villes dans l'Art du Moyen Age*. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak kilise duvar süslemelerinde bulunan temsilî sahnelerin arka planında başta Kudüs olmak üzere birçok kutsal şehirin tasviri yer almaktadır.

7 Bu konuda Matrakçı Nasuh akla gelebilir. Bunun yanında birçok minyatürümüzde şehir hayatımızla ilgili birçok sahne bulmak mümkündür.

8 Burada kazılar için arkeoloji, paralar için nümizmatik, yazılar için epigrafi, yer isimleri için topomomi, özel isimler için onomastik çalışmaları yanında dilbilim, edebiyat ve sanat tarihi çalışmalarını sayabiliriz.

araştırmayı besleyecek özellikler kazanmaya başlamıştır: yazılı eserler.

Kutsal Kitaplarla ilk bilgileri derlemeye başladığımız şehir konusu giderek seyahatnamelerde[9], coğrafya kitaplarında[10] ve edebiyat eserlerinde[11] oldukça ileri boyutlarda ele alınmaya başlar.

Geniş bir zaman aralığına yayılan bu tür eserler yanında kaynaklardan bilimlere giden süreç içinde tarihçi ve felsefecilerin[12] eserleri sayesinde kaynak olarak nitelediğimiz eserler giderek başlı başına bir araştırma ve yoruma dönüşür. Yaşadıklar zamandan önceki sorunları da işleyen yazarlar bir yanda eldeki bilgilerle "olanı" değerlendirirken, öte yandan "olması gereken" üzerinde de görüşler ileri sürerler.

Bu doğrultuda Doğu kaynaklarına baktığımız zaman 10. yüzyılda başlayan bir dizi şehir tarih ve tanıtmalarına rastlamaktayız.[13] Bunlardan başka şehir Doğu düşüncesinde de önemli yer tutmuş ve başta İbn'i Haldun olmak üzere birçok düşünürde bu konu geniş şekilde ele alınmıştır.[14]

Bunlara rağmen kaynaklardan şehir ile ilgili uzman bilimlere geçişteki süreçte yer alan geniş zaman aralığı içinde Doğu ve Batı kökenli eserler kaynak çalışmalarında görüldüğü şekilde ayrıntılı ve titiz bir biçimde ele alınıp incelenmemiştir. Maddî verilerin incelendiği biçimde şehirle ilgili yazılı eserlerin incelenmiş olduğunu ileri sürmek güçtür.

---

9 İbn-i Batuta, Evliya Çelebi, Marco Polo bu konuda akla gelen birkaç isim. Ve yine bu konuda *Kitab-ı el-Mesalik v'el-Memalik* türünden kitaplar da eski devirler için yeterli örnek olabilirler.

10 Coğrafyacılardan ilk akla Strabon geliyor. Yine Doğu kaynaklarındaki *Kitab-ı el-Buldan* türü kaynak eserleri sayabiliriz.

11 Firdevsi'nin *Şehname*'si ile *Şehrengizler* bir örnek olabilir.

12 Bkz. Roland, M., *L'Urbanisme dans la Grèc Antique*, 1956. Bu çalışmada Yunan tarihçi ve filozoflarının görüşleri kaynak kabul edilerek Yunan şehirciliğinin temelindeki teorilerin doğuşu açıklanmaya çalışılır.

13 Lombard, M., *D'Etude d'Économie Mediévale*, I. Monnaie et Histoire d'Alexadre à Mohamet, 1971. Lombard'ın ölümünden sonra yayınlan eserde "Liste Méthodhique des Sources Orientales et Occidentale Relative à l'Histoire Economique du Monde Musulmane (VIII- XI'e siècle)" bölümünde 'Descriptions et Histoires des Villes' başlığı altında 21 eser bildirilmektedir.

14 Başka bir örnek olarak Farabi'nin *Es-siyasetu'l-Medeniyye* adlı eseri gösterilebilir.

Batı kökenli kaynaklarda orta çağ sonrası felsefî değerlendirmelerin yerini giderek ekonomi-politik ağırlıklı çalışmalar almaya başlar. Bu süreçteki boşluğu dolduracak bazı çalışmaların[15] 16. yüzyıla kadar geri giderek şehir açıklama girişimleri ile bağlantı kurmak istediklerinizi görmekteyiz. Bir tarihçi (Bourgin) ile bir sosyologun (Maunier) çalışmalar bu açıdan ilgi çekicidir.

Henüz şehir sosyolojisi ismi kullanılmamakla beraber 20. yüzyılın ilk on yılında sosyolojinin Durkheim'den gelen bir tutumla sosyal morfoloji[16] adı altında bile olsa şehir konusuyla ilgilenildiğini biliyoruz. Yine bu yıllarda şehir konusu ile ilgilenen tarih ve coğrafya ağırlıklı çalışmaların yanında şehircilik adını taşıyan yeni bir bilimin doğmuş olması, konumuz açısından ayrı bir özellik taşımaktadır.[17]

Bu bakımdan kaynaklardan başlayarak, şehir konusunun özel bilim ya da bilim dalları içinde yer tutmaya başladığı yakın zamanlara kadarki gelişmeyi, René Maunier'nin makalesinden yararlanarak tanıtmakta yarar görmekteyiz.

R.Maunier'nin makalesinde şehirle ilgili mevcut teorilerin sistematik bir biçimde derlenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 20. yüzyılın ilk on yılına; sanayi olayına bağlı olarak Batı'da görülen işçi ayaklanmaları bitmiş bir biçimde girilmiş olması sosyolojide genel açıklamaların yerlerini özel sosyolojilere bırakmaya başlamasına yol açmıştır. Şehir bu konuda iyi bir örnek durumundadır. R. Maunier kitabında Batı'da oluşan genel açıklama modelleri içinde şehir sosyolojisine temel olabilecek genel-geçer bir tanım aramaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda ki-

15 Bourgin, G., "Les Etudes sur les Origines Urbaines du Moyen Age", *Revue de Synthèse Historique*, T. VII, 1903, Maunier, R., " Théorie sur la Formation des Villes", *Revue d'Economie Politique*, T. XXIV., 1910.

16 Durkheim, E., "Morphologie Sociale", *l'Année Sociologique*, 1897-1898. Derginin bu sayısında Durhkheim 6 başlık altında işlenen kitap tanıtma ve eleştirileri kısmına Sosyal Morfolojiyi katar. Şehir sosyolojisinin adı yine bu başlık altında 1951 yılında basılan 1948-1949 sayısında kullanılacaktır.

17 1910 yılı şehir konusunda oldukça hareketli bir yıl olarak görülmektedir. Maunier'nin makalesi yanında şehirle ilgili kitabının da yayınlanması yanında özel bir bilim dalı olarak şehircilik adının kullanılması da bu yıla rastlamaktadır. Bkz. Bardet G., *l'Urbanisme*, s. 6. P.U.F., 1977.

tabın bölümlenmesini de ortaya koyacaktır.[18] Batı'daki şehir araştırmalarında bir dönem moda olan mekânsal (spatial) araştırmaların ilk örneği olarak beliren bu çalışmada tanıtacağımız makalesindeki bazı görüşler ele alınıp eleştirilmiştir.

Bu yaklaşım bize şehir konusu ile uğraşan sosyolojinin; bir yanda sanayi olayı ile Batı şehirlerinde ortaya çıkan gelişmeyi mekân açısından analize tabi tutarak açıklarken, öte yandan Batı düşüncesi içinde şehir konusuna 19. yüzyıl dışında bir temel aramakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla R.Maunier 16. yüzyıla kadar geri giderek şehir konusunda ileri sürülmüş açıklama girişimleri ile bağlantı kurmayı amaçlamaktadır.

A. BASİT VE ELEMANTER TEORİLER

Ana hatları ile Fizik ve Sosyal görüşler olarak derlediği açıklama girişimlerinin bir öbeğini tek bir nedene indirgenmiş görüşler oluşturmak-tadır. Basit ve elemanter teoriler olarak derlenen teoriler içinde fizik teoriler bazı mekanik kurallarla biyolojik karşılaştırmalara dayanan yakıştırmacı görüşler şehir konusunu fizikî çevreden başlayarak ırklara kadar varan bir nedensellik zinciri içinde ele almayı denerler.

Örnek olarak verilecekse De Lapouge'a göre uzun kafalı bireyler kısa kafalılara göre şehir merkezlerine giderler. O. Ammon ise kafatası yerine boy ölçütün getirerek küçük boylu insanların küçük şehirler tarafından çekildiklerini, güçlü ve iri insanların ise büyük şehirleri biçimlendirmeye gittiklerini ileri sürer. Bu başlık altında toplanan teoriler içinde salt sosyal nedenlere dayanılarak sosyal yapı ya da sosyal morfoloji açısından şehir konusunda toplumun boyutu ve sosyal yoğunluk gibi konular yanında işlevsel zorunluluklara da yer verildiği görülür.

18 Maunier, R., "l'Origine et la Fonction Economique des Villes", s. 18-20, 1910. "Nous sommes ainsi en état de donner… un définition plus précis: c'est l'étude générale des formes et des causes de l'arrangement locale des industries dans les groupements urbains". "Cette étude comprend deux partie: étude globale de l'espace urbaine et de son organisation économique interne, considérée dans ses types généraux; et étude spéciale de certaines parties de cet espace, dans leur rapport avec les fonction industrielles".

İlk baş vurulan iktisadî zorunluluklar çerçevesinde tarımsal, sınaî ve ticarî koşulların yanında siyasî koşulların da şehrin oluşumundaki yeri ve önemi verilmek istenmektedir.

B. ÇOKÇU NEDENLERE DAYANAN TEORİLER

Derginin sonraki sayısında da devam eden makalede daha önce de ele alınan temalar dışına pek çıkılmamakla beraber, temel ve esas olarak kabul edilen nedenler yanında ikincil nedenlerin kabul edilmiş olduğu görülmektedir. Böylelikle tek bir nedene bağlanmadan şehir konusunda etkili olduğu kabul edilen birçok koşul belli bir bağlantı ve sıra düzeni içine konmuş olmaktadır.

Şehrin ortaya çıkış ve gelişimi ile ilgili açıklama girişimlerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1) Doğal Koşullar ve Konum

Maunier'nin bildirdiğine göre şehirlerin oluşmasında ülkenin coğrafya şartlarının etkisi üzerinde, zamanın coğrafyacılarından çok önceleri, 17. yüzyılda William Temple tarafından durulduğu bildirilmektedir.

Temple'e göre "yabancı istilalarına karşı gerek deniz, nehir gerek dağlar ve geçitler gerekse boş ve barınılmaz geniş topraklarla çevrili olan ülkelerde halk basit bir şekilde dağınık düzen evlerde veya küçük köylerde yaşar; fakat istilalara karşı her taraftan açık olan ve çevresi kalabalık ve güçlü milletlerle çevrili olan ülkelerde, evler birbirine yapışarak kalabalık ve birlikten güven ararlar ve etraflarını duvarlarla çevirirler. Bu durum şehirlerin kaynağını oluşturur ve giderek bereketli topraklarının, nehirlerinin ve limanlarının sayesinde daha büyük ve zengin olurlar."

Daha sonralar çağdaş coğrafyacılarda sit ve konum olarak ele alınan coğrafya koşulları ilerde iklim ve benzeri özelliklerin de katılması ile daha kapsamlı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

2) İktisadî Koşullar

Şehirle ilgili tüm açıklama girişimlerinde yer alan ve iktisadî koşullar olarak belirlenen öğeler, üretim açısında tarım ve sanayi olarak ikili bir ayırım içinde ele alınmaktadırlar. Şehirlerin ortaya çıkış ve gelişimlerinde önemli bir neden olarak gösterilen tarımın karşısında o dönemlerin zanaat ve manifaktürü ile ticaret yer almakta ve bazı yazarlar tarıma daha çok yer ayırmaktadırlar.

(a) Tarım

Şehirlerin ortaya çıkışında başlıca unsurlar olarak değerlendirilen tarımın, bu süre içinde önemli bir pay sahibi olduğu görülecektir.

Şehirlerin ortaya çıkış ve gelişmelerinde tarımla ilgili olarak şu değerlendirmelere rastlanılmaktadır: Vahşilerin gezici/ geçici yerleşmeleri tarımın başlangıcı ile kesin bir şekil alır (Beccaria, 1772). Tarımsal ürünler en kayda değer bir biçimde halkı bir yöreye yerleşme zorunda bırakır. Bu hayat tarzı birbirine yakın sağlam evler inşa etmek şeklinde gelişir. Bu, şehirlerin biçimlenmesidir (Goguet, 1759). "Tarımcılar doğal olarak fatih değillerdir. Toprakla uğraşmak çok zaman alır". Ama "toprak tarım yapanlardan çok kişiyi besler (Turgot 1844)". Bu bakımdan "tarımsal üretim şehirleri belirleyen neden ve koşulları gösterir (J.J. Becher 1668). Şehirlerin nüfusu zorunlu olarak ekili alanların genişliği ve üretilen gıda maddelerinin toplamı ile orantılıdır (Thunen 1851). Tarımsal gelirin bir düzeye ulaşması şehrin biçimlenmesine, gelişmesine yol açar (Quesnay)". Kısaca "şehir bir topluluk olarak kendi dışındaki tarımsal çalışma ile yaşar. Tarımsal artı-ürünün koşullandırması ile oluşur; gerçek kurucuları sanayiciler değildir (Sombard 1907).

Tarımsal üretimin yanında tarıma bağlı ilişkilerin de şehirleşme olayında etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Mülkiyet ilişkileri açısından şu belirlemeler ortaya çıkmaktadır: "Topraklar çok sayıda emek sahibi arasında paylaşılmışsa köyler çok fakat köylerde oturanlar az olur. Buna karşılık topraklar az bölün-

müşse köy sayısı az fakat oturanları çok olur. Bu tür köyler tarımsal hayatın gerektirdiği zanaat ve ticaretin ortaya çıkması ile kasabaya veya küçük şehire dönüşür (Beccaria 1772).

Yine başka bir ilişki olarak toprak sahiplerinin kırsal kesim dışında yerleşmeleri, yani topraktan elde edilen gelirle yaşayanların şehirlerde yerleşmesi birçok yazar tarafından (Cantillon 1755, Sombart 1907) şehirlerin oluşumunda tarımsal katkı olarak değerlendirilmiştir.

(b) Sanayi ve Ticaret

Sanayi ve ticaretle ilgili faaliyetler şehrin oluşumu üzerinde açıklama girişimde bulunanların bir kesimi tarafından tarımsal faaliyetlere karşıt faaliyetler olarak değerlendirilir. Sanayi ve ticareti şehrin oluşumundaki tek unsur olarak ele alanlar; tarımsal faaliyeti nüfusun toprak üzerinde dağılmasına yol açtığı gerekçesi ile açıklama dışı bırakmalarına rağmen, çokçu nedenlerle meseleye yaklaşanlar tarım şehirlerin ortaya çıkışındaki temel nedenler arasında sayarlar (Jean Batero 1558).

Fakat daha sonraki tarih dönemleri ve şehirler için tarım yerine başta sanayi ve ticaret olmak üzere başka ilişkilerin ifadesi olan unsurlar katılır[19]

Genellikle ekonomik nedenler içinde sayılan tarımın nüfusu kırsal alanda dağıtmasından "ticarî ve sınaî işlevlerin gelişmesi ile burglar meydana gelir. Bu burglar şehirlerin hazırlayıcısıdırlar. Diğer nedenlerin katılması ile "burglar, şehirlere, şehirler baş şehire dönüşür" (Cantillon 1755).

Tarımsal katkıların ağır bastığı bu değerlendirmelerin yanında sanayi ve ticarete şu şekilde öncelik tanınır. "Sanayiciler için zorunluluk bir araya gelmektedir" (Jean-Baptiste Say 1861).

19 Jean Batero temel nedenler arasında toprağın bereketliliği yanında ticarî kolaylıklardan söz eder. İkincil nedenler arasında barınak yerlerinin mevcudiyeti, kolonilerin kurulması, okul ve üniversiteler, hukukî kuruluşlar ve kraliyete ait ikametgâhların bulunuşu gelir. Bütün bunlar şehirlerin tohumudur. Son olarak belirli yerlerde özel sanayicilerin bulunuşu ve bazı özel maddelerin satılışı şehir hayatını geliştirir.

Çünkü "şehir bir iş merkezi, sanayinin bulunduğu yerdir" (Trosne 1777). Bu bakımdan "sanayi ve ticaret nüfusu şehirde yoğunlaştırır" (Maheau 1778).

(c) Hukukî-Siyasî Koşullar

19. yüzyıldan önce yaşamış yazarlarda ekonomik koşullar yanında siyasî ve hukukî koşullara da önem verildiği görülmektedir. "Şehir çok geniş politik örgüt içinde bir örgüt değil, aynı zamanda bir devlettir. Antikitede birçok devlet çevre toprakları ile şehirden başka bir yer değildir" (W.Worde Fowler 1905).

Yine çeşitli yazarlar tarafından yönetim merkezi olarak bir saray hayatının bulunması şehrin oluşumunda etkili olarak değerlendirilmiştir.

Hukukî koşullar arasında sayılan yargı organlarının, hukukî kuruluşların bulunması da şehrin oluşumu üzerinde etkili görülerek, çeşitli yazarlarca belirtilmiş bulunmaktadır.

(d) Diğer Koşullar

Bu başlık altında ekonomik, hukukî-siyasî koşulları daha değişik yaklaşımlar altında değerlendiren görüşleri derlemek mümkündür.

Bunlar arasında sayacağımız Hippolytus A.Collibus (1600) için şehirlerin oluşmasındaki en temel koşul 'İnsanın Toplumsallığı'dır. Ancak bunun varlığı ile ailelerin köyde ve şehirde toplanması açıklanabilir.

Giambattista Gherardo d'Arco (1771) ya göre devletin üç tür ihtiyacı vardır: Geçim ihtiyacı, manifaktür ürünler ihtiyacı, güvenlik ihtiyacı. Bu üç tür ihtiyaç üç sosyal sınıfı oluşturur: Tarımcılar, zanaatkârlar, yöneticiler. Bu üç sınıfın kırda ve şehirde dağılışı önemlidir. Bu bakımdan nüfusun şehirler ve yörelerindeki dağılımı şehrin oluşumu üzerinde etkilidir. Eğer şehir tarıma elverişli topraklar üzerinde kurulmuşsa gelişmesi ve oluşması çok sınırlı olur. Tarımcı sınıf zorunlu olarak en kalabalık sınıfı oluşturur. Zanaatkârlar ancak tarımcıların ihtiyaç-

ları ölçüsünde olurlar. Eğer şehrin civarındaki topraklar bereketsiz ise geçimi için gerekli olan şeyleri başka yörelerden çeker. Bu da özellikle manifaktür ve ticarete bağlıdır ve sonsuzca gelişmeye elverişlidir. Bu iki sınıfın güvenliğini sağlamak için yöneticiler üçüncü bir sınıf olarak ortaya çıkar. Sonuç olarak şehrin oluşumu sosyal sınıfların oluşumuna paraleldir.

Ele aldığımız R.Maunier örneği ile kesişen başka bir örnekte coğrafyacıların aynı yıllarda şehir konusuna bir temel aramalarında görülür. Etienne Clouzot'nun 1909 yılında yayınlanan makalesi de[20] şehirlerin oluşumu meselesine ayrılarak bu konudaki Coğrafya çalışmalarına bir temel aranır. Coğrafya koşullarının şehirlerin oluşumu üzerindeki etkileri tarihçiler arasında da taraftar bulmasına rağmen, bu koşulların yanında insanın eylemi ve katkısı ile ortaya çıkan başka gelişmeler de bu konuda etkili olmaktadır.

Salt fizik koşulların yanında insanın da bir coğrafya unsuru olarak katılması ile askerî, dinî, iktisadî, tarihî ve siyasî açılardan şehirlerdeki oluşum coğrafî bir anlam kazanmaktadır.[21]

Şehir konusunda çeşitli bilimler tarafından sürdürülen kendilerine Batı düşüncesi içinde bir temel arama faaliyetleri 1910'lardan sonra ortaya çıkan iki dünya savaşının araya girmesi ile kesintiye uğrar. İkinci Dünya Savaşı sonrası tekrar ortaya çıkan şehirle ilgili çalışmalarda bilimlerin yeni görevler yüklendiği görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşından sonra dünya egemenliğinde bir farklılığın ortaya çıkmadığı, Batı'nın kendi iç hesaplaşmasını tüm dünyaya yaymasına rağmen egemenliğin el değiştirmediği görülmektedir. Bu durumda savaş sonrası gelişmelerde şehirlerle ilgili yeni uygulama alanları ortaya çıkarken sanayi konusunun daha tartışmasız bir biçimde belirdiği görülecektir. Çünkü Batı sanayisi iki savaşa rağmen ayakta kalabilmiş ve ortaya çıkan yıkıntıya rağmen Batı'nın üstünlüğünü koruyacak ilişkileri elde tutabilmiştir.

---

20 Clouzot, E. "Le Problème de la Formation des Villes", *La Géographie*, T.XIX, ss.165-176, 1909.

Bu durum toplum bilimleri açısından tarihî ve toplumsal gelişmenin şehirler üzerindeki etkilerini bu konuda geçmişi araştırmak yerine, şehiri adı geçen bağlantılardan uzak bir biçimde o günün veri ve sorunlarıyla teknik bir olay şeklinde ele alarak uygulamaya dönük sonuçlar yaratacaktır.

Çünkü şehirin Batı toplumundaki konumu; Batı toplumlarının dünya içindeki yerinin sınanması ile sanayi olayı ve Batı şehrinin farklı özelliği tartışma götürmez bir biçimde ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bakımdan sanayi olayının tekrar gündeme gelmesi ve tüm toplumsal gelişmeleri açıklayan bir temel olarak tanımlanması kaçınılmaz bir biçimde tüm toplum bilimlerinin açıklama modelleri içinde yer alacaktır.

Şehir konusunda ortaya çıkan açıklama modellerinin Batı toplumunun açıklanmasına uygun olarak sanayi-şehir-sanayi temalarına dönüşmesine geçmeden önce Coğrafya ve Şehircilik alanlarında 2. Dünya Savaşı sonrası gelişmeler hakkında kısaca bilgi vermekte yarar görmekteyiz.

Önceleri siyasî coğrafya ve sonraları beşerî coğrafyanın ilgi alanı içinde bulunan şehir konusunun, 1948 yılında Fransız Coğrafyacısı Georges Chabot'un "Şehirler" adlı çalışması ile, başlı başına bir konu olarak tümüyle açıklanmaya çalışıldığı görülür.

Bir şehiri tanımlamak konusunda genel geçer temeller arayan G.Chabot sayısal verilere, tarihî ölçütlere, idare hukuku tanımlamalarına başvurur. Ortaya konmuş çeşitli tanımlamalarda tüm şehirler için geçerli bir ölçüt bulamayınca, şehirleri işlevlerine göre sınıflayarak tanımlama güçlüklerini aşmaya çalıştığı görülür.

G.Chabot şehirlerin çok çeşitliliği karşısında kökenleri ile ilgili gördüğü ve köylerin tarımsal işlevine karşılık çok kalabalık olan şehirsel işlevleri şu şekilde sınıflar[22]:

Askerî İşlev: Kale şehirler veya savunma noktaları.

21 Bu temaları Coğrafyacıların daha ileride şehirle ilgili olarak ileri sürecekleri 'kentsel işlevler'in ilk belirtileri veya kaynağı olarak değerlendirebiliriz.

22 P.Lavedan I926'da yayınlanan *Qu-est-ce que l'Urbanism* adlı kitabında o zamanlarda taraftar bulmayan aynı türden kentsel işlevler belirlemiştir. Bkz. 3. Bölüm "La Fonction Urbaine".

Ticarî İşlev: Deniz ticaret şehirleri veya limanlar, pazar şehirler, kıtalar arası büyük depolama yerleri.

Sınaî İşlev: Maden şehirleri, fabrika şehirleri.

Tedavi, Sayfiye ve Turizm İşlevi: Kür şehirleri, eğlence şehirleri, kaplıca ve spor merkezleri.

Entelektüel ve Dinî İşlev: Üniversite şehirleri, hac şehirleri, sanat şehirleri.

İdarî İşlev: Bu işlev özellikle baş şehirlerde ortaya çıkar.

Karmaşık İşlevler: Sayılan işlevlerin gelişmesi, birbirinin yerine geçmesi sonucu bir şehirde birkaç işlev bir arada bulunur. Metropoller çok işlevli şehirlere örnek gösterilmektedir[23]

G.Chabot'nun işlevsel yaklaşımından dört yıl sonra yine bir Fransız Coğrafyacısı Pierre George "Şehir" adlı kitabını yayınlayarak meseleye sanayi olayının ve kapitalist ekonominin doğrultusunda yenî bir bakış açısı ile yaklaşmayı dener.

P.George şehir konusunda coğrafyanın içinde bulunduğu sıkıntının farkındadır. Şehir konusundaki tanımlama girişimleri P.George için de bir sonuca ulaşacak yeterlilikte değildir. İleri sürülen tanımlamalar ne basit anlamda ne de evrensel anlamda şehiri belirlemekten uzaktır.

Coğrafya çalışmaları böylesine bir kuşatıcılığa erişmekten uzak bulunmaktadır. Çünkü bir yanda kendi bağlamı içinde sınırlanmış monografik çalışmalar ile öte yanda kentsel olayın dünya çapındaki bir panoramasına sahip olma isteği coğrafyadaki güçlüğü belirlemektedir.[24]

Bu durum karşısında P.George da çıkış yolunu tanımlama yerine sınıflama yapmakta bulur. G.Chabot bütüne varmayı şehiri işlevlerine göre sınıflamakta bulmuştu, Ama P.George için işlevsel özelliklerine göre şehiri tanımlamak yeterli değildir. Yapılacak iş iktisadî ilişkiler ve büyük iktisadî yapılar birliğinden hareket ederek evrensel muhtevayı sınıflamaktır. Böylelikle şe-

23 Chabot, G., "Les Villes", s. 21-22, A.Colin, 1948.

24 George, P., "La Ville, Un théme commun aux études sociologiques, historiques, géographiques", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol.XII, s. 32, 1952.

hirler akılcı bir biçimde büyük coğrafî kategoriler olarak sınıflanabilir. Bu konuda tarih de yardımcı durumdadır. Ayrıca her sosyal ve iktisadî sistem kendi öz kentsel evriminin içinde yer almıştır[25]

Bununla birlikte şehirlerin boyut ve çehreleri 19. yüzyıl ve 20.yüzyılın başındaki sanayi devrimi ve kapitalist ekonominin gelişmesi ile alt üst olmuştur[26]

Sanayi devrimi ve kapitalist ekonomiye bağlı olarak dünyada mevcut olan şehirler ve şehirleşme Batı'nın yayılması ile yeni boyutlara ulaşmıştır. Bu çerçeve içinde şehirleşme sürecinin tarihi tiplerinden kaynaklanan bir sınıflama görülür:

İlk biçim yöresel faaliyetler ve ürünlerinin büyük bir kısmı açısından kısıtlı, değişimi az, kırsal ekonomi içindeki şehrin doğuşuna karşılık olmaktadır.

İkinci kuşak şehirleşme antik çağdaki veya ortaçağ ile kapitalizm ve sanayi ekonomisinden önceki modern çağda görülen değişik türlerdeki alışverişin yarattığı tüccar şehirlerdir.

Üçüncü kategori kapitalizmin ve sanayi devriminin oluşturduğu sanayi ve ticaret şehirleridir. Bu öbek içinde Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın büyük sanayi metropolleri bulunur.

Dördüncü öbekte sömürge şehirleri bulunmaktadır. Bu şehirler XIX-XX. yüzyılda Batı Avrupa kapitalist ekonomisinin yayılma ihtiyacından doğmuşlardır.

Sosyalist şehirler ise beşinci kategoriyi oluştururlar. Bu şehirler üretimin, dağıtımın ve sosyal ihtiyaçların örgütlenmesindeki özgün bir biçime karşılık olmaktadırlar.

P.George için bu büyük şehir kategorilerinin her biri içinde özel tipler farklılaşmaktadır. Ama yine de bu beş büyük şehir öbeği yeryüzündeki belli başlı şehirleşme doğrultularına karşılık olmaktadır. İlk iki öbeği merkantilizm ve kapitalizm öncesi eski tarım uygarlıklarının şehirleri ile kara ve deniz ticaretine bağlı olarak doğan eski pazarlar oluşturmaktadır.

25 George, P., a.g.m., s. 34-36.
26 George, P., "La Ville", s. 5, P.U. F., 1952.

Son üç öbekte ise günümüzde kapitalist ekonomiye bağlı olarak beliren sanayi ve ticaret şehirleri; sömürge şehirleri ve geri kalmış ekonomilerin şehirleri ile son olarak sosyalist şehirler bulunmaktadır.

Bu bölünmelere coğrafya bölgeleri karşılık olmaktadır. Batı Avrupa'nın incelenmesi çok zengin ve farklılaşmış bir biçimde kapitalist ekonominin şehirlerini; Amerika ve Avustralya Avrupa'dan aktarılan kapitalist ekonomi deneyi ile şehir deneylerini; Kuzey Afrika ve Asya çok eski şehirleri ile sömürgeciliğin yarattığı şehirleri ve nihayet Rusya'nın incelenmesi sosyalist şehirlere karşılık olacak coğrafya alanlarını gösterecektir[27]

Bu kabaca sıralama ile P.George'un 1952 yılında coğrafyacı olarak mevcut dünya düzeni içinde şehirleri tümüyle kuşatmak isteyen sınıflamasını ana hatları ile tanımış olmaktayız.

Batı toplumunun açıklama girişimlerinde şehir ve şehirleşmeye ayrılan yer sonucu geliştirilen açıklama modellerinin, 1910'lu yıllarda toplum bilimleri üzerinde şehirle kendileri arasında bir bağlantı kurma diye açıklayabileceğimiz bir derleme ve sınıflama faaliyetine yol açtığını belirtmiştik.

Aynı 1910 yılının da bu tür faaliyetler arasında şehri kendisine başlı başına bir araştırma alanı olarak seçen yeni bir bilimin ortaya çıktığı görülmektedir. Şehircilik (Urbanisme) adını alan bu bilim ortaya çıktığı yıllarda daha çok geçmişe dönük olarak şehirlerin tarihleri ile uğraşan bir görünüm içinde idi.

Marcel Poëte[28] ve Pierre Lavedan[29] gibi iki büyük şehircilik tarihçisi eski şehirlerin verilerinden hareketle günlerinin şehirlerine ulaşmak istemekteydiler.

---

27 George, P., *a.g.e.*, s. 30-34.

28 1903'ten beri kendi geliştirdiği ya da katıldığı araştırma birimlerinde şehircilik konusunda dersler veren M. Poët'in görüşleri için: "Introduction à l'Urbanisme" adlı kitabını söyleyebiliriz. Şehirlerin bilimi olarak nitelediği şehircilik konusunda 'Şehirlerin Oluşumu' ve 'Antikçağ Tarih Dersleri' bölümlerinden oluşan kitapta genel bilgiler yanında Mısır şehirlerinden başlayarak Hellenistik-Roma dönemi şehirlerine kadar bilgi bulmak mümkündür.

29 Daha önce sunduğumuz kitabının ikinci başlığı 'şehircilik tarihine giriş' olan P.Lavedan daha sonra Şehircilik Tarihi başlığını taşıyan bir dizi çalışmada, Antikçağ, Ortaçağ, Rönesans ve Modern çağlarla ilgili eserler vermiştir.

Ama ilerleyen yıllar yeni arayışların etkisi altında yeni görüşlerin ortaya çıkmasına yol açar. Şehircilik giderek mekânın düzenlenmesi anlamını kazanmaya başlar. Artık eskilerin gözlem anlayışı yerini uygulamaya bırakıyordu. Çünkü ortaya çıkan "sorunlar tarihte eşine az rastlanır özelliktedir. Bu sorunları eskiler tarafından çözümlenen sorunlarla karıştırmamak lazımdır. Eski sorunlar şimdikilerle ne aynı boyutta, ne aynı karmaşıklıkta, ne de aynı özde"dir[30]. Sanayi toplumu 'metropol'ler, 'conurbation'lar, sanayi siteleri, büyük yerleşmeler üretmiştir. Ama ne var ki bu yerlerin düzenlenmesini başaramamıştır[31].

Bunun sonucu olarak şehirciliğin yüklendiği düzenleme görevi şehrin düzenlenmesinden giderek yörenin düzenlenmesine oradan da ülkenin düzenlenmesine doğru bir yayılma içinde görülecektir.[32] Böylelikle 1950'lerde pasif bir şehircilik yerine aktif bir şehircilik dönemi başlayacaktır[33]. Bu çerçeve içinde çağdaş şehirde karşılaşılan sorunlar şehircilik bilimi aracılığıyla çözülmek istenecektir. Şehirciliğin geleceğe yönelik çalışmaları planlamalar yardımı ile yönlendirici bir tutum içinde 'olan'ı araştırmaktan çok 'olması istenilen'i gerçekleştirmeyi amaçlayacaktır.

2. BATI TOPLUMUNU AÇIKLAMA GİRİŞİMLERİ

Bundan önceki bölüm çerçevesi içinde en eski bilgilerden günümüzün uzman bilimlerine gelinceye kadar şehir konusunu açıklama girişimlerini -ulaşabildiğimiz belli başlı görüşler çerçevesinde- tanıtmaya çalıştık.

Kaynaklardan bilimlere ulaşan doğrultunun sonunda şehirin çağın temel olaylarından biri olan sanayi devrimi ile sıkı bir bağlantı içine girdiği görülmektedir. Bu tutum yalnız şehir konusu ile sınırlı kalmamış özellikle Batı toplumlarında izlenen

30 Bardet, G., "L'Urbanisme", s. 7, P.U.F., 1977 (9.Baskı).
31 Choay, F., "L'Urbanisme, Utopies et Réalités", s. 7, Sevil, 1977.
32 Günümüzde Habitat Çalışmaları ile bu işin ülkeler düzeyinde ama Batı'nın istediği doğrultuda dünyanın düzenlenmesi biçimini aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.
33 Bardet, G., *a.g.e.*, s. 28.

gelişmenin etkisi ile çağımızın tek temel açıklayıcısı olarak görülmesinin yanında giderek geçmiş ve hatta gelecek bile bu olay açısından değerlendirilmek istenmiştir.

Sanayi olayı inkâr edilemez bir gerçektir. Ama etkilerinin dönemi ile sınırlı olması gerekirken tüm açıklama girişimlerinin odağına konulması ve toplumların ulaşabileceği son aşama olarak gösterilip kabullenilmesi tartışılması gereken bir iddia niteliğindedir.

Araştırıcıların zamanlarını belirleyen olaylar ve bunlara bağlı bakış açıları açısından tüm geçmişi değerlendirmeleri belki de kaçınılmaz bir biçimde gerçekleşen bir tutum olarak görülebilir. Elbette araştırıcılar günlerine gelen çizgiyi bulmak ve geçmiş ile bağlantıyı kurmak isteyeceklerdir. Ama o günün arayışının hemen bulunmuş bir cevabı olan bu çizgi, evrensel yani tüm toplumlar ve tüm zamanlar için geçerli olamayacağı için başka araştırıcıların da kendi toplumlarını kendi bakış açılarından, kendileri için geçerli ve gerçek olaylar doğrultusunda araştırmaları, kendi gelişme çizgilerini ve kendilerine özgü bağlantıları kurmaları gerekmektedir.

Araştırma konusu yaptığımız şehir ve şehirle ilgili açıklama girişimlerinde bu tutumu görememekteyiz. Çünkü kabaca belirttiğimiz gibi günümüzdeki tüm açıklama modelleri ve tüm bilimlerin çerçevesi içinde yer alan anlayış sonunda Batı sanayi devrimi ve olayla ilgili gelişmelerle özdeşleştirilmiş bulunmaktadır.

Biz bu doğrultu ve tutum içinde hem Batı şehrini hem de Batı sanayisini bize tartışmasız bir gerçek olarak getiren şehir teorilerine geçebilmek için önce Batı toplumunu açıklama girişimlerinden başlayarak bu tartışması istenilmeyen noktaya nasıl gelindiğini belirlemekte yarar vardır.

Batı toplumunu açıklama yolunda gerçekleştirilen çalışmalar birkaç koldan ortaya çıkan gelişme ve birikimlerin ürünü olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu gelişme ve birikimleri somut bir biçimde ele alıp değerlendirebilmemiz için 19. yüzyılda Avrupa'nın görüntüsü ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen Batı toplumunu açıklama girişimleri üzerinde durmamız gerekecektir.

A. 19. YÜZYILDA AVRUPA VE SOSYOLOJİ

19. yüzyılda batı Avrupa'nın görüntüsünü sanayileşme olayı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan değişmelerle birlikte ele alınabileceği bir bütün içinde değerlendirmek mümkündür. Bu bakımdan Batı'nın ulaştığı aşamayı, ortaya çıkan gelişmenin nedenini sanayi devrimi olayı ile açıklamak Batılı araştırıcıların en büyük dayanağını teşkil etmiştir.

Gerçekten de Avrupa sanayileşme ile büyük bir güç ve toplumlar arası ilişkilerinde bir üstünlük elde etmiştir. Gerçekleştirilen üretim için gerekli olan Batı dışı ülkelerin zenginlikleri bir yandan Batı'ya aktarılırken diğer yandan da yeniden yaratılan bazı ürün ve zenginlikler dünya pazarlarındaki dengeleri ve bunu oluşturan üretim biçimlerini değiştirmekte ve ikinci bir zenginlik aktarımı daha ortaya çıkmaktaydı. Bu ikili aktarımın toplanma merkezlerinde büyük gelişmeler ortaya çıktı. Batı dışı üretim merkezlerinin zararına ortaya çıkan bu gelişme sonuçta Batı'ya güç ve üstünlük sağlamış oldu.

Bizim için burada üzerinde durulması gereken husus Batı'nın gelişmesinin nedeninin sanayi olup olmadığıdır. Yoksa sanayi daha temelde bulunan koşullarda ortaya çıkan bir değişmenin sonucu mudur?

Bunu anlayabilmek için sanayileşme olayını tarihî ve toplumsal koşulları içinde bütünü ile göz önünde bulundurmamız gerekecektir. Çünkü sanayi olayının sonucuna bakarak ortaya çıkan bazı gelişme ve değişmeleri değerlendirmek başka, nedeninden yola çıkarak yapacağımız değerlendirmeler başka olacaktır. Başka türlü söyleyecek olursak biten bir olaya göre oluş sürecini inşa etmek ayrı, olayı başlangıcından olarak varmış olduğu sonuca götüren süreci izlemek ayrı yorumlar gerektirir.

Sanayileşme olayı Batı çıkarlarına göre düzenlenen ve denetlenen toplumlar arası ilişkilerin, daha doğru bir ifade ile Doğu-Batı ilişkilerinin bir sonucudur. Çok eski zamanlardan beri var olan Doğu-Batı ilişkilerinde daha önceki dönemlerde de gerçekleştirebildiği denetim ya da egemenlikler Batı için gelişme

kaynağı olmuştur. Bu durumu açık bir şekilde Batı'nın şehirleşme eğrisinde de görmemiz mümkündür. Doğu ile ilişki kurabildiği ya da ilişkileri denetleyen yerlerde Batı hızlı bir şehirleşme içine girmiş, bağlantının koptuğu yer ve dönemlerde tersine doğru işleyen bir durum ortaya çıkmıştır.

Ama Batı'nın daha önceki dönemlerinde elde ettiği denetim ve egemenlikler sanayileşmeye yol açmamış, Batı gereksinmelerini başka toplumların üretim fazlalıklarından karşılamakla yetinmiştir. Burada Doğu zenginliklerine ya da ürün fazlalıklarına daha ileri ölçüde el konulamayışın ana nedeni olarak Doğu'nun tümüyle denetim ve egemenlik altına alınamayışı olarak açıklanabilir.

Halbuki sanayi devrimi ile sonuçlanan süreçle Batı tümü ile Batı dışı toplumların zenginliklerini elde edebilmiş ve bunları daha kolay bir biçimde ülkelerine aktarabilmiştir. Böylelikle daha önceleri pay almakla yetindiği başka ülkelere ait artı-ürünü bu defa kendi topraklarında gerçekleştireceği bir üretim sonucu elde etmeyi deneyecektir.

Bu girişim Batı üretiminin iki temel unsurunun denetim altında tutulmasını gerektirecektir. Bir yanda hammadde kaynağı zenginliklere sahip Batı dışı ülkeler ile öte yanda bunları işleyen iç üretici güçlerin denetimi giderek sanayi devrimi diye bilinen olaylar zincirindeki iki temel kesimin ifadesi olacaktır.

Batı'da sanayileşme olarak ifadesini bulan gelişmeye paralel olarak şehirleşme olayının da ileri boyutlar kazandığı görülmektedir. 0 zamana kadar birkaç denetim merkezi dışında görülen en büyüğü 40-50 binlik ve tüm ilişkilerin örgütlendiği birkaç yüz binlik şehirlerden milyonluk şehirlere doğru bir gelişme ortaya çıkmış ve Batı şehirleri nüfusları açısından ilk defa dünya şehirleri sıralamasında yukarılara yerleşmeye başlamışlardı.[34]

Sanayileşme ve şehirleşmenin ifadesi olduğu gelişme dışta dünya egemenliğini ele geçirme ve toplumlar arası ilişkilere yön

34 O zamana kadar -Roma hariç- Batı şehirleri sıralamada ilk sırayı alamamışlardı. Bu da bize dünya egemenliği ile şehirleşme arasında sıkı bir bağlantı olduğunu göstermektedir.

verebilme gibi bir güç kaynağı oluştururken içte de bazı güçlüklerin ve sorunların kaynağını oluşturuyordu.

Sanayileşme ve şehirleşmenin Batı toplumunda ortaya çıkardığı hızlı değişme birbirine bağlı bir dizi sorunun yaratıcısı olmuştur. Makinalı üretimde kullanılmak üzere topraklarından kopartılan ya da işsiz kalarak yeni iş peşinde şehirlere yönelen kitle halindeki göçler bir yanda kırların boşalmasına diğer yanda şehirlerin hızla büyümesine yol açmıştır.[35]

Gerek göçlerin şehirlere yığdığı, gerekse üretimdeki dalgalanmalara bağlı olarak işsiz kalan yığınların varlığı çalışma koşullarındaki kötülükten mesken sorununa kadar bir dizi sorunla şehirlerdeki sefaleti vurguluyordu. Bunun sonucu olarak sanayileşme ve şehirleşmenin kesiştiği noktalar büyük işçi ayaklanmalarına sahne olacaktır.

İşçi ayaklanmaları yanında ondan daha eskiye dayanan bir olay olan Fransız ihtilâli de 19. yüzyılı hazırlayan en büyük koşullardan birini oluşturacaktır. Fransız ihtilâli ile ilk kez bilinçli bir biçimde halk kitlelerinin tarihî gelişme üzerine etkili olması gerçekleşecektir. Fransız ihtilâlinden sonra gerçekleşen işçi ayaklanmaları da bu olayı destekler nitelikte olunca halkın bilinçli bir biçimde tarihî gelişmeye yön verebileceği inancı 19. yüzyıl Batı düşüncesinin en önemli özelliklerinden bir tanesi olacaktır.[36]

Bu güçten yararlanmak iki yönde gelişen düşünce ve eylem akımının yaratıcı olacaktır: Halkın bilinçli bir biçimde tarihî gelişmede etkin olabilmesi ile Batı'nın dünya tarihi üzerinde etkili olabilmek istemesi atbaşı gidecek ve buradan sosyalizm ve sosyoloji iki disiplin olarak ortaya çıkacaktır. "Halkın, bu yeni gelişmelerle kazandığı imkan ve güçten ilk kez sezinlenen akım, sonradan sosyalizm ismini alacak olan akım olmuştur"[37].

35 Şehirleşmeyi açıklama girişimleri arasında değinmediğimiz ama ülkemizde pek yaygın hatta belirli bir kesimde tek açıklama modeli olarak kullanılan ve yine kaynağını Batı sanayi olayından alan itici-iletici-çekici nedenler olarak şematize edebileceğimiz girişimlerin bu bağlam içinde bir anlamı olduğunu belirtmek isteriz.

36 Sezer, B., "Din Olayı ve Toplum Farklılaşmaları", s. I2-15, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1981.

37 Sezer, B., *a.g.e.*, s. l4.

Kısaca ele alacak olursak Batı'nın 19. yüzyılda ulaştığı yerin açıklanması ve eline geçirdiği ilişkilere yön verebilmeyi sürdürme isteği kadar kendi iç görünüm ve gelişmesi Batı toplumunu açıklama girişimlerinde etkili olmuştur.

Batı'daki son iç ve dış gelişmelerle şekillenen oluşumun açıklanması için ileri sürülen sistemli bilgilerin sosyoloji diye yeni bir bilimin ortaya çıkışını hazırladığını belirtmiştik. Batı'daki toplumsal gelişmeyi, özellikle sanayi olayını açıklama girişimleri birkaç koldan yürütülmeye başlanmış ve bu konudaki görüşlerini sistemli bir biçimde açıklayarak soruna bir aydınlık getirmek isteyen düşünürler sosyolojinin kurucuları olarak ortaya çıkacaktır.

Kimliğini belirlediğimiz türden olaylarda ve açıklama girişimlerinde kazanan sosyoloji Batı toplumlarının iç ve dış ilişkileri konusundaki istek ve sorunlar doğrultusunda araştırmalarını sürdürecektir.

Batı toplumunun iç ve dış ilişkilerini açıklama girişimlerinde mesele Batı toplumunun ilerlemesini açıklamak ve kazanılan yerin savunulmasını üstlenen görüşlere sosyoloji tarihlerinde çokça rastlanılmaktadır. Tek tek ya da çeşitli başlıklar altında toplanan görüşler Batı'da ortaya çıkan değişme ve gelişmeleri açıklamak ve haklı çıkarmak gibi bir tutum göz önünde bulundurularak değerlendirildiği zaman ileri sürülen açıklama modellerini daha iyi anlamak mümkün olmaktadır.

Bu konuda Kösemihal'in 'Sosyoloji Tarihi' derlemesinde Batı toplumunu açıklama girişimleri konusunda zengin malzeme bulunmaktadır. Örnek olarak alabileceğimiz Gobineau 'İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerine Bir Deneme' adlı eserinde "toplumların gelişme ve yıkılmasında en önemli etken ırktır" görüşünü savunur. Buradan hareketle "insan ırklarının eşitsizliği varsayımına geçer". Kendisine göre ırklar arasında eşitlik yoktur. Üstün ve aşağı ırklar vardır. Birinciler ilerlemeye eğilimli oldukları halde ikincilerden pek ümit yoktur"[38].

38 Kösemihal, N.Ş., "Sosyoloji Tarihi", s. 58-60, Remzi Kitabevi, 1974.

Gelişmeyi ve ilerlemeyi yalnızca ırk -tabiî ki Batı'ya özgü ırk- olayına bağlayan bu tür araştırmalar yanında işi kafataslarına kadar vardıran diğer girişimlerin üzerinde durmayacağız. Yalnız burada Gobineau ile ilgili olarak aryen ırk görüşü ile Hint dili ve uygarlıkları ile Avrupa arasında bir bağlantı girişiminin üzerinde durulması gereken bir özellik olduğunu belirtmek gerekmektedir. Batı'ya salt kendi içinde açıklama girişimleri yanında çok çarpıcı bir unsurla konuya yaklaşmanın yanında Doğu uygarlıkları ile bu tür bir bağlantı kurulmaya çalışılması ilginçtir.

Bu konu ile ilgili olarak Kösemihal türü sosyoloji kitaplarında toplanmış ve okuyucuya ilk ağızda anlamsız, bağlantısız gibi gelen çok değişik araştırmaların Batı'yı anlama ve açıklama yolunda girişimler olarak ele alınması sonucu gerçek anlam ve yerlerini kazandıklarını belirtebiliriz.

Bu tür arayışların sürüp gitmesi yanında Batı'daki gelişme daha sistemli bir biçimde açıklanmak istenecek ve bilindiği gibi Auguste Comte gelişmeyi üç hâl kanunu yaklaşımı ile ele alacaktır. Bilginin gelişmesi açısından ilerlemenin doğru bilgi ile topluma istenilen yönü verebilme anlayışına uygun olarak gerçekleşebileceği inancının egemen olduğu yaklaşımda A. Comte bilimlerin, bireyin ve insanlığın gelişimini açıkladığı üç hâl kanunundaki evrelere toplum tipleri de karşılık olmaktadır.

Ona göre "toplumun gelişmesi, bireylerin ve bilginin gelişmesinde olduğu gibi üç hâl kanununa bağlıdır. Bilginin gelişmesinin özeti olan bu kanun tarihin de büyük kanunudur"[39]. Sonuçta A. Comte bilginin üç haline karşılık olarak başlıca üç toplum tipi ayırır. Teolojik hale karşılık askeri toplum, metafizik hale karşılık meşrutî toplum (La Société des légistes), pozitif hale karşılık olarak sanayi toplumu.

Bu bağlam içinde insanlığın teolojik ve metafizik durumdan kurtulup pozitif duruma gelişinde olduğu gibi toplumlarda askerî ve yasacı toplumlar aşamasından geçerek en yetkin sanayi toplumuna ulaşmışlardır. Bu durumda "orta çağ teolojik du-

39 Rocher, G., "Introduction à la Sociologie Générale, 2. l' Organisation Sociale", s. 26-27, Editions M.H.M. Coll. Points, 1968.

ruma, ihtilâl ile sonuçlanan yeni çağ ise metafizik duruma karşılık olarak"[40] geride kalmışlardır.Bu gelişmeye karşılık sanayi "bilimin etkisi altında insanlığın dış dünya üzerindeki akılcı eylemini gerçekleştirmek" yolundadır. Bu bakımdan "sanayi toplumu, Comte'a göre, henüz başlangıcındadır. Fakat şimdiden geleceği şekillendirecek başlıca özelliklerini ayırdedmek mümkündür. Sanayi bilimsel anlayışın somut ve toplumsal ilk belirtisidir, aynı zamanda sanayi toplumunun çekirdeği, kalbi olacaktır. Askeri toplum aile birimi, yasacılar toplumu millet üzerine kurulmuştur, sanayi toplumu ise sanayi ve sanayi üretimine dayanacaktır. Yeni sanayi toplumu ihtilâl ve karışıklıklarla karşılaşacaktır. Ama bunlar geçit dönemine ait şeylerdir. Uluslararası barış sanayinin geliştiği ölçüde ilerleyecektir"[41]

Tarihî gelişmeyi Batı modeline uygun ve sanayi ile taçlanan bir biçimde ele alarak, idealize edilen gelişmenin her evresine karşılık olacak belli bir toplum modeli koyma ve Batı'ya, kendi içinden, kendiliğinden geliştiği düşüncesi Comte sonrası sosyologlar tarafından çeşitli biçimlerde denenecektir.

A. Comte'un devamcılarından olan Herbert Spencer basitten karmaşığa, farklılaşmamıştan farklılaşmışa doğru giden bir evrim anlayışını ve gelişmeyi evrenselleştirecektir. Burada artık A. Comte'da olduğu gibi bilginin ilerlemesi değil, organik bir gelişme söz konusudur. Bu çerçeve içinde ilerlemişliğe, gelişmişliğe doğru olan 'gelişmenin genel yasası' toplumlar için de geçerlidir.

Toplumlarda ilerleme basit toplumdan karmaşık toplumlara doğru olmaktadır. Comte'un modeline uygun olarak gelişmenin basit toplumlarla ilgili kesimine askerî toplumu yerleştiren H. Spencer, gelişmenin öbür ucuna ve başlangıçtaki durumun karşıtı olarak sanayi toplumunu yerleştirir.

Askerî toplumlar "ister yeni ülkeler fethetmek, isterse mevcut veya olabilecek saldırganlıklara karşı korunmak için ol-

40 Freyer, H., "İçtimaî Nazariyeler Tarihi", (Çev. Tahir Çağatay), A.U.D.T.C.F. Yayını, s. 54, 1968.
41 Rocher, G., *a.g.e.*, s. 29, 30.

sun devamlı bir savunma içindedirler. Bu bakımdan az evrimleşmiş toplumlarda savaş devamlı, zorunlu ve en başta gelen bir etkinlik olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumsal örgütlenmenin tamamen askerî örgütlenmenin bir kopyası olduğu ve toplumun ordu modeline göre düzenlendiği, örgütlendiği ve yönetildiği söylenebilir".

Sanayi toplumuna gelince "Spencer'e göre, henüz oluşmaktadır, fakat bireylerin özgürlüğü ve bağımsız olma gibi bilinen belli başlı nitelikleri ile onu tanımamız mümkündür. Bu eğilim sosyal hayatın diğer kısımlarında da ortaya çıkar: Politik kuruluşlar demokratikleşir, devlet otoritesi kişilerin hareketleri ve özel hayatları için daha az tedirgin edici olur, din ile çatışan bireycilik ticaret ve iş hayatındaki özgürlüğe doğru gelişir. Bireyciliğin gelişmesi daha çok üretim faaliyetlerine yer veren toplumların birbirleriyle giderek barış içinde yaşaması olayını açıklar. Toplumun askeri örgütlenmeye gereksinmesi daha az hissedilir"[42].

A. Comte ve H. Spencer'de gördüğümüz gelişme anlayışı bir başka sosyologda, Ferdinand Tönnies'de ortaya çıkar. Spencer'in iki kutuplu gelişme anlayışına benzer bir gelişmeyi F. Tönnies'in topluluktan topluma doğru açıklama girişiminde bulmak mümkündür. Ünlü "Gemeinschaft und Gesellschaft" adlı eserinde bireysel psikolojik temellere dayandırdığı ve ayrı ayrı incelediği 'topluluk' ve 'toplum', "Geist der Neuzeit" adlı son çalışmasında Batı'nın tarihî evrimine uygulanır.

F. Tönnies için modern zamanlar zorunlu olarak orta çağı da içerirler. Zira orta çağdan günümüze Batı tarihi 'topluluk' türü bir toplumsal örgütlenmeden 'toplum' türü bir toplumsal örgütlenmeye geçmiştir. Orta çağın toplumsal örgütlenmesinin ilkeleri özellikle aile birliği, kan bağları, komşuluk bağları, köy ve kasaba (bourg) idi. Bireyciliğin ortaya çıkış ve ilerlemesi modern toplumun doğuşunu hazırlamak için orta çağ toplumunu geliştirdi ve sonunda patlattı. Orta çağdan günümüze kadarki gelişme şu şekilde özetlenebilir: bilimsel, de-

42 Rocher, G., *a.g.e.*, s. 62-63.

mokratik, kapitalist, sanayili, şehirli ve toplum tipi toplumsal örgütlenme giderek dinî, mertebeli, loncalı, zanaatkâr, köylü ve topluluk tipi orta çağ toplumunun yerine geçmiştir"[43].

Batı toplumlarının kimliğini açıklamaya yönelik bu tür evrim şemalarında giderek açıklama girişimlerinin Batı tarihinin orta çağından başlayan bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Biz burada A. Comte'dan başlayarak H. Spencer üzerinden F. Tönnies'e ulaşan ve Batı'nın ulaştığı yeri kendi iç çekişmesi şeklinde belirleyen ve varılan noktayı son aşama olarak gösteren bir açıklama çizgisine işaretle yetiniyoruz.Şehir teorilerine varan süreci belirlemek için sosyolojinin kurucuları arasında yer alan ve aynı konuları daha değişik bir yaklaşımla açıklamak isteyen Karl Marx'ın görüşleri üzerinde de durmak gerekmektedir.

İleride de göstermeye çalışacağımız gibi Marx'ın meseleyi ortaya koyuşu ve eleştirisi yanında toplumsal realite ile de pek kesişemeyen ve bu yüzden de pek tutunamayan, ama geriye dönüp baktığımızda Batı'nın bu gününü hazırlamada, Batı'ya uygun açıklamalar olarak günümüzde geçerli olan pek çok anlayışın temelinde yer alan bu tür açıklamalar Weber'den buldukları destek ile -şehir teorilerinde göreceğimiz üzere- yeniden gelişme yoluna girmiş ve toplum tipolojileri örneğin bir 'geleneksel toplum' ve 'teknolojik toplum' ayırımı ile Batının kimliğini daha bir tartışmasız tanımlamaya başlayacaklardır. Batı'nın sorun ve çelişkilerini tartışma konusu yapmayarak bir süre gözden saklayan bu tür ele alışlarda Batı karmaşık bir sosyal örgütlenme içinde, üretime dayalı, elde edilmiş statülerin ağır bastığı, meslekleşmiş, bürokratikleşmiş, şehirleşmiş, sınıflı bir toplum olarak tanımlanmaktadır[44].

43 Rocher, G., *a.g.e.*, s. 55.
44 Rocher, G., *a.g.e.*, s. 111-121.

B. MARX, SANAYİLEŞME VE ŞEHİRLEŞME

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Batı'da görülen gelişme sanayi toplumu ile sonuçlanan bir evrim doğrultusunda gelişmişliğe doğru gidişini açıklayan çalışmalar toplumsal gerçeklik ve teorik temellendirmedeki bazı yetersizlikler sonucu sarsıntı geçirirler. Yüceltilen sanayi toplumunda karşılaşılan güçlükler, sorunlar ve kol gezen sefalet, çizilen ve övgüsü yapılan toplum tablosu ile uyuşmaz.

Bu bakımdan Marx'ın konumuzla ilgili görüşlerine geçmeden önce yakın çalışma arkadaşı Friedrich Engels'in 1845 yılında yayınlanan "İngiltere'de Emekçi Sınıflarının Durumu" adlı eserinde sanayi toplumunun sorun ve açmazları bütün çıplaklığı ile gözler önüne serilir. Kitabında Büyük Şehirler isimli bölümde şehir konusuna getirdiği yaklaşım ile şehir sosyolojisinin kurucularından biri olarak değerlendirilmiştir[45].

Sanayi toplumu ve sanayi şehri konusunda ortaya çıkan görünüm şöyledir: "İngiltere'de kaldığım süre içinde en azından yirmi ya da otuz kişi en tiksindirici koşullar altında açlıktan öldüler"[46]. Böylesine bir ölüm Batı toplumunun iticisi olan, ona büyük bir güç sağlayan sanayileşmesi ve şehirleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve Batı'nın kendisinin, ama belli bir kesimine ödettiği faturayı göstermektedir.

Ona göre Batı sanayi şehrinin ya da "her büyük kentin işçi sınıfını doldurduğu bir ya da daha fazla teneke mahallesi vardır…Bu teneke mahalleler, İngiltere'nin büyük kentlerinde oldukça eşit biçimde yerleştirilmişlerdir. En kötü evler kentin en kötü bölgelerindedir. Genellikle sıra halindeki bir ya da iki katlı kulübeler; ev olarak kullanılan mahzenleriyle hemen hemen şekilsiz bir biçimde yapılmışlardır… Sokaklar genellikle kaldırımsız,pis, kaba, sebze ve hayvan pislikleriyle, kanalizasyon tesisatından yoksun ve pis su gölcükleriyle doludur… Evler mahzenden tavan arasına dek insanla doludurlar. İçleri kadar pistir"[47].

45 Choay, F., *a.g.e.*, s. 11.
46 Engels, F., İngiltere'de İşçi Sınıflarının Durumu, s. 90.
47 Engels, F., *a.g.e.*, s. 93.

F. Engels bu durumun ötesinde daha da kötü koşulların var olduğunu belirtir. "Ama tüm bunlara rağmen bu ya da bu biçimde bir barınakları olanlar, tamamen evsiz olanlara kıyasla şanslıdırlar. Londra'da her sabah elli bin insan gece olunca başlarını nereye sokacaklarını bilmeden uyanırlar"[48].

Bu tablonun nedeni ise açıktır: "dehşet ve sefalet uyandıran her şeyin kökeni yakındadır ve bütün bunlar sanayi çağına aittir… Sadece sanayi çağının, tarımsal bölgelerden ve İrlanda'dan buraya sürüklediği kitleler barınak diye eski evler arasındaki her boşluğu doldurmuştur. Sadece sanayi çağı ahır sahiplerinin yüksek fiyatlarla ahırları işçiye kiraya verebilmelerini sağlamıştır… Sadece sanayi çağında, feodal hizmetlerden kurtulabilen çalışan insanın yeniden sadece bir madde ve bir köle olarak kullanılması mümkün olabilmiştir"[49].

Bu şaşırtıcı ve çarpıcı görünüm sanayi toplumunun, ele aldığımız açıklama girişimlerinde belirlenen nitelikleri ile büyük bir karşıtlık içinde görünmektedir.

Batı toplumunun kimliğini sanayi olayı ile tanımlama ve gelişmenin en yetkin düzeye vardığı yolundaki açıklamaları teorik plânda da başarısız kalmışlardır. A. Comte gibi toplumun gelişmesini bilginin ya da Spencer'de olduğu gibi organik gelişmelere paralel görülmesi ve en son aşama olarak belirlenmek istenmesi; Batı'nın sanayi devrimine ulaşan gelişme sürecini, bu süreç içinde geride bırakılmış ve Batı'ya kimliğini kazandırdığı ileri sürülen dönemlerini açıklamaktan uzaktır.

Bu bakımdan Batı'nın tarihî ve toplumsal gelişmesini sistemleştirmeyi deneyen bu sosyologlar toplum dışı özellikle yola çıktıkları için yeterli başarıyı sağlayamamışlar ve görüşleri sanayi toplumunun iç özellikleri karşısında çürümüştür.

Bu durumda yeni bir görüşün, olaylara farklı bir bakış açısının konumuzla ilgili olarak tartışmaya katılması gerekecektir. Batı'nın geçirdiği tarihî ve toplumsal gelişmeyi maddî temellere oturarak açıklamayı deneyen Karl Marx, tarihî gelişme

48 Engels, F., *a.g.e.*, s. 98.
49 Engels, F., *a.g.e.*, s. 125-126.

sürecinde ortaya çıkan toplum türlerini ve bunları yönlendiren üretim ilişkilerini değişik bağlamlarda (mülkiyet, üretim, iş bölümü, v.b.) ele alacaktır. Bu ele alış biçimi içinde belirli bir tarihî gelişmeye karşılık belirli toplum tipleri ortaya konacak ve bunlar Batı'nın katıldığı tarih dönemlerine uygun düşecektir.

Marx'ın şehir ve şehirleşme ile ilgili görüşlerine geçmeden önce konumuzla ilgili olarak bazı değerlendirmeler yapmamız mümkündür.

Bir kere Marx'ın ana kaygısı -diğerleri gibi- Batı toplumunu ve sanayi olayını açıklamaktır. Bu bakımdan Marx'ın da teorisinin temelini sanayi olayı oluşturmaktadır. Marx'ın meseleyi en geniş bir biçimde ortaya koymak istemesi tüm tarihi kapsayan bir yaklaşım içinde almasına yol açmış bulunmaktadır.

Marx'a göre sanayi olayı ile belirlenen toplum kapitalist üretim ilişkileri içinde bulunduğu için iç güçlük ve sorunlara sahiptir. Daha ileri bir aşama olan sosyalist düzende bu sorun ve çelişkiler aşılacaktır.

Bu bağlam içinde ele alındığı zaman Marx daha ileri saydığı bir modelle ortaya çıkmasına rağmen Batı'nın iç ve dış ilişkilerde ulaştığı yere karşı çıkmamaktadır. Batı'nın dış ilişkilerinde ortaya çıkan yeri ve bu ilişkilerin kazandığı yeni anlamı onaylamakta, tıpkı iç ilişkiler de burjuvaziyi reddetmediği gibi bu durumları ileri bir aşama olarak görmektedir.

Marx Batı'da varılan aşamanın iyi ve kötü yanlarını ortaya koyup bir çözüm getirince teorisi bir bütünlük kazanmakta ve her konu üzerinde görüşleri belirmektedir. Bu çerçeve içinde şehir konusu ile ilgili görüşleri genel teorisi içinde yer almakta ve tarihî gelişme şeması içinde şehire de önemli bir yer ayrılmaktadır.

Bu tutum konumuz açısından Marx'ta bulduğumuz bir özelliği ortaya çıkarmaktadır. Şehir ve şehirleşme konusunda belirli toplum tiplerine karşılık belirli şehir tipleri koyarak şehirleşme ile toplumsal gelişme arasındaki beraberliği göstermek istemesi belirli bir toplumsal gelişmeye karşılık olarak belirli bir

şehirleşmenin var olduğu düşüncesi Marx'ın toplum tipleri ile şehir arasındaki ilintiyi vurgulaması ile mümkün olabilmiştir.

Bu değerlendirmelerden sonra Marx'ın konumuzla ilgili görüşlerini ele alabiliriz. Ana ilgisi sanayi olayı ve onun toplumu olan Marx için "burjuva toplumu üretimin en gelişmiş ve en tarihsel örgütlenmesidir. Bu bakımdan, bu toplumun ilişkilerini ifade eden ve onun yapısını anlamamıza olanak sağlayan kategoriler… bütün eski toplum biçimlerinin yapıları ve üretim ilişkileri hakkında fikir edinmemize olanak sağlar"[50]. Çünkü "geniş çizgileriyle Asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilir"[51].

Başka bir deyişle "üretim ilişkileri bir bütün halinde toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu ve özellikle, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu oluşturur. Antik toplum, feodal toplum, burjuva toplumu, her biri, aynı zamanda, insanlık tarihinde özel bir gelişmenin aşamasını belirten bu türden üretim ilişkilerinin bütününü oluştururlar"[52].

Bu belirleme ile toplumsal gelişme ile üretim ilişkileri arasında kurulan sıkı bağ, ele alınan her dönem için belirli bir mülkiyet ve iş bölümü esasına göre belirlenecektir. Marx'a göre "bir ulusun üretici güçlerinin ulaştığı gelişme derecesi, en açık şekilde iş bölümünün ulaştığı gelişme derecesi ile anlaşılır… İş bölümünün gelişmesinin çeşitli evreleri, bir o kadar, farklı mülkiyet biçimlerini temsil eder"[53].

İşbölümü ve mülkiyet arasındaki bu yakın ilişki belirli toplum türüne karşılık olduğu kadar şehirlerin de bu bağlamda bir özellik kazanmasına yol açacaktır. Çünkü "bir ulusun kendi içindeki iş bölümü, ilk önce sınaî ve ticarî işin bir yandan tarım işinden ayrılmasına, öte yandan ve bunun sonucu olarak kent ile kırın ayrılmasına ve çıkarlarının karşıtlığına yol açar"[54]

50 Marx, K., "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı", s. 75, Ankara, Sol, 1970.
51 Marx, K., *a.g.e.*, s. 24.
52 Marx, K., "Ücretli Emek ve Sermaye/Ücret, Emek ve Kâr", s. 41, Ankara, Sol, 1977.
53 Marx, K., - Engels, F., "Alman İdeolojisi (Feuerbach)", s. 43, Ankara, Sol, 1976.
54 Marx, K., - Engels, F., *a.g.e.*, s. 43.

Şehrin ortaya çıkış nedenini de açıklayan bu görüş daha ayrıntılı bir biçimde şu şekilde ifade edilmektedir. "En büyük maddî ve zihinsel işbölümü, kent ile kırın ayrılmasıdır. Kent ile kır arasındaki karşıtlık, barbarlıktan uygarlığa, aşiret düzeninden devlete, bölgesellikten ulusa geçişle birlikte ve…bütün uygarlık tarihi boyunca sürüp gider… Kentin varlığı, yönetimin, polisin, vergilerin vb. zorunluluğun, kısacası, belediye örgütünün, bu nedenle de genel olarak siyasetin zorunluluğunu içerir… Kent nüfusun, üretim aletlerinin, sermayenin, eğlencenin, gereksinmelerin bir merkezde toplanması olayıdır"[55].

Marx'ın 1845'te kaleme aldığı *Alman İdeolojisi* adlı eserinde iş bölümünün çeşitli evrelerine karşılık olmak üzere aşiret mülkiyeti, antik mülkiyet ve feodal mülkiyet -ve şehirle ilintisi- belirlenmekle birlikte 1860'ta kaleme alınan "Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri" adlı çalışmasında Batı burjuva toplumuna geliş çizgisinde adı geçen mülkiyet türlerine karşılık olan toplum türlerine iki toplum türünün ilave edildiği görülür: Asyatik toplum ve Germenik topluluk.

Batı'nın oluşumunda katkı sahibi olan bu toplum türleri ile Marx'ın tarihî ve toplumsal gelişme ile ilgili görüşleri daha kuşatıcı boyutlara ulaşır. Böylece aşiret tipi toplumun farklılaşmamış üretim ilişkileri ve ortak mülkiyet yapısından Batı'nın farklılaşmış toplumsal yapısına, özel mülkiyete doğru bir gelişme ortaya çıkar. Marx için bu gelişme evrenseldir.[56]

Bu belirlenimler çerçevesinde şehir açısından gelişmeye baktığımızda şunları söylememiz mümkündür. Marx'a göre gerçek anlamda şehir antik Yunan'da ortaya çıkmıştır. Bu ilk bakışta oluş çizgisini Yunanlılıkla başlatan Batı düşüncesi için şaşırtıcı değildir. Antik Yunan ve sonra Roma, Marx'ın gözünde, toplum sıralanmasında olduğu gibi, asyatik toplumdan (ATÜT)

55 Marx, K., - Engels, F., *a.g.e.*, s. 92.

56 Marx burada Asya tipi toplum türü ile Doğu toplumlarını da gelişme içine katmakla tarihî çerçeveyi genişletmektedir. Fakat olaylara bakış tarzı ve gelişme anlayışı Batı toplum, üretim ve mülkiyet biçiminde sonuçlanan bir gelişmeyi evrenselleştirmektedir. Böylesine bir çizginin hangi aşama olursa olsun Batı modelini üstün saydığı/sayacağı anlaşılmaktadır.

sonra geldiği üzere, Doğu toplumundan daha ileri bir toplum modelidir.

Marx'ın bu yaklaşımında Doğu uygarlıklarının Batı'nın kaynağında bulunduğu gerçeği inkâr edilmemekle birlikte, antik çağla ATÜT'ün aşıldığı inancı bulunmaktadır. Kır ile şehirin en belirgin ayrılığı bunu göstermektedir. Bu ayrımlaşma giderek sonunda en farklılaşmış bir biçimde kendisini burjuva toplumunda sınıf çatışmaları olarak gösterecektir.

Marx farklılaşmaya neden olarak gösterdiği öğeler açısından Batının gelişmesini eksiksiz bir biçimde açıklayabilmektedir. Ama ne var ki komünal toplum ve asyatik toplum modelleri ele aldığı ölçüt olan mülkiyet ve iş bölümü açısından farklılaşmamış bir biçimde belirlendikleri için, ilk farklılaşmanın nerede ve nasıl olduğunu açıklamada güçlükler vardır. Marx kendiliğinden, doğal bazı gelişmelerin farklılaşmaya yol açtığı düşüncesi ile tarihi ve toplumsal koşullardan bağımsız bazı gelişmelerin varlığından hareketle bu güçlüğe çözüm getirmeyi sunmuştur.[57]

Yine bu konu ile ilgili olarak kır ile şehirin birbirinden ayırımı ile daha sonraki aşamalarda tüm tarih için uygulanabilecek bir model ortaya koyarak bu konuda bir kolaylık sağlamıştır. Bununla birlikte Marx'ın Doğu ve Doğu şehirleri üzerine ileri sürdüğü yargılar "bir ulusun kendi içindeki işbölümünün sınaî ve ticarî işin tarım işinden ayrılmasına yol açtığı" şeklindeki görüşü ile pek uyuşmamaktadır. Ona göre "asyatik tarih kent ile kırın bir türlü farklılaşmamış birliğidir (tam anlamı ile büyük kent, yalnızca ekonomik yapının üzerinde oturtulmuş bir hükümet karargâhı olarak görülmelidir)" Marx için "klasik eski tarih, kentlerin tarihidir, ama toprak sahipliğine ve tarıma dayalı kentlerin"[58] tarihi olduğuna göre mülkiyet ilişkileri açıklamalarda çıkış noktası olacaktır. Bu açıdan ele alındığı zaman

57 Doğal bir şekilde meydana gelen, yani özgürce bir araya gelmiş bireyler tarafından kurulmuş genel bir plâna bağlı olmayan bu gelişme, *Alman İdeolojisi*, s. 118.

58 Marx, K., - Engels, F., "Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri", s. 24, Ankara, Sol, 1977.

Doğu'da ortak mülkiyetin varlığı[59] ve "manifaktür ve tarımın birleşmesi ile kendi kendine yeterlilik"[60] hali Marx'ın değerlendirmesinde etkili olacaktır. Gelişmenin ortak mülkiyet ya da mülkiyetsizlikten özel mülkiyet doğrultusunda ilerlediğini izleyen Marx için "kent ile kır arasındaki karşıtlık ancak özel mülkiyet çerçevesi içinde olabilir"[61].

Bu anlayış içinde gerçek anlamda özel mülkiyetin -komünal mülkiyete bağlı olmakla birlikte- ortaya çıktığı antik Yunan şehirlerinden söz etmek mümkün olabilecektir.

Doğu şehirleri ise yukarıda belirtilen karargâh olma niteliği yanında toprağın doğal uzantısı olarak görülen "köylerin yanında, ancak dış ticaret için özellikle elverişli olan, ya da devletin başının ve satraplarının gelirlerini (artı-ürünü) emek karşılığında değiştikleri…noktalarda kurulur"[62]. Başka bir deyişle "hükümdarın tarım artı-ürününün tek sahibi olarak göründüğü Asya toplumlarında, onun gelirini…değiş tokuş etmesi sayesinde koskoca kentler meydana gelir (ki bunlar aslında, yol boyu konaklanan kamplardan başka birşey değildir"[63].

Marx görüşü gereği burjuva toplumuna geçişte izlenmesi gereken özel mülkiyet ve iş bölümü ile ilgili özellikler Doğu toplumunda bulunmayınca, bu özelliklerin ilk belirtilerini bulduğu antik toplumu Doğu toplumlarının ilerisine koymaktadır. Gerçi zaman olarak antik toplum Doğu toplumundan sonra şekillenmiştir. Ama Batı'nın gelişme çizgisinde özel anlamı olan antik topluma ve şehrine özel bir yer verebilmek için tarihte ilk şehirlerin ortaya çıktığı Doğu uygarlıklarını kır ile şehirin ayrılmamış birliği saymak ve mevcut şehirlerini de karargâh ya da konak yeri olarak kabul etmek suçlamaya dönüşmektedir.[64]

---

59 "Nasıl oluyor da Doğulular toprak mülkiyetine, bunun feodal biçimine bile varamıyorlar?" "Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri", s. 106.

60 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 16.

61 Marx, K.-Engels, F., "Alman İdeolojisi", s. 92.

62 Marx, K.-Engels, F., "Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri", s. 17, 18.

63 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 120.

64 Marx burada Bernier'nin "Voyages Contenant la Description des États du Grand Mogol" adlı seyahatnamesinin etkisinde olmalı.

Antik Yunan şehrine gelince "burada temel, toprak değil, kırsal nüfusun (toprak sahiplerinin) zaten yaratmış bulunduğu yerleşme yeri (merkez) olan kenttir. Tarlalar kentin arazisi olarak görülür; öteki durumda olduğu gibi, köy, toprağın salt bir eklentisi olarak görülmez".

Marx için "toplumun karşılaştığı güçlükler, yalnızca toprağı daha önce işgal etmiş olan, ya da işgal ederken topluluğu huzursuz eden öteki topluluklardan" geldiği için "savaş herkesi ilgilendiren büyük görev, büyük komünal bir uğraştır…bu yüzden topluluk daha baştan, savaşçı temeller üzerine, savaşçı, askerî bir güç olarak örgütlenir", bu yüzden "yerleşmenin kentlerde yoğunlaşması bu savaşçı örgütlenmenin temelidir"[65].

Marx Yunan toplumu ve şehiri üzerindeki kuruluşla ilgili bu gözlemlerinde Doğu şehirlerinde olduğu gibi askeri bir açıklama getirmektedir. Yalnız bir fark göze çarpar: "Ortak toprak -devlet mülkü ager publicus olarak- burada özel mülkten ayrıdır…topluluğun üyesi olmak,"Doğu toplumunda olduğu gibi "toprağı mülk edinmenin ön koşulu olarak kalır, ama topluluk üyesi olarak birey özel mülk sahibidir". "Özel toprak sahibi…aynı zamanda bir kent yurttaşıdır. Kent yurttaşlığı, ekonomik olarak, tarımcının kentte yaşaması olarak daha basit biçimde ifade edilebilir"[66].

Marx'taki "yalnızca kent yurttaşı bir özel mülk sahibidir" ifadesi antik toplumda bireye toplumdan bağımsız olma yolunda bir imkân sağlamaktadır. Bu da gelişmeye açık bir durum olarak kabul edilmektedir. Çünkü Marx'a göre "bireyin topluluktan bağımsız olmayışı, üretim devresinin kendisine yeterli oluşu ve tarımla el zanaatlarının birliği"[67] asyatik topluma değişme açısından bir direnç sağlamaktadır.

Antik Yunan şehrinin 'kırsal yaşamın merkezi, toprak emekçilerinin yerleşme yeri ve savaş yönetim merkezi' olarak gerçekte Doğu şehirlerinden bu özellikler açısından özde farklı olmayışı yanında başka bir özellik dikkati çekmektedir: Kölelik.

65 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 18.
66 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 27.
67 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 30.

Marx'a göre "birçok aşiretin sözleşme yoluyla ya da fetih yoluyla bir tek kent (ville) halinde birleşmesinden ileri gelen ve köleliğin varlığını sürdürdüğü" antik şehirde "iş bölümü daha o zamandan pek ileri gitmiştir". Ama ne var ki "antikitede kent zanaatları ve ticaret horlanmakta ve tarım yüceltilmek"tedir[68].

Marx'ın daha ileri bir toplum modeli olarak kabul etmesine rağmen antik toplumun en büyük açmazı nüfus sorunu olarak görünmektedir. "Kent ile kırın ayrılması, sermaye ile toprak mülkiyetinin ayrılması olarak, sermayenin toprak mülkiyetinden bağımsız varlığının ve gelişmesinin başlangıcı olarak, tek temeli emek ile değişim olan bir mülkiyetin başlangıcı"[69] olmasına rağmen belirli bir sayının üstündeki nüfusu besleyememektedir.

Buna karşılık "Doğulu devletlerin elinde, sivil ve askerî kadroların giderlerini karşıladıktan sonra görkemli ya da yararlı yapılara karşılayabilecekleri bir fazlalık bulunabiliyordu ve…bu tarım dışı nüfusun…güçlerine halâ tanıklık eden heybetli anıtların yapımını sağlıyordu"[70].

Buna karşılık antik toplum "nüfusun aşılmaması gereken belirli bir sınırlaması üzerine kuruluyordu. Uygar kalabilmek için pek kalabalık olmamak gerekti. Yoksa özgür vatandaşı köle durumuna getiren o ağır kol işlerine kurban gidilirdi. Üretici güç eksikliği topluluğu belirli sayıda nüfusa bağımlı kılıyordu ve bu sayının sağladığı denge bozulmamalıydı[71].

Bunun sonucu olarak "Yunan ve Roma'da, antik çağın devletlerinde kolonilerin dönemsel olarak kurulması biçimini alan zorunlu göç, toplumsal örgütlenme zincirinin değişmez bir halkasını oluşturuyordu"[72].

Antik çağın Yunan toplumu Doğu toplum tipinden daha ileri bir toplum modeli olarak ileri sürülmesine rağmen fazla nüfus besleyememesi Marx tarafından üretici güç eksikliği ile açıklanırken üretim konusunda da bir farklılık ortaya çıkmaktadır.

68 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 44.
69 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 93.
70 Marx, K.-Engels, F., a, g.e., s. l45, 146.
71 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 103.
72 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 102.

Bu farklılığı Marx'ta bulduğumuz şu yaklaşım ile belirtmek mümkündür: Ona göre antik Yunan kırında değişim değeri değil kullanım değeri için üretim yapılmaktadır[73]. Halbuki Doğu toplumunda şehirler değişim değeri yaratan bir tarımın ürünü olarak belirmiştir. Bu bakımdan daha ileri mülkiyet ve iş bölümüne sahip olduğu belirtilmesine rağmen antik Yunan toplumu ve şehrinin ancak kullanım değeri yaratabilen bir kırsal üretime sahip olması ilerilik konusunun tartışma götürdüğünü göstermektedir.

Marx'ın Asya tipi toplum ve Cermenik topluluk türlerini katmasıyla tarihî gelişmenin evrensel boyutlara ulaştığına inandığını söylemiştik. Cermenik biçim Batı'nın oluşumu içinde özel bir yeri ve anlamı olan bir toplum türüdür. Ama bununla birlikte Marx'ın feodal toplum ve şehrinin öncesine koyduğu "Cermenik topluluk kentte yoğunlaşmamıştır…devlet, bir siyasal varlık olarak varolmaz, çünkü kent olarak var değildir. Eğer topluluk gerçek bir varlığa kavuşacaksa, özgür toprak sahipleri bir meclis toplamalıdırlar"[74].

Buradan da çıkaracağımız sonuç özel toprak mülkiyetinin şehri kurmaya yetmediğidir. Çünkü Cermenlerde "tek tek her ev, temelde, bağımsız bir üretim merkezi oluşturan iktisadî bir bütünsellik içerir (klasik antikitede, iktisadî bütün arazisi ile birlikte kenttir). Cermenik biçimde, tarımcı bir kent yurttaşı değildir, yani bir kent sakini değildir; temeli tecrit olunmuş, bağımsız aile ikametgâhıdır"[75].

Marx'ın bu açıklamaları feodal toplumun temellerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bir yanda Roma İmparatorluğundan devreden antik toplumun yıkılmış şehiri, öte yanda Cermenlerden gelen tecrit olunmuş tarım üretimi bize orta çağın ve orta çağ şehrinin anahtarını vermektedir. Bu çerçeve içinde orta çağın bir özelliği de ortaya çıkıyordu: "antik çağ, kentten ve onun küçük toprak alanından hareket ettiği halde orta çağ kırdan hareket ediyordu"[76].

---

73 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 66.
74 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 25- 26.
75 Marx, K.-Engels, F., a, g.e., s. 27.
76 Marx, K.-Engels, F., "Alman İdeolojisi" s. 45.

Marx'ın belirttiğine göre Roma İmparatorluğunun yıkılışı antik çağ üretim kadrolarının da yıkılışına yol açmıştı, "tarım gerilemişti, sanayi pazar yokluğundan dolayı gerilemeye başlamıştı, ticaret uykudaydı ya da zor yoluyla kesintiye uğramıştı…kırın olduğu kadar kentin de nüfusu azalmıştı. Bu belirli durum ve bu durumdan ileri gelen fethin örgütlemiş tarzı, Cermenlerin askerî örgütlenişlerinin etkisi altında, feodal mülkiyeti geliştirdi"[77].

Batı orta çağının toplumsal yapısı, temelinde bulunan öğelere uygun olarak (antik şehir ve Cermenik üretim) şehir ile kırın karşıt bir biçimde ama benzer bir örgütlenişine göre devam edecektir. "Feodal mülkiyetin feodal yapısına, kentlerde, Lonca mülkiyeti, feodal meslek örgütü uygun düşüyordu", Bunun sonucu olarak "kırda egemen olan prens, soylular, din adamları ve köylü olarak ayrılması ile kentlerde usta, kalfa, çırak ve az sonra gündelikçinin bir pleb olarak ayrılması bir yana, önemli bir işbölümü olmadı"[78].

Marx'a göre tarihin ilerlemesinde daha sonraki aşamalardan biri olarak ortaya çıkan feodal düzen "değişimlerinin sınırlı oluşu, çeşitli kentler arasındaki bağlantıların azlığı, nüfusun seyrekliği ve gereksinmelerin sınırlılığı da, iş bölümünün daha ileri gitmesine elverişli bir durum yaratmıyordu"[79]. Bunun sonucu olarak "sanayide, her meslek kolunun kendi içinde katiyen iş bölümü yoktu ve değişik meslekler arasında pek az iş bölümü vardı".

Kısaca belirleyecek olursak her topluluğun üretim ilişkileri düzeyi kendi kır ile şehiri arasında oluşmakta idi. Bu sınırlı ilişkiler "belli bir genişlikteki ülkelerin feodal krallıklar halinde birleşmeleri, toprak soylular için olduğu kadar, kentler için de bir gereksinmeydi"[80].

Bu durumun yanında kırsal kesimdeki üretim güçlükleri serflerin devamlı bir biçimde kentlere göç etmelerine yol açmış ve

77 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 45.
78 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 46.
79 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 95.
80 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 46-47.

sonuçta kentlerde loncaların varlığı ortaya çıkmıştı. Şehirlere göç eden serfler buralarda bu örgütlü loncaların birliği ile karşılaşıp şehirin gündelik iş ihtiyacına cevap verecek plebleri oluşturdular.

Marx'ın bu açıklamalarından, Batı orta çağının toplumsal yapısının; en ileri toplum düzeyi olarak kabul edilen Burjuva toplumuna geçişte, bazı temel unsurları taşıdığı anlaşılmaktadır. Marx'a göre bir yanda Cermenik dönemde Batı tarihinin merkezi olarak kırda başlayan toplumsal ilişkiler; şehir ile kırın karşıtlığından geçerek, modern tarihe kırın kentleşmesi olarak ulaşır. Öbür yanda ise kentleşme belli bir örgütleniş içinde (loncalar) manifaktür türü bir üretimin koşullarını hazırlarken, aynı zamanda, özgür emeği temsil edecek plebleri yaratır.

Marx'a göre "iş bölümünde bundan sonraki gelişme, üretimle ticaretin ayrılması, özel bir tacirler sınıfının oluşması" yönünde olmuştur. Ticaretle uğraşan özel bir sınıfın belirmesi "ticaretin tacirler sayesinde kentin yakın çevresi ötesine genişlemesi, çabucak,üretim ile ticaret arasındaki karşılıklı bir etkinin ortaya çıkmasına neden oldu. Böylece kentler -kendi başlarına (tecrit olma durumlarından çıkarak)- kendi aralarında ilişkiler kuruyor… kentler arasında yeni bir üretim bölünmesi yaratıyor, kentlerin her biri öteki sanayilere ağır basan bir sanayi kolunu işletmeye başlıyor"du. "Çeşitli kentler arasında işbölümünün ilk sonucu loncalar sisteminden kurtulan üretim dalları, manifaktürlerin doğuşu oldu"[81].

Üretim ve iş bölümünden ayrı olarak ortaya çıkan diğer bir gelişmede burjuvazinin gösterdiği gelişme idi. Marx'a göre "orta çağda burjuvalar, her kentte, kendi canlarını korumak için kırın soylularına karşı birleşme zorundaydılar, ticaretin genişlemesi, ulaşım olanaklarının kurulması, her kentin aynı engele karşı savaşarak aynı çıkarları başarıya ulaştırmış olan öteki kentleri tanımalarına neden oldu… Burjuvalar feodal ortaklıktan kopup ayrıldıkları ölçüde bu koşulları yarattılar…çeşitli kentler arasındaki ortak koşullar sınıf koşullarına dönüştü". Sonuçta bu koşullar

81 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 96-97.

altında "burjuva sınıfı çeşitli kentlerdeki birçok yerel burjuvaziden başlayarak çok yavaş bir biçimde meydana gelmiştir"[82].

Marx'ın antik Yunan döneminden başlayarak temel belirlenimlere bağlı olarak sürdürdüğü açıklama girişimi burjuvazinin de ortaya çıkışı ile en ileri boyuta eriştirdiği Batı gelişimi "manifaktür ve genellikle üretim hareketi, Amerika'nın ve Doğu Hindistan deniz yolunun keşfi sonucu ticaretin genişlemesi olgusu olağanüstü bir ilerleme gösterdi. Hindistan'dan getirilen yeni ürünler ve en başta dolaşıma giren altın ve gümüş kitleleri, toplumsal sınıfların karşılıklı durumlarını baştan aşağı değiştirdiler ve feodal toprak mülkiyetine ve emekçilere sert darbe indirdiler; maceracıların yurt dışı seferleri, sömürgecilik ve pazarların, şimdi artık mümkün olan ve her geçen gün daha çok gerçekleşen dünya pazarı genişliği kazanması olayı, tarihsel gelişmede yeni bir evreye neden oldular".

Kısaca "ticaret ve manifaktür büyük burjuvaziyi yarattı; loncalarda, kentlerde artık eskisi gibi hüküm sürmeyen ama büyük tüccarların ve manifaktürcülerin egemenliğine boyun eğmek zorunda bulunan küçük burjuvazinin toplandığı görüldü"[83].

Bu son aşama içinde şehirlerin durumuna bakacak olursak "ticaret kentleri, özellikle limanlar, göreli bir uygarlık derecesine ulaştılar ve büyük burjuvazinin kentleri haline geldiler, oysa sanayi kentlerinde en çok yürürlükte olan küçük burjuva zihniyeti oldu"[84].

Marx'ın burjuva toplumunun oluşumunda ticarete bağlı gelişmelerle burjuvaziye verdiği önem ileride göreceğimiz gibi Marx'a karşı düşünürler tarafından özellikle geliştirilecektir.

Buraya kadar olan açıklamamızda farklı değerlendirmelerden yola çıkmakla birlikte Batı toplumlarını açıklama girişimlerinin odağında sanayi olayının bulunduğu görülmektedir. Marx'ın tarihî ve toplumsal açıdan daha kuşatıcı bir yaklaşım içinde bulunmasına rağmen tarihî ve toplumsal gelişmenin -tabiî bun-

82 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 109-110,
83 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 100.
84 Marx, K.-Engels, F., *a.g.e.*, s. 103.

lara bağlı şehirleşmenin- tek bir doğrultuda ilerlediği anlaşılmaktadır.

Batı burjuva toplumunun tüm öbür toplumların iz ve kalıntılarını taşıyabilecek bir yapıya sahip olarak değerlendirilmesi, kaçınılmaz olarak izlenmiş toplumsal dönemlerin birbiri içinden geçerek Batı sanayi toplumuna geldiği görüşü temel değerlendirmeleri kayıtlayan bir yaklaşım olmuştur.

Bu çerçeve içinde şehir ve şehirleşmenin açıklanmasına gelince Marx Doğu toplum ve şehirlerini sisteminin içine katarak tarih ve toplum yelpazesini en geniş bir biçime sokmuştur. Burada temel gelişme birim ve ölçütleri (mülkiyet, işbölümü, özgür emek) açısından Doğu şehri ile Batı türü şehirlerin ortaya çıktığı Yunan şehirleri arasında büyük bir farklılık görülmemekte ama ele alınan ölçütler açısından Doğu şehrinin yerinde saydığı ve Batı şehrinin (tabiî toplumunun da) belirli bir ilerleme içine girdiği anlaşılmaktadır. Farklılaşmaların ilerleme doğrultusu boyunca artması sonucu gelişme Cermenik toplum biçimi, feodal toplum biçimi ve giderek burjuva toplumu biçimi şeklinde devam etmiştir.

Bu anlayış içinde tarihî ve toplumsal gelişmede Doğu bir yana bırakılarak Batı yakası kendi içindeki gelişmeye bağlı olarak ele alınır olmuştur. Bu tür bir yaklaşım bugüngeçerli olan tüm dünyanın Batı modeline göre açıklanmasına özde ters düşmeyen bir açıklama olarak görülebilir. Günümüzdeki bazı değerlendirmelerde orta çağdan itibaren kopartılan Doğu ve Batı toplumları arasındaki ilişki Marx'ta antik çağdan başlatılmaktadır.

Günümüzde de yaygın olan bu tutum ile ilgili gelişmelere geçmeden önce Batı'yı açıklama girişimlerinde ortaya çıkan önemli bir gelişme üzerinde durmamız gerekecektir. Bu gelişmede Batı'yı açıklayan girişimlerin odak noktasında bulunan sanayileşmenin yerini şehirleşme, sanayinin yerini ticaret almaktadır.

Bu gelişme ile ilgili varsayımlarımızı yukarıda belirttiğimiz için bu varsayımların doğrultusunda Batı'yı -bu arada sanayii de- şehir ve şehirleşme ile açıklamaya çalışan görüşleri ayrı bir bölüm çerçevesinde değerlendirmemiz gerekmektedir.

II. Şehir Teorilerinin Oluşması

Sanayi'ye Varan Yol: Orta Çağ

Bu bölüm çerçevesi içinde A. Comte, H. Spencer ve F. Tönnies ile birlikte K. Marx'ta daha değişik boyutlarda ortaya çıkan ve Batı toplumunun sanayi olayı ile özleştiren açıklama girişimlerinin yanında karşılaştığımız daha değişik türden açıklama girişimleri ele alınacaktır.

Batı'nın 19. yüzyılda ulaştığı aşamayı zaman ve yer açısından daha sınırlı olaylarla açıklamak isteyen bu çalışmaların ortak özelliği; Batı orta çağından başlatılan bir şehirleşme hareketi ile toplumsal gelişme sürecinin açıklanmak istenmesidir.

Daha çok tarihçilerin çalışmalarında karşılaştığımız bu ortak tutum içinde Batı'da görülen şehirleşme aracılığı ile ticaret, sanayi ve burjuvazinin ortaya çıkışı açıklanmak istenmektedir. Sınırlı fakat sağlam tarih bilgisinin kullanıldığı bu girişimlerde Batı'da ortaya çıkan gelişmelerin, belli sınırlılıktaki dönem ve yörelerin tarihî ve toplumsal özellikleri arasından çıktığı inancı yer almaktadır.

Batı ile ilgili tüm açıklamaları üstlenen sanayi olayının ikinci plâna itildiği bu türden açıklamaların ortaya çıkışı ile ilgili olarak şu varsayımları ileri sürmemiz mümkündür. Batı toplumunu açıklama girişimlerinde ortaya çıkan sosyoloji bilimi sanayi olayına büyük bir ağırlık vermiştir. Bu konuda sürdürülen çalışmalar aynı ortak olayı farklı yönlerden değerlendirmişler ve bu konu ile ilgili farklı açıklama biçimleri ortaya çıkmıştır.

Sanayi olayının yönlendirdiği sanayi toplumunun oluşumunu en geniş bir biçimde açıklığa kavuşturmayı deneyen Marx ve Batı'da ortaya çıkan güç ve sorunları yönlendirmeyi deneyen Sosyalizm bir yerde açıklama girişimlerinde karşılaşılan sorunları daha keskinleştirmiş bulunmaktadır.

Marx'ı aşan ya da ileri sürdüğü daha ileri bir aşamayla ilgili varsayımlarını çürütebilen daha kapsamlı bir açıklamanın ortaya konulamamış olması tek tek olayların bilgisini en doğru biçimde elde edebilen tarih çalışmalarına büyük önem kazandırmıştır. Bu bağlam içinde Batı'yı Batı yapan birçok tek olay ayrı ayrı incelenmekte iken bunlar içinde belirli yöre ve dönemleri kuşatabilecek olaylar daha değişik değerlendirmelere kaynak olacak bir biçimde kullanılmaya başlanılmıştır.

İkinci olarak tüm toplumsal gelişmeyi açıklamak için ileri sürülen sanayi olayının ve getirdiği sorunların çözümünün tartışma götürmez bir açıklığa kavuşturulması mümkün olmayınca bu olayı atbaşı takip eden başka olaylara da açıklama açısından başvurmak gerekmiş ve böylece ticaret ve şehirleşme sanayi devrimi öncelerine kadar inebilen bir dönemden beri izlene-bildikleri için rahatlıkla kullanılabilmişlerdir. Bu gelişme içinde ortaya çıkan burjuva sınıfı Batı toplumlarını yükselten başarılı bir kesim olarak gözükmüştür. Halbuki sanayide işçi sınıfı sefaleti temsil etmekteydi o dönem.

Üçüncü olarak Batı'nın sanayi olayı ile elde ettiği yer ve üstünlüğü; toplumlar arası boyutlardaki ilişkilere bağlı olarak açıklamaya kalktığında, bu oluşa yol açan gelişmeyi Batı dışı zenginliklere borçlu olduğunu açıklaması gerekirdi. Batı bu konuda kendisinden ve ilişkilerinden kesin olarak emin oluncaya kadar aşamasını başka olay ya da başka olaylara bağlı kendi iç gelişmelerine bağlayarak açıklamak isteyecektir. Bu tutumu da kendi içine kapandığı orta çağı, şehirleri ve ticareti ile sınırlı olayların ele alınmasına yol açacaktır.

Böylelikle tartışma ve eleştirilerin odak noktasında bulunan sanayi olayı yerine Batı'nın kendi gücü ve kendi iç ilişkileri ile ortaya çıkardığına inandığı ve başarıyı temsil eden unsurlar üzerinde durulmaya başlanacaktır.

İleri sürdüğümüz varsayımlara bağlı olarak Batı'nın içinden çıktığı orta çağı ve müesseseleri ile toplumsal yapısı araştırmalarda büyük yer tutacak ve yine sanayideki sorunlar yerine başarıyı simgeleyen şehirlerle çağdaş Batı'nın yaratıcısı Burjuvazi en çok araştırılan konuların başında gelecektir.

Tarih çalışmalarının tek bir şehirin, tek bir sanayi dalının tek bir ailenin araştırılmasına kadar inen tek olaylara bağlı açıklayıcı tutumu Batı toplumunun ulaştığı aşamayı şehir olayına bağlamada büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

19. yüzyılın son dönemleri bu konularda yapılmış çalışmalardaki dağınıklığa çeki düzen vermek ve sınırlı araştırmalara da bağlı olsa getirilen belli bir ayıklama ile belirli gelişmeleri vurgulayarak belirli bir bütüne varma isteğine de yol açacaktır.

Bu değerlendirme çalışmaları kendilerinden önce yapılmış çalışmaları şehir teorileri olarak tanıtarak Batı'yı açıklama girişimlerinde yeni görüşlerin temellendirilmelerine yol açarken bu konuda şehir açısından ortaya çıkan birikimi yönlendireceklerdir.

19. yüzyılın sonuna ve 20. yüzyılın ilk yıllarına rastlayan ve şehir konusuna yönelen araştırmaları iki öbekte toplamak mümkündür: Birinci öbek çalışmalar üzerinde en çok durulan araştırmalar olup şehir ve şehirleşme ile ortaya çıkan gelişmeleri orta çağdan başlayan bir biçimde ele alarak değerlendireceklerdir[1]. İkinci öbekte yer alan araştırmalar ise çağdaş şehirlerde ortaya çıkan hızlı gelişmenin nedenlerini araştıran ve özellikle sorunu nüfus açısından ele alan çalışmalardan meydana gelmiş bulunmaktadırlar[2].

Bu ikili gelişme içinde birinci öbekte toplanan ve özellikle tarihçilerin araştırmalarından oluşan çalışmaların büyük bir kısmı 19. yüzyılda bulunan ve şehirlerin ortaya çıkış ve oluşumunu

1 Bu konuda benzer eğilim içinde sosyolog R.Maunier ve Coğrafyacı E.Clouzot'nun derlemelerini görmüştük.

2 Bu konu ile ilgili olarak Paul Meuriot "Des Agglomerations Urbaines Dans l'Europe Contemparaine. Essais sur les causes les conditions, les conséquences de leur développements", Paris, 1897 ve devam eden yıllardaki makaleleri.

orta çağdan başlatarak, bazı düzenleyici ve eleştirici çalışmalardan sonra Batı şehrinin özgünlüğü doğrultusunda gelişen teorik bir devamlılık göstermişlerdir.

İkinci öbekte toplanan çalışmalar ise şehirlerin gelişme ve büyümelerini bir nüfus hareketi olarak gördüklerinden nüfus artışına yol açan nedenlerle, kırdan şehire bir göç olayının yarattığı şehirleşme üzerinde durmuşlardır. Günümüze kırların itişi, şehirlerin çekişi olarak ulaşan bu teorilerin önemli ölçüde taraftar bulduklarına işaret etmiştik.

Biz bu tür açıklama girişimleri içinde tarihçilerin araştırmalarından kaynaklanarak belirli bir bağlam içinde gelişen ve şehir teorileri olarak tanımladığımız birinci öbekle ilgili görüşler üzerinde duracağız.

Şehir teorileri olarak belirlediğimiz açıklama girişimleri konusunda ilk derleyici çalışma Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'in 1893 yılında "Revue Historique" dergisinde yayınlanan "Orta Çağ Şehir Kuruluşlarının Kökeni" adlı makalesiyle yapılmıştır. Bu dizi makale çerçevesi içinde derlenen çalışmalara ek olarak Frantz Funk-Brentano 1901 yılında "La Réforme Sociale" dergisinde çıkan makalesi ile şehirlerin oluşma konusunda Fransız tarihçisi Jacques Flach'ın görüşlerini tartışmaya açmıştır[3].

Biz bu çalışmalar içinde Henri Pirenne'in derlemesi üzerinde duracağız. Çünkü Henri Pirenne dışında kalan çalışmalar kendilerinden sonra şehir konusunda sistemli bir gelişmeye yol açmadıkları için bibliyografik özellikleri ağır basan, bilgi verici ve tanıtıcı özellikleriyle kalmışlardır[4]. Bu bakımdan ilgimiz Batı orta çağından başlayarak günlerine gelinceye kadar olan gelişme ve değişmeleri ele alan tarih çalışmalarını derleyip toplayarak Batı toplumlarının açıklanmasını kendi orta çağların-

3 "La Formation des Villes dans l'Europe Occidentale, Aux Origines de la Civilisation Moderne".

4 E.Durkheim'in *L'Année Sociologique*'te 1898-1901 yılları arasında çıkan kitap tanıtmaları ile Georges Bourgin'in *Revue de Synthèse Historique* dergisinde 1903'te yayınlanan "Les Etudes sur les Origines Urbaines du Moyen Age" adlı makalesini anabiliriz.

dan ve kendi iç özelliklerine dayanarak açıklamak isteyen H. Pirenne üzerinde yoğunlaşacaktır.

H. Pirenne 1893 yayınlanan makalesinde büyük çoğunluğu Alman araştırıcılar tarafından geliştirilen açıklama modelleri üzerinde durarak orta çağ şehirlerinin ortaya çıkış ve gelişmelerindeki süreci açıklamak isteyecektir. Bu yaklaşımı ile, bir yanda ticaret ve sanayinin gelişmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan burjuvazinin oluşması, diğer yanda ise şehirlerde adı geçen olaylara bağlı olarak görülen ilerlemenin ışığında Batı tarihinin ele alınıp sistemli bir biçimde açıklanması söz konusu olacaktır.

Ortaya konan gelişme Batı orta çağının feodal yapısı ve ilişkileri içinde bir yeniden doğuş, karanlıktan ve durgunluktan sıyrılma olarak görüldüğü için gelişme bütünü ile - sonuçta çıkan sorunlara değinilmeden- bir kurtuluş ve ilerleme süreci olarak değerlendirilecektir.

H. Pirenne'e göre "orta çağ iyi tanındığı ölçüde, bu çağda burjuvazinin sosyal örgütlenme üzerinde gerçekleştirdiği etkinin ne kadar güçlü olduğu giderek daha açık bir şekilde görülmektedir. Onlar şehirleri kurmakla kalmamış en yüksek anlamda uygarlaştırıcı olarak ortaya çıkmıştır. Şehirlerin sayesinde yalnız devlet değil; düşünceler, âdetler, sanat ve edebiyat, ticaret ve sanayi değişmiştir". Pirenne'in orta çağda burjuvazi ve şehirlerin ortaya çıkışına bağladığı gelişmelerde "daha insancıl, daha dünyevî, daha modern yeni eğilimler batı Avrupa'da kendisini göstermiştir". Böylelikle "şehirlerin doğduğu günle birlikte orta çağın feodal ve mistik yapısı önüne geçilmez bir biçimde çökmeye başlamıştır"[5].

Bu anlayışta her şey orta çağda başladığı için ve orta çağdaki öğelerle açıklanabildiği ölçüde - özellikle Marx'ta görüldüğü gibi - sosyologlarda ortaya çıkan genel açıklamalara gerek kalmayacaktır. Yine Batı genel olarak orta çağla başlatılınca orta çağ Batı'sının içine düştüğü açmazın nedeni H. Pirenne tara-

5 Pirenne, H., "L'Origine des Constitutions Urbaines au Moyen Age", s. l, Paris, Felix A1can, 1939, 1 ve 2. ciltler.

fından belirlenecek ve böylelikle Batı'nın yalnız kendi gücü ve olanakları ile gelişmesi yolunda açıklamalar özel bir anlam kazanacaktır. H. Pirenne için Batı orta çağında görülen gerilemenin ana nedeni İslamiyet'in ortaya çıkışı ile Doğu'da görülen gelişmedir. Bunun sonucu Batı dünyası kendi içine kapanmasına rağmen kendi olanakları ve kendi toplumsal yapısındaki özellikler sonucu kendi başına gelişerek içine düştüğü açmazdan kurtulmuştur.

Bu bölüm çerçevesi içinde kendimize çıkış ve dayanak noktası olarak aldığımız H. Pirenne'in makale dizisinde yer alan açıklayıcı görüşler, şehir teorileri olarak tanınan ve bu konuda bilgi veren kitaplarda birkaç cümle ve paragrafla tanıtılan görüşler olduğu için ayrıca, bir önem kazanmaktadır. Açıklayıcı birkaç öğe ile özdeşleşmiş olarak tanıyabildiğimiz bu tür açıklama girişimleri H. Pirenne'in derleyiş ve ele alış biçimi ile organik bir bütünlük içine girmektedir.

Bu bakımdan bu bölüm çerçevesi içinde "öncü teoriler" olarak yorumladığımız bu teorileri bir alt bölüm çerçevesi içinde tanıdıktan sonra şehir teorilerinin oluşumunda büyük pay sahibi olan P.Hirenne ve sonra bu teorilere gelişmeye uygun bir biçimde kesin anlam kazandıran M. Weber'in görüşleri ele alınacaktır.

1. ÖNCÜ TEORİLER

Öncü teoriler olarak nitelendirdiğimiz çalışmalar 19. yüzyılda gerçekleştirilmiş ve Batı toplumlarının gelişmesinin tarihî köklerini şehirler aracılığı ile açıklamak isteyen girişimlere ve tartışmalarına yeni boyut ve unsurlar getirdikleri için katkıları büyük olmuştur.

Sosyologlar tarafından açıklamaların odak noktası haline getirilen sanayi olayı; tarihçilerin orta çağdan başlayan sınırlı ve belirli olayları değerlendirmeleri ile daha temel olay olarak görülen şehirleşmenin bir unsuru haline gelmiş bulunmaktadır.

Öncü teoriler olarak ele alacağımız araştırıcıların şehir yanında tartışmaya kattıkları ikinci bir özellik - araştırıcılar Alman

oldukları için- Cermenlerin toplumsal özellikleri olmuştur. Batı toplumunu kendi içinden çıktığı tarihî gelişme çerçevesine göre değerlendirmek istekleri orta çağla başlatılınca Cermen özellikleri daha bir anlam kazanmıştır.

Öncü teoriler konusunda söyleyebileceğimiz üçüncü bir özellik; bunların H. Pirenne'in derlemesi ölçüsünde ele alacağımızdır. H. Pirenne'in tarih görüşüne ve yorumuna bağlı olarak belirli bir ayıklama içinde sunulan açıklama biçimleri bu çerçeve içinde daha geniş ve kuşatıcı bir açıklamaya geçişin ilk basamaklarını oluşturacaklardır.

Bu açıdan H. Pirenne ağırlıklı bir derleyiş; Belçikalı tarihçinin varsaydığı gibi İslam'ın yükselişi ile Akdeniz yöresinden elini eteğini toplayarak Avrupa'nın kuzey yöresine çekilen ve burada yönlendirilen ilişkilerle gelişerek 19. yüzyılı bulan Batı'nın ilerlemesine uygun düşecektir.

Bu çerçeve içinde orta çağdan başlayarak hiçbir dış etki ve unsura -hatta Roma İmparatorluğu mirasına - gerek duymadan kendi iç özellikleri (Cermen topluluk yapısı ve Hıristiyanlık) ile açıklanması mümkün görülmüş ve bu tutumun yüceltilmesinde şehirler ve özellikleri çok anlamlı bir yer kazanmıştır.

Bu bakımdan H. Pirenne aracılığıyla ele alacağımız görüşler; böyle bir dönemi aydınlatmak, orta çağ şehirlerinin başlangıcına ve burjuvazinin doğuşuna dönemlerinin koşulları içinde aydınlık getirmek isteyen teorilerdir.

Bu teorilerin bir kısmı şehirlerin doğuşu ve gelişmenin nedenini o dönemin kırsal-feodal yapısında aramışlar diğerleri ise varlıklarını sürdürebilen bazı şehirlerde bulunan bazı özellik ve gelişmelere baş vurmuşlardır.

A. ROMANİST TEORİLER

Bu başlık altında toplanan teorilerin temel özelliği Roma İmparatorluğunun yıkılışına rağmen o döneme ait şehir düzeninin ve kurumlarının çok az değişme ve kayıplarla tüm orta çağ boyunca sürdüğü şeklinde özetlenebilir.

Elde bulunan ve dönemleriyle ilgili çok seyrek metinlerde kullanılan bazı terimlerin[6] görüşlerini kanıtladığı inancında olan araştırıcılar; böylelikle, Batı orta çağında görülen yeniden şehirleşmeyi her bakımdan Roma şehirlerinin bir devamı ve uzantısı olarak kabul etmektedirler.

Batı'da ortaya çıkan gelişmeyi Roma İmparatorluğu yöreleri ve özellikle Akdeniz'le koşullandıracak bu tür girişimler başta H. Pirenne olmak üzere şehire özel önem veren tarihçiler tarafından da kabul edilmemişlerdir.

B. GERMANİST TEORİLER

Romanist teorilere bir tepki olarak ortaya çıkan ve H. Pirenne aracılığıyla birlikte tanınan Alman araştırıcılarının bu teorileri özellikle Cermen'lerde buldukları bazı temel nitelikleri açıklamalarına çıkış noktası olarak almışlardır. Cermenliğin bir toplum kategorisi olarak toplumların gelişme doğrultusu içine Marx tarafından katılmış olması ve orta çağı tanımlayan bir özellik olarak ele alınmasını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Değişik unsurların temellendirme amacı ile ele alındığı bu teorileri şu başlıklar altında toplamak mümkün görünmektedir.

1) Şehrin Kökenini Kırsal-Feodal Yapıda Görenler

Şehrin kökenini ve burjuvazinin doğuşunu kırsal-feodal yapının sınıf örgüsü ile hukukî ve iktisadî özelliklerinde gören araştırıcıların başında Eichorn gelmektedir. 1815 ve 1816 yıllarında yayınlanan çalışmasında (Ucber den Ursprung der Stadlischen Verfassung) romanist teorilerle bağını tam koparamamakla birlikte Roma beledî kuruluşlarının tamı tamına şehirlerde sürdüğü görüşünü kabul etmez ve tartışmaya yeni unsurlar katarak "malikâne hukukunun (Hofrecht) burjuvazinin oluşumu ve şehirlerin gelişmesindeki rolü üzerine dikkatleri çeker"[7].

6 Consules, curia, senatus, libertas Romana gibi latince terimler.
7 Pirenne, H., *a.g.e.*, c. I, s. 4.

Bu tarihten sonra sürdürülen çalışmalar birkaç koldan gelişirken 1859 yılında Nitzsch "beledî kuruluşların kaynağını şehir nüfusunu oluşturan elemanları çözümleyerek bulmak ister". Yalnız bunu gerçekleştirirken malikâne hukukundan yola çıkar. Pirenne'in tanıttığı şekli ile 'burjuvazinin oluşumu'nu araştıran Nitzsch için orta çağın ilk yarısında Alman toplumunu örgütleyen unsur büyük malikânedir. Burada farklı hukukî koşullarda fakat hepsinde, az ya da çok, özgür olmamak gibi ortak bir özelliğin bulunduğu insanlardan oluşan bir nüfus barınmaktadır.

Bu nüfus özellikle piskoposların büyük malikânelerinde etkilerinin büyük ölçüde arttırıldığı senyörlük görevlileri (ministeriales seigneuriaux) tarafından yönetilmektedir. Çeşitli görevleri bakımından farklı gruplara ayrılan ve bir kesiminin askerî (milites) diğerlerinin idarî (officales) görevleri olan ministeriales'lerle birlikte papaz sınıfı (clergé) piskoposlar meclisini oluşturmaktadır.

İmparatorların sadık bekçisi olan piskoposlar tarafından özenle korunmasına rağmen bu örgütlenme içindeki ministeriales sınıfı, Pazar kuruluşlarının piskoposluk şehirlerinin duvarları dibine ticaret ve sanayi ile uğraşan nüfusu (censuales) çekmesi üzerine, giderek askerler ve idarî kadro, çıkarları ve işlevleri açısından birbirinden ayrılmaya başladılar. Askerî kesim özellikle savaşçı bir sınıf oluşturdu. Diğerleri ise "Burgenses" adı altında şehir soylularını oluşturarak şehirlerin yönetimini ellerine geçirdiler ve XIII. yüzyıldan başlayarak aralarından seçtikleri meclislerle yönettiler.[8]

Bu doğrultudaki diğer bir açıklama Von Maurer tarafından getirilmiştir. Orta çağdaki şehir kuruluşlarının kökeni konusundaki araştırmalara Maurer Almanya'nın kırsal örgütlenmesi ile ilgili çalışmaları ile katkıda bulunmuştur. Ona göre şehir kurumları mark örgütünden gelmektedir. Başlangıçta her şehir zorunlu olarak bir köy olduğu için, şehrin kuruluşu ilke olarak köyün kuruluşundan başka bir şey olamaz ve Cermen köyü bir

8 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 8-9.

mark topluluğu olduğuna göre sonuçla Mark'ın şehir kuruluşlarına aktarılması gerekir[9].

Bu konuda derinlemesine bir çözümleme Von Bellow'un şehir meclisi üzerinde durması ile getirilir. Ona göre şehir meclisinin yetkisi köylerdeki Burding (köylü birliği) ten farklı değildir. Köy topluluğu ile şehir topluluğu arasında hukukî açıdan hiçbir temel farklılık yoktur. Başlangıçta şehirlerdeki yargılama Burding'tekinin kesinlikle aynı olmalıydı. Şimdi her ne kadar üye seçimleri, üyelerin taşıdıkları isimler, işleyişindeki ayrıntı çok farklıysa da gerçeği söylemek gerekirse Burding ile meclis arasında görev özdeşliği vardır. Çünkü şehirlerdeki yargılama köydeki gibi salt topluluğa (commune) aittir[10].

2) Şehrin Kökenini Mevcut Yerleşimin Örgütlenmesinde Arayanlar

Bu başlık altında topladığımız görüşler, Pirenne'den edindiğimiz izlenime göre, bir yandan feodal yapının dinî, siyasî, hukukî ve iktisadî özelliklerinden hareket etmekle birlikte, öte yandan bu düzenden ayrılışı simgeleyen, değişmeyi gösteren pazar ve tüccarlarla ilgili açıklamalara geçişi göstermektedir.

Bu kesimdeki teorilerden ilki olarak Arnold'un 1854 yılında yayınlanan "Verfassungsgeshichte der Deutschen Freistädte" adlı çalışmasında Alman hukukunda Freistädte olarak geçen serbest şehirler üzerindeki görüşleri oluşturmaktadır. Nitsch'in görüşleri ile çok yakın unsurları kullanmakla birlikte burjuvanın kökeni olarak farklı yaklaşım içinde olduğu için ayrı olarak değerlendirmekteyiz.

Piskoposluk şehirleri de olarak bilinen bu şehirlerde, piskoposlar VIII. yüzyılda kilisenin toprakları için dokunulmazlık konusunda ayrıcalık elde etmişlerdi. Bu ayrıcalık ile kiliselerin özgür olmayan Familia'sı (cemaatı diyebiliriz) kamusal yönetimin'in

9 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 20, 21.
10 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 21.

(pouvoir public) etkinliğinden uzak, piskoposların malikâne hukuku altında yer almışlardı. Yalnız familia kilise topraklarındaki nüfusun hepsini içermiyordu. Onların yanında senyörlerden bağımsız bir grup özgür insan, kontların denetim ve yönetimleri altında yaşamaya devam ediyorlardı.

X. yüzyılda piskoposlar Otton ayrıcalığı (ottonische privilegien) olarak adlandırılan krallık yasaları imtiyazını elde edince çok farklı hukukî durumdaki iki grup insan, özgürler ve özgür olmayanlar, efendisi piskopos olan şehirlerde bir araya geldiler. Aynı senyöre tabi oluş iki grup arasında bir bağlantı sağlayarak zamanla aralarındaki farklılığın kaybolmasına yol açtı. X. ve XI. yüzyıllarda piskoposların familialarını daha iyi duruma getirme gayretleri giderek onları özgür duruma yaklaştırdı. Burgenses adı başlangıçta yalnız özgür olanlar için kullanılırken, giderek eski özgür olmayanlardan gelenler için de kullanılmaya başlandı.

Fakat kilise ile imparatorluk arasında bir kopukluk ortaya çıkınca durumun tamamen değiştiği gözükür. Yüksek ruhban sınıf, giderek devletten bağımsız olma yollarını araştırır ve ona karşı otoritesini özellikle şehirlerde yerleştirmeye gayret gösterirler. Şehirlerin özgür sakinleri kamusal otorite ile ilişkileri kesintiye uğrayıp servaj durumuna düşeceklerini anlayınca senyörlere karşı ayaklanırlar ve piskoposlara karşı savaşan imparatorluk güçlerine yardım ederler.

Bu burjuvazinin ilk bağımsız kurumlarının ortaya çıktığı iç savaş dönemidir. Burjuvalar, başka bir deyişle eski özgür kişiler, şehirlerin yönetimini ele geçirirler, meclis (rath) yaratılmış olur. Rath böylesine ihtilâlci bir biçimde kurulmasına rağmen, eski bir kuruma, piskoposluk consilium'una bağlanır. Şehir devrimi döneminde bu meclis şehirde en yüksek otorite haline dönüşür ve şehir bundan böyle bir cumhuriyet olarak yönetilmeye başlanır. Bu andan itibaren yeni bir dönem başlamıştır. Gelişmesinin bu döneminde orta çağ şehri özgür bir devlet (Freistâdte) durumuna ulaşır[11].

11 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 5-7.

Bu başlık altında toplayabileceğimiz görüşler arasında bir geçiş özelliği gösteren Schroeder'in Weichbild kavramı gelmektedir. Siyasî otorite ile şehir özgürlüğü arasında hukukî ve iktisadî açıdan geçişi gösteren bir çalışma olarak görünmektedir.

Kavram olarak Weichbild Kuzey Almanya'da şehir hukukunu ve bu hukukun uygulandığı yöreleri belirlemektedir. Schroeder bu kavrama yeni bir anlam kazandırır. Ona göre Weichbild başlangıçta pazar yerinde yükselen, barışı ve korumayı gösteren bir haçtır ki daha sonraları şehir haçına dönüşerek şehirlerin serbestliğini simgelemektedir. Bu bakımdan Weichbild devlet tarafından önce pazar yerinde sonra şehirde uygulanan korumanın görülebilir bir işaretidir. Bu haçın hiçbir dinî anlamı olmayıp krallığa ait bir simgedir ve kraliyet hukukunun uygulandığı yerleri göstermektedir. Şehrin amblemi pazar yerinin ambleminden başka bir şey olmadığı için Schroeder'e göre pazar hukukunda şehir hukukunun uygulandığı yerleri göstermektedir. Şehrin amblemi pazar yerinin ambleminden başka bir şey olmadığı için Schroeder'e göre pazar hukukunda şehir hukukunun başlangıcı araştırmalıdır[12].

Şehrin kökenini yerleşme yerinin iktisadî örgütlenmesinde arayanlar köken konusunda Gild Örgütü, Pazar yeri ve Tüccarlarla ilgili olarak görüşler ileri sürmüşlerdir.

Birbirleri ile yakın ilgisi bulunan bu örgüt, kuruluş ve gruplar içinde saf bir Cermen kurumu olarak Gild üzerinde önemle durulmuş ve bu kuruluş ile ilgili olarak ileri sürülen görüşler taraftar bulduğu kadar eleştiriye de uğramışlardır.

Gild konusunda ilk teori 1831 yılında Wilda tarafından o dönemin Romanist teorilerine karşı ortaya konmuştur. Wilda şehir kuruluşları (des constitutions urbaines) konusundaki araştırmalarında Gild üzerinde çalışmıştır. Bu çalışmalar ile orta çağ şehirlerinin oluşumunu özgür birliklerle açıklayabileceğini ummaktadır. Onun için topluluk (commune) başlangıçta korunma birliğinden başka bir şey değildir (gilde de protection -

12 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 25-26.

schutzgilde). Birlik bütünü ile ortaklık ilkesine bağlıdır ve çıkış noktasında dostluk sözleşmeleri (le serment d'amitié) burjuvaları birbirine bağlanmıştır.

Bu görüş daha sonra Gierke tarafından benimsenmiş ve yeni baştan gözden geçirilerek eksik görülen yerler tamamlanmaya çalışılmıştır. Gierke'nin orta çağ şehirleri üzerindeki fikirleri Alman Korporatif Hukukuna ait geniş sistemi içinde bir bölüm oluşturan ve gild'in şehirlerin gelişmesine etkisiyle ilgili bilgilerden oluşmaktadır.

Bununla birlikte Gierke gild'in şehir kuruluşları içinde tek etken olduğu görüşüne katılmaz. Bu yüzden Aronld'un görüşlerinden büyük ölçüde yararlanır ve orta çağ şehirleri için oluşmasının temelinde bulunduğu varsayılan özgürlüklerin şehir halkının bir kesimi arasında korunduğunu kabul eder. Bu görüşten hareket eden Gierke; Arnold gibi, Otton ayrıcalığı ile piskoposluk yönetimini belirleyici özelliklerini gördüğü için bunlara çalışmasında önemli bir yer verir.

Gierke bu belirleyiciler arasında esas belirleyici olarak gild'e özel bir yer verir ve gild ile beledî bağımsızlığı açıklar. Bu açıdan ele aldığı için şehrin örgütlenmesinde gild'i hayatî bir ilke olarak görür. Wilda'da olduğu gibi gild'in tüccarların (mercator), özgürlüklerini değil, yarattıkları ticareti korumak için kurduklarını kabul eder[13].

Genellikle orta çağ dönemi ile ilgili olarak ve özellikle şehirlerin oluşması konusunda ihmal edilemeyen gild birliğine verilen önem, ayrılan yer ve gelişme açısından yüklenilen görev farklı olmaktadır.

K. Hegel için gild beledî kuruluşların oluşumunda hiçbir etkide bulunmamıştır. Ne commune'ün, ne meclisin ve ne de şehir yargılamasının atasıdır. Böylelikle gild'in şehir üzerinde varolduğu ileri sürülen politik etkisini inkâr etmektedir. Onun için de gild kapalı bir tüccar birliğinden başka bir şey değildir[14].

13 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 13, l9.
14 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 16, 17.

Farklı amaçlar ve işlevler yüklenmekle birlikte ticaret yapan kişilerin oluşturduğu birlik olan gild yanında şehrin oluşumunda pazaryerinin önemine işaret eden görüşler de ileri sürülmüş bulunmaktadır.

Schroeder'in Weichbild konusundaki görüşlerinden yararlanan Sohrn pazar hukuku ile şehir hukuku arasında bir bağlantı kurmak ister. Çünkü her ikisi de ortak bir işaret, Weichbild ile simgelenmektedir. Fuarlarda geçici olarak bulunan Weichbild şehirlerde devamlılık göstermektedir. Ağaçtan yapılan geçici pazaryeri haçının şehirde taştan yapılması, devamlılığı, özel fuar hukukunun sonradan bir şehir hukuku haline dönüştüğü şeklinde yorumlanmaktadır. Bu açıdan gelişmeye bakıldığında şehir devamlı bir pazaryerinden başka bir şey değildir[15].

Şehrin ve şehirle ilgili kuruluşların pazardan çıktığı şeklinde sürdürülen açıklama girişimleri; yanında bu görüşü kabul etmeyen araştırıcılar da bulunmaktadır. Keutgen ve Rietschel şehrin pazardan gelmediği konusunda mutabıktırlar. Onlara göre pazar şehrin dışındadır ve onun yanında, ondan bağımsız olarak bulunmaktadır. Bu bakımdan şehir ve barışı, ne kuruluşları ne de meclisi açısından pazara bir şey borçlu değildir.

Farklı nokta ve yörelerden araştırmaya başlamakla birlikte aynı görüşte birleşen bu araştırıcılardan Rietschel'e göre eğer orta çağ şehirleri gelişmiş bir pazaryeri olarak kabul edilmezse, o zaman tüccarların eseri olduğu açıktır. Ona göre Ren ötesi tüm Alman şehirleri kökenlerinin burgen ve civitates'lerin duvarları dibine yerleşen tüccar yığınlarına borçludurlar. Beledî hayat ilk kale bedenlerinin dışında, dış mahallelerde (faubourg-suburbia), oraya X. yüzyıldan başlayan ve giderek artan bir kalabalıkla gelip yerleşen ve ticaret ve sanayicinin yeni varlık şartları olan göçmenlerle başlamıştır.

Bu açıdan bakıldığı zaman şehirlerin kaynağında iki temel öğe yer almaktadır: eski askerî kasaba (bourg) ve ticarî dış mahalle (foubourg) sonradan ortaya çıkan öğe zamanla diğerini içinde eritmiştir[16].

15 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 26.
16 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 113-114.

Öncü teoriler olarak nitelediğimiz bu teorilerden başka muhakkak ki başka görüşler de vardır. Bu teorilerin sahibi araştırıcılar değişik unsurlardan hareketle şehirleri açıklama girişimine katılmışlardır. Bunların içinde bu çerçeve içinde belirtilmeyen farklı görüşler bulunmaktadır. Ama bizim burada açıklamalarının belirli yönlerine ağırlık vermemiz açısından farklı görüşler üzerinde durmayacağız.

Bu bakımdan bizim öncü teoriler olarak nitelediğimiz teoriler belli yönde ve amaçta açıklama ve yorumlara izin verdikleri için önemlidirler. Burada bizim için, şehre köken olarak gösterilen unsurların gerçekliğe uygunluğundan çok, hangi amaç ve doğrultuda tarihî ve toplumsal olayların yorumlandığı anlam kazanmaktadır. Batı orta çağ şehirlerinin ortaya çıkışında kısmî etkenlerin ele alınmasında dış ilişkiler ve özellikle Doğu toplumları ile gerçekleşen ilişkilerin göz ardı edilmiş olması önemlidir.

Ancak Henri Pirenne'in getirdiği bir bütünlük içinde gerçek yer ve anlamlarını kazanan teorilerin feodalizmin kırsal örgütlenmesinden ilk ticarî kımıldanışlarla şehirlerde görülen ilk gelişmelere kadar beliren birçok değişmeyi genelleştirdikleri izlenmektedir. Bu bakımdan değişik zaman ve yörelerin kendilerine özgü niteliklerinin genel kural haline getirildiği bu teorileri Henri Pirenne'in katkısı ele almış oldukları doğrultu ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

2. HENRI PIRENNE VE KATKISI

Bundan önceki bölüm çerçevesi içinde ele aldığımız ve orta çağ şehirlerinin ve bu şehirlerde görülen kurumlaşmanın kökeni ve oluşumu konusunda ileri sürülen görüşlerin H. Pirenne tarafından belirli bir ayıklama ve derleme sonucu belirlenmiş teoriler olduğu anlaşılmaktadır.

Batı orta çağ şehirlerinin tarihî ve toplumsal gelişmesi sırasında ortaya çıkan bazı şehir kurumlarının ve toplumsal sınıfların Batı'da görülen gelişmenin ve şehirleşmenin kökeni ola-

rak görülmesi H. Pirenne tarafından yeni baştan gözden geçirilmiş ve Batıdaki oluşum sürecini açıklamadaki katkıları eleştirici bir tutumla saptanmak istenmiştir.

Bu bağlam içinde araştırıcılar tarafından ileri sürülmüş ve gelişmede etkisi olduğu varsayılan unsurlar reddedilmemiş, fakat ortaya konan görüşlerin zaman ve yer açısından sınırlı olayları genelleştirdikleri göz önünde tutularak, ancak belirli bir sıra düzeni içine konulduğunda Batı'da görülen gelişmeye uygunluk gösterdiği vurgulanmıştır. Böylelikle bu unsurların çabucak genelleştirilmesi ve bütünü açıklamak iddiasında birer model haline getirilmeleri eleştirilmiş bulunmaktadır.

H. Pirenne'in belirli bir sıra düzeni içinde anlam kazandığını belirttiği şehirle ilgili bu öncü teorilerin büyük bir kısmı farklı yörelere ait benzer gelişmelerin değişik unsurlarından hareket ettikleri halde şehir kurumlarının kaynağı ve burjuvazinin köken ve oluşumu gibi konuları açıklamak isteğinde birleştikleri görülmektedir.

Bu teorilerin bir kısmı malikâne hukuku, gild örgütlenmesi üzerinde dururlarken diğer bir kısmı pazar yerine bağlı kuruluşları şehrin kökeni olarak almışlardır. Başka teorilerde ise pazar teorileri (Marktreshtstheorie) yerine tüccar gruplarının şehrin köken ve oluşumundaki yerleri vurgulanmıştır.

Tek tek ele alındıklarında Batı'daki şehrin kaynağı ve gelişmesini açıklamaktan uzak olan bu teoriler H. Pirenne tarafından Batı'daki tarihî ve toplumsal gelişmeye uyacak bir sıra düzeni içine konulmuş ve geçerli oldukları zaman ve yerler belirtilerek sınırları gösterilmiştir.

Henri Pirenne tarafından derlenen teorilerin Batı'daki tarihî gelişmenin belli dönemlerine uygun düşmek yanında ortaya çıkan ikinci bir özelliği; ele alınan ve şehirlerin kökeninde çıkış noktası olarak gösterilen unsurların Batı'nın salt kendi iç özelliklerinden kaynaklanmış olmasıdır. Bu yaklaşımlar H. Pirenne'in görüşlerini destekler niteliktedir.

C. PIRENNE VE BATI ORTA ÇAĞI

Belçikalı bir orta çağ tarihçisi olan H. Pirenne Avrupa'nın kuzey yöresiyle ilgili gelişmelere ağırlık vermesine ve bu yörelerin tarihini orta çağla başlatmasına rağmen ortaya koyduğu sistemle tüm bir Batı'yı açıklamaya girişmiştir.

Batı'daki belirli gelişmelerin dış etkilere dayanmadan salt kendi içinde taşıdığı özelliklerle açıklanmış olması tarihçiye büyük bir başarı ve görüşlerinde onay kazandırmıştır. Batı'nın içine kapalı kaldığı bir orta çağ döneminden hareketle modern çağlara kadar gelen bir gelişmeyi ne şekilde açıklayabildiğini anlayabilmek ve bu bağlam içinde araştırma konumuzla ilgili görüşlerini değerlendirebilmek için Batı orta çağı üzerindeki açıklama ve yorumlarını ele almak gerekmektedir.

H. Pirenne'in ele alışına göre ortaya çıkan gelişme, Batı orta çağının feodal yapısı ve ilişkilerinde bir yeniden doğuş, karanlıklardan ve durgunluktan kurtulma olarak görüldüğü için bir kurtuluş ve ilerleme süreci olarak değerlendirilmektedir.

H. Pirenne'e göre "orta çağ iyi tanındığı ölçüde, bu çağda burjuvazinin sosyal örgütlenme üzerinde ne kadar güçlü olduğu giderek daha açık bir şekilde görülmektedir. Onlar şehirleri kurmakla kalmamış, en yüksek anlamda uygarlaştırıcı olarak ortaya çıkmışlardır. Şehirler sayesinde yalnız devlet değil; düşünceler, âdetler, sanat ve edebiyat, ticaret ve sanayi değişmiştir." Böylelikle "şehirlerin doğduğu günle birlikte orta çağın feodal ve mistik yapısı önüne geçilmez bir biçimde çözülmeye başlamıştır"[17].

H. Pirenne'e göre Batı'da feodalizmle sonuçlanan sürecin ana nedeni Doğu'da görülen gelişmeler ve özellikle İslamiyet'in ortaya çıkışıdır. Bu gelişmelerin sonucu Batı dünyası kendi içine kapanmış, ama toplumsal yapısındaki özellikler ve kendi imkânları sonucu içine düştüğü açmazdan kurtulmasını bilmiştir. Bu yaklaşımı da H. Pirenne'in görüşlerine yukarıda belirttiğimiz ayrıcalığı kazandırmıştır.

17 Pirenne, H., "l'Origine des Constitution Urbaines du Moyen Age", s. 1.

Bu çerçevedeki görüşlerine bakacak olursak, H. Pirenne'e göre Roma İmparatorluğu Akdenizli bir karakter taşımakta idi. Akdeniz birçok yöresinin ürünlerinin Roma'ya taşınmasına izin veren, kısaca Doğu ile Batı'yı bağlayan bir iç göl görünümünde idi. Bilinen nedenlerle ortaya çıkan kuzey kavimlerinin istilaları bu düzen üzerinde sarsıntılar yaratmakla birlikte onu tamamen ortadan kaldırmamıştı.

Cermen yayılmaları bile antik dönemin ekonomik birliğine son vermemişti. Akdeniz aracılığıyla Doğu ve Batı arasındaki ilişkiler sürüyordu. Her ne kadar büyük şehirler yalnız Doğu'da (Suriye ve Anadolu'da) görülse bile kuzey barbarlarının istilaları mevcut düzeni tam değiştirmemişti.

Ama İslamiyet'in ortaya çıkışı ile bir vakitlerin Roma gölü olan ve Doğu ile Batıyı birleştiren Akdeniz, bundan böyle büyük bir kısmı ile İslam gölü olmuş ve Doğu ve Batı'yı birbirinden ayırmıştır[18]. Çünkü İslâmiyet'in yayılışı IX. Yüzyılda ticarî alanda büyük bir çöküşe yol açmıştır.

Bu olay H. Pirenne'in tarihi temellendirmesinin en önemli olaylarından biri olmuştur. İslamiyet'in ilerleyişi IX. yüzyılda ticarî alanda büyük bir çöküşe yol açmıştır. Bu olay Batı'da tüm alanlarda çöküşe yol açmakla birlikte kendi başına kalarak kendi gücü ile kurtuluşunu da hazırlaması bakımından önem taşımaktadır. Çünkü "tarihinin ilk zamanlarından beri Batı; Fenikelilerin, Yunanlıların ve son olarak Romalıların aracılığı ile uygarlığını Doğu'dan almıştı. Şimdi ilk defa kendi öz kaynakları ile yaşamaya mecburdu"[19].

Bu gelişme karşısında Akdeniz'den bir ümidi kalmayan ve ağırlık merkezi deniz kıyılarından kuzeye doğru sürülen Batı'da daha sonraki dönemlerde görülecek gelişmeler Avrupa'nın kuzey yörelerinin özellikleri ile sınırlanacak ve Doğu ile ticaretin yoğunlaştığı ölçüde gelişen İtalyan Şehir Devletlerinden daha başarılı gelişmelere sahne olacakları için ön plana geçirileceklerdir.

18 Pirenne, H., "Les Villes du Moyen Age" s. 5-20, P.U.F. 1971.
19 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 21.

H. Pirenne tarafından İslamiyet'in Akdeniz'i Batı'ya kapatışının sonuçları olarak yorumlanan bu gelişmelerde "ekonomik hayatın söndüğü, altının yavaş yavaş seyrekleşerek sonunda ortadan kalktığı görülmektedir. Akdeniz bir Müslüman gölüne dönüşünce; bu olayın sonucu olarak, belirli bir şekilde orta çağın tarım dönemine girildiği" belirlenir. "Şimdi bilinen zenginlik topraktır ve bundan böyle senyörlük sistemi ve feodolite güçlü bir şekilde yayılmaktadır"[20].

Bu gelişme sonucunda "Avrupa kastlarla örgütlenmiş gibidir: ruhbanlar, asiller ve köylüler. İlk ikisi özgür üçüncüsü bağımlıdır. Artık ne ticaret ne de sanayi vardır. Ne insanların, ne malların hiçbir şeyin dolaşımı yoktur. Her şey senyörlüğe ait, yöresel ve hareketsizdir… yollar bakımsız, köprüler yıkılmıştır…bu şartlar altında bütün şehir hayatı kaybolmuştur".

Eski yapıların terkedilip yıkılmaları, şehirlerin boşaldığı ve tarlaların yavaş yavaş meskûn mahalleri kapladığı dönemde bazı eski yerleşim yerlerinin belli bir nüfus barındırdıkları görülür. Bunlar eski yıkıntılardan yapılmış kare şeklindeki kalelerdir (askeri burg). Buralarda artık eski şehir hayatı sürüp gitmemektedir.

Bununla birlikte bazı eski Roma şehirlerinde bir canlılığın sürdüğü görülür. Bunlar piskoposların bulunduğu yerlerdir ve bir piskoposun varlığı bu siteleri canlandırmaya yetmiştir. Bir katedralin etrafında manastırlara ve okullara rastlanır. Buralarda şehri savunmakla yükümlü kale askerleri (milites castrenses) ile sonraları familia yerleşmiş bulunmaktadır. Ruhban sınıfın yanında muhtelif hizmetler yapan laik bir kalabalık yaşardı (ministeriales).

Adamları ile şatodan şatoya gezerek malikânelerinin ürünlerini yerinde ve sırasıyla tüketen feodal prenslerden, piskoposluk şehri senyörlerinin farkı yerleşik olmalarından ileri geliyordu. Piskoposun oturduğu merkez, kilise malikânelerinin işletme merkezini oluşturmakta idi.

20 Pirenne, H., l'Origine des Constitution Urbaines du Moyen Age, s. 34.

Buralarda ekmek pişirmek, bira üretmek, deri tabaklamak ve parşömen hazırlamakla görevli hizmetliler (servientes) bulunurdu. Yine buralarda dülgerlere, araba yapıcılarına, duvarcılara, çilingirlere, silah yapımcılara kısaca gerekli olan her mesleğe rastlanırdı. Bunlara kapıcı, mezar kazıcı ve çan çalıcı gibi kilise hizmetlileri de katılabilir.

Orta çağın başında böylesine bir örgütlenme içinde ayakta kalabilen piskoposluk şehirlerindeki yaşamın şehir hayatına karşıt olduğu görülmektedir. H. Pirenne bu dönemde görülen kalelerin ve piskoposluk yerlerinin, orta çağın tarım dönemi içinde, kelimenin hukukî anlamı ile şehir olmadığı kanısındadır[21].

Batı orta çağında görülen içe kapanışın bu dinî ve feodal örgütlenmesinden, ticaret ve sanayinin tekrar görülmesiyle birlikte canlanmaya başlayan şehir hayatına geçişi hangi etmenlerin sağladığı konusunda H. Pirenne'de şu arayışlar vardır:

Manastır ya da kaleler şehrin doğuşu konusunda bir katkı sahibi değillerse acaba pazaryerleri ile bu konuda bir ilişki kurulamaz mı?[22]

Henri Pirenne bu unsur üzerinde önemle durur. Ona göre –tabiî tüm açıklayıcılar için de– orta çağda tüm şehirler bir ticaret ve sanayi merkezidir, bu nedenle onları gelişmiş bir pazaryeri olarak kabul etmek uygun gelebilir. Ama bu durum gerçekte teori ile çelişme halindedir. En seçkin manastırların etrafında şehirlerin oluştuğu görülmediği gibi, orta çağın en büyük pazar yerlerinin bir şehrin oluşmasına yetmediği görülmektedir.

Bu bakımdan H. Pirenne'e göre fuar tüccarların buluşma yerinden başka bir yer değildir. Her türden insanı kendisine çekmekle birlikte işler tamamlanınca fuarda bunların hiçbiri kalmaz, herbiri kaybolur gider. X. ve XI. yüzyılda görülen bu durumun yanında XII. yüzyılda senyörlerin pazaryerlerinde belirli bir tüccar nüfusu tutmayı denedikleri fakat bu eğilimin hiçbir yerde şehirlerin oluşumuna yol açmadığı bir gerçektir[23].

21 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 35-40.
22 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 42.
23 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 42-44.

0 halde orta çağda şehirleri yaratma şerefi ne manastırların (abbayé), ne şatoların, ne de pazaryerlerinindir. Şehirler Avrupa'da ortaya çıkan ticaret ve sanayi rönesansının ekonomik etkileri altında kendiliğinden doğmuştur[24].

Bu yaklaşım başından beri vurguladığımız H. Pirenne'e özgü tutumun bir ifadesi olmaktadır. İslam öncesine kadar sürdürülen Doğu-Batı işbirliğinin ortadan kalkmasından sonra meydana gelen ticaret ve sanayi rönesansına bağlı olarak Avrupa'da bir dizi gelişme ortaya çıkacaktır. Batı'nın orta çağ karanlığından kurtulmasını simgeleyen bu gelişmeler için de H. Pirenne'in şehirleşme konusunda belirli unsurlara ağırlık verdiği görülmektedir.

D. İLK TÜCCARLAR VE ŞEHİRLER

Henri Pirenne'in bu konudaki açıklamaları Batı'da orta çağda görülen gelişmeyi bilinen bir doğrultudaki ilerleme olarak ele almasına rağmen belirli bir toplumsal içerikle doldurarak o dönemle ilgili tarihî ve toplumsal verileri ayrıntılı bir biçimde ortaya koyduğu görülmektedir.

Ona göre ticaret ve sanayinin yeniden ortaya çıktığı zaman toprak tek sermaye olmaktan çıkmış, gümüşün değeri azalmaya başlamış, doğal değişim sistemi terkedilmiş, uzun zamanlardan beri kapalı kalan eski nüfus kadroları değişmeye başlamış ve sonra kırılmıştır. Bunun sonucu olarak kastlar kaybolmaya başlamış, büyük malikâneler gitgide önemlerini kaybetmişlerdir. Bütün bunlara bağlı olarak bu sosyal değişmelerin etkisi altında toprağa bağlı insan; serf özgür insana dönüşmüştür.

Avrupa'nın toplumsal gelişmesinde özgürlüğün önemli bir yer tuttuğu çeşitli araştırmalarda ısrarla belirtilen bir konu olduğu bilinmektedir. Ele aldığımız dönemlerde serflerin özgürleşmesi olayında özgürlüğün hızlı bir nüfus artışına yol açtığı belirlenmektedir. Bu gelişmeye bağlı olarak XI. yüzyılda Avrupa'da büyük alanların tarıma açıldığı (défrichement) görülür. Her yerde yeni köyler kurulmaktadır.

24 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 45.

Ortaya çıkan bu yeni durumdan özellikle şehirler yararlanmıştır. Tüccar ve zanaatkârların özellikle iktisadî hayatın gelişmesine elverişli yerlerde toplanmaları Avrupa uygarlığının kurtuluş krizlerinin ilk belirtileri olmuştur[25].

Henri Pirenne'in çizdiği bu kurtuluş tablosunu ticaret ve sanayinin yeniden doğuşu ile tüccar ve zanaatkârların elverişli yerlerde toplanmasına bağladığı görülmektedir. İslâmiyet'in Akdeniz'i bir Müslüman gölü haline getirmesinin; ticarî ilişkilerin kesilmesi ve Batı'nın Doğu uygarlığından pay alamaması ile sonuçlandığı bilinmekle beraber, birkaç yüzyıl sonra, hangi nedenlerin ticarette ve sanayide yeniden doğuşa yol açtığı üzerinde durulmamıştır.

Yine hangi koşulların tüccarların ortaya çıkışına, nüfus artışına, tarımsal gelişmelere kaynak olduğu üzerinde fazla bir bilgimiz yoktur. Bilinen tek şey Batı'nın yavaş yavaş, kendi kaynakları ve kendi öz gücüyle bunu başardığıdır.

Yine bilebildiğimiz tek şey ticarete elverişli koşulları içeren bir konuma sahip olan yerlerde -ki bunlar genellikle eski Roma yerleşmeleridir- orta çağın ilk şehirlerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Pirenne'e göre kökeni ne olursa olsun Avrupa'da şehir hayati coğrafi koşulların elverişli olduğu yerlerde yeniden görülmeye başlamıştır[26].

Bu üçlü bağlaşım -ticaret ve sanayinin yeniden doğuşu, tüccarların toplanması, elverişli coğrafya koşulları- orta çağ şehirlerinin yeniden canlanma koşullarını belirlemektedir. Ama H. Pirenne bu üçlü bağlaşım içinde bir tanesinin üzerinde özellikle durur: Tüccarlar, "Şehirler tüccarların eseridir ve ancak onlarla varolurlar"[27].

Bu durumda var olan ya da ortaya çıkan koşullar -coğrafî özellik, ticaret ve sanayi- tüccarların kendiliğinden ortaya çıkışını ve belirli yerlerde toplanarak şehirlerin canlandırılışını hazırlayacaktır. Bu belirleme orta çağda ve modern zamanlarda

25 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 41.
26 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 46.
27 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 47.

şehirlerin iki temel özelliğine yol açacaktır: Burjuva sınıfı ve Belediye örgütü[28]. Bu iki özellik bu dönemlerden başlayarak, gerek Batı orta çağının, gerekse aynı dönemlerden başlatılan Batı şehirleşmesinin özgün yanını, başka bir deyişle Batı dışı şehirlerden farklılığını vurgulamak için kullanılacaktır.

Sorun bu şekilde ortaya çıkınca Batı'da tüccarların etkinlikleri ve buna bağlı olarak şehirlerde ortaya çıkan gelişmeler Pirenne tarafından ele alınıp karşılıklı ilişkileri belirlenmek istenecektir. Bu bağlam içinde ticaret ve sanayinin yeniden doğuşu kendiliğinden ortaya çıkmış bir olay olarak üzerine fazla bir ilgi çekmeyecek ve tartışmasız kabul edilen bu kendiliğinden sıçramanın yol açtığı değişiklikler üzerinde durulacaktır.

Ticaret ve sanayinin yeniden doğuşu konusunda Pirenne'de bulabildiğimiz bir açıklama; Avrupa'da X. ve XI. yüzyıllarda sağlanan iç güvenlik nedeni ile tüccarların çekinmeden seyahat edebilmeleri olmuştur.

Şimdi şehrin tüccarların eseri olduğu anlayışına dönersek "kökeni Romalı olsun ya da olmasın, bir piskoposluk yeri, bir manastır veya şato, malikâne hukukuna bağlı veya özgür olsun, şehirler bir beledî kuruluşu ancak, başlangıç nüfuslarının yanına, özellikle ticaret ve sanayi ile yaşayan başka bir nüfusun yerleştiği gün kazanmaya başlar"[29].

Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi Avrupa'da çeşitli kökenlere bağlı olarak ayakta kalabilmiş yerleşme yerleri, tek tek ve birbirlerinden bağımsız olarak bulundukları düzeyden ortak bir gelişme ile birlikte ilerlemişler ve Batı yeni bir oluş sürecine girmiş bulunmaktadır.

Eski ilişkilerinden göbek bağlarını koparıp yeni ve ortak bir gelişme süreci içine giren Batı şehirlerinin; bu bağlamda, yeniden yaratıcısı olan ve sonraları burjuvazi olarak tarih sahnesine çıkarak Batı'nın dış dünya ile olan ilişkilerinde ve başarısında büyük bir pay sahibi oldukları ileri sürülen tüccarlar "ilk olarak orta çağ tüccar tipi olarak Karolenjler döneminde ortaya çıktığı gö-

28 Pirenne, H., "La Ville du Moyen Age", s. 43.
29 Pirenne, H., "l'Origine de Constitutions Urbaines au Moyen Age", c. I, s. 47.

rülür". "Rhin ve Mein nehirlerinde kayıkları ile gidip gelen bu tüccarlar (mercatores)… büyük malikânelerden gelen buğday ve şarap yükleri yanında belli başlı kutsal yerlere gidecek hastaları, hacıları ve yolcuları taşırlardı. Bu gemici tüccarların yanında çok daha basit, bütün serveti bir eşek yükü değersiz eşyadan oluşan sıradan gezici satıcılar başka bir grup oluştururdu".

Bu dönem satıcıları "özellikle gezici idiler. Hayat tarzları fuardan fuara, kıyıdan kıyıya olarak ve satarak dolaşmayı içermekte idi. Bütün insanların toprağa bağlı olduğu bir toplumda geçtikleri yörelerde yabancı olarak kabul edilirlerdi ve büyük bir kesimi Yahudi veya Lombardiyalı oldukları için Batı Avrupa nüfusu ile ortak hiçbir yanları yoktu.

Bu bakımdan mevcut hayat düzeninin koşulları dışında yaşarlardı. Hiçbir familia'ya ait olmayıp senyörlerin etkisinden uzak bulunuyorlardı. Devamlı yolculuklarında güvenlik ihtiyaçları yoktu. Devletin bunlara ihtiyacı olduğundan garanti altında idiler".

Fakat "devletin gücü kaybolup iş senyörlük adaletine dönüşünce yollar haydutlar tarafından kesilmeye başlandı". Bu durum XI. yüzyılda tedbir alınıncaya kadar devam etti. "0 zamandan sonra tüccarlar yollarda görünmeye başladı, ticaret yeniden doğdu ve Batı Avrupa'ya yayılmaya başladı"[30].

Bu tür özellikleri ile tanıtılan bu ilk gezici tüccarların, H. Pirenne'e göre yolculukları sırasında kötü hava koşullarında kalabilecekleri sabit belli yerleri olmalıydı". Bu yerler ticaretin gerekleri ve ulaşımın kolaylıklarına sahip olarak çok sayıda tüccar topladılar. IX. yüzyılda görülen bu tüccar kolonileri X. yüzyılda devrin sefaletine rağmen ortadan kaybolmadılar".

Bunlar H. Pirenne'in varsaydığına göre tahkim edilmiş bir kale bedenini arkalarına alarak dışarının yağmasına karşı kendilerine bir korunak elde ediyorlardı. Sükûnetin sağlandığı ölçüde tüccar sayısı arttığı için bu toplanmaları çok kalabalık ve önemli bir duruma getiriyordu".

30 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 48-49.

Özellikle "elverişli yerlerde bir urbs nova, bir suburbium, bir ticari fouburgla birlikte, şatonun ve dokunulmazlığı olan yerlerin yanında, tarım çağının şehrini oluşturuyordu". H. Pirenne göre bu dış mahalleler yeni şehirlerin çıkış noktalarıdır ve buradaki tüccarlar ilk burjuvaziyi oluşturmaktadır (la bourgéoisie primitive). Her şeyden önce bir toplumsal sınıf oluşturan tüccarlar yüzyıllardan beri manastırların ve katedrallerin etrafında yerleşmiş olan hizmetli, idarî ve askerî sınıflardan gelmiyorlardı. Tüccarlar serbest ya da serbest olmayan kişilerden, toprakta çalışmayı terkederek gittikçe kalabalık bir şekilde ticaret ve sanayi için gelip yeni yaşam şartlarını arayan insanlardan oluşuyordu[31].

O dönemde tüccar (mercator) adı altında çok farklı koşullar altında yaşayan insanlar anlaşılıyordu. Bu sözcük alım satım işi yapan, zanaatkâr ve gezici satıcılarla toptan ticaret yapan bütün herkes için kullanılıyordu. Yine o dönem dilinde buğday ve şarap yüklü bir gemi sahibi olarak ticaret yapanlarla bir eşek yükü mal ile köy köy dolaşanlar arasında fark yoktu[32].

Başlangıçta böylesine farklı özelliklerde bulunan tüccarlar; bir yanda şehirlerin oluşumunu, diğer yanda ise Batı' ya yeni kimliğini kazandıracak bir sınıf olarak burjuvaziyi yaratacaklardır. Tüccarların tahkim edilmiş bir mevkide -ulaşım kolaylıkları olan- bir dış mahalle oluşturmaları orta çağ şehirlerinin biçimlenmesinde bir dış özellik olarak göze çarpmaktadır. Foubourg Batı'daki ticarî hareketlenmenin ilk belirtisi olarak karşımızda bulunmaktadır.

Şehre bir dış özelliği yanında esas anlamda iç özellik ve kimliğini kazandıran ve böylelikle Batı'nın oluşumunu simgeleyen bir gelişmeye yol açan özellik burjuvazinin ortaya çıkışıyla belirmeye başlayacaktır.

31 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 50.
32 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 53.

E. BURJUVAZİNİN OLUŞUMU VE ŞEHİRLEŞME

Burjuvazinin oluşumu, bir eşek yükü ile bir gemi yükü mala sahip olmaları açısından aralarında bir fark olmayan tüccarlardan sermaye sahibi ve üretimi düzenleyen, bunun için özel siyasî ve hukukî ayrıcalıklar elde etmiş kişilere doğru bir gelişme ile mümkün olabilmiştir. Böylelikle çok az bir malla ticaret yapanlarla toptan alışveriş yaparak büyük mal yığınlarına yön verenler aynı sosyal haklara sahip olmayacaklardı.

Bu doğrultudaki gelişme nasıl olmuştur?

H. Pirenne'in belirttiğine göre ilk gelişme güçlerini bir araya getirerek dayanışma içinde bulunan tüccar birlikleri (gilde) tarafından sağlanmıştır. Başlangıçta toplu bir halde kervanlarla ve belirli bir düzen içinde seyahat eden tüccar grupları yavaş yavaş değişmeye uğradı. Gild'in aristokratlaşması olarak görülen bu olayda başlangıçta bir arada bulunan toptan alım-satımcıların, gezgin satıcı ya da basit zanaatkârların kısaca bütün mercator'ların oluşturduğu birlik değişmekte gecikmedi.

İş bölümü sonucu ortaya çıkan artizanlar kendi ürettikleri malı satmayı durdurup tüm sanayii oluşturan bir grup haline dönüştüler. Artık bunların gild'e katılmakla sağlayacakları bir çıkar yoktu. Başlangıçta bütün mercator'ları içeren gild'teki diğer bir gelişme de küçük işlerle uğraşanlara kapanmaya başlaması şeklinde oldu.

XII. yüzyılda örgütün Saint-Omer şehrinde bir tür kapitalist sendika haline geldiği görülmektedir. Örgüt burada sadece şehrin büyük tüccarlarını değil, İngiltere ile iş yapan bir bölümünü içeriyordu.

Tüm bu gelişmeler bir yanda burjuvazinin oluşup gelişmesini sağlarken diğer yanda ticaret ve sanayinin birbirlerinden ayrılmalarına yol açtı.

Burjuvazinin ve birlikte geliştirdiği şehirlerin oluşumunu H. Pirenne yalnızca gild örgütüne, yani örgütlenmiş tüccar birliğine bağlamaz. Bu birlik önemli işler görmüştür ama şehirdeki kurumlaşmanın ve burjuvaziyle ilgili tüm gelişmele-

ri açıklamaktan uzaktır. Çünkü gelişmeleri bu birlik değil önceleri her türden tüccar adı altındaki kişiler sonra giderek burjuvaziyi oluşturanlar meydana getirmiştir. Bu sınıf önceki şehirli nüfusun içinden[33] çıkmamış olan bir gelişmeyi, insanın ve toprağın koşullarını değiştirerek, dağınıklığın yerine sağlam ve güçlü bir commune birliğini ve şehir hukukunu yerleştirecektir[34].

H. Pirenne'in bu belirlemesi ile burjuvazinin oluşumunda gild örgütlemesi yanında başka gelişmelerin de gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Gild'in eski tüccar unsurları dışarda bırakarak gittikçe aristokratlaşması ve ticarete egemen olmaları ile kent soyluları (Patriciat urbain) oluştu.

Ama burjuvazinin şehirle birlikte oluşması onların patriciat urbain olarak çok dar bir kadro ile yönetime hakim olmaları şeklinde olmamıştır. Tüccarların uzun süren mücadele sonucu şehirle ve kendileri ile ilgili özel haklar ve özgürlüklere sahip olarak güçlü bir sınıf oluşturmaları yolunda olmuştur.

Şehir hukuku ya da şehirlerde yaşayanların elde ettikleri ayrıcalık ve özel hakların bütünü, güçlenen ve giderek burjuvaziye dönüşen tüccarlar sınıfında görülen ilerlemelere paralel olmuştur. Başlangıcında jus mercatorum olarak tanınan ticaret hakları bir grup insanın hukuku olarak ortaya çıkmıştı ve mevcut şehir düzeni ile bir ilişkisi yoktu. Tüccarlar arasında kullanılan bazı görenek ve kurallardan ibaretti.

H. Pirenne'e göre tüccarların bu hukuku yavaş yavaş burjuva hukukuna dönüşecektir. Başlangıçta o dönemin şehir sayılabilen yerleşme yerlerinde geçerli olan hukuk kuralları çok farklı idi. Bir kısım insan özgür bile değilken, bazıları devlete, bazıları ise feodallere bağlı yasal yükümlülükler altında yaşıyorlardı. İnsanın insan üzerinde mülkiyet hakkı olduğu ve salt tarım uygarlığının ürünü olan bu hukukun yeni hayat düzeni ile uyuşması mümkün değildi[35].

33 Bu gelişme şehirle ilgili varsayımımızı desteklemektedir.
34 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 59-64.
35 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 64 ve devamı.

Bu durum karşısında tüccarlar ve ailelerinin özgür olması gerekmektedir. Ve H. Pirenne'e göre bu konuda feodallere gösterilen direnç kırılacaktır. Elde edilen özgürlük H. Pirenne'e göre burjuvazinin oluşum için gerekli olan temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Feodal ilişkilerin çözülmesine yol açan özgürlük başlangıçta senyörlerin direnci ile karşılaşacak ve malikâne insanlarının şehirlerde yaşamasına izin verilmeyecektir. Ama giderek burjuvaların normal durumu bundan böyle özgür insan olacaktır. Özgürlük şehirde yaşamanın bir sonucu olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Ve giderek beraberinde başka özgürlükler getirecek ve kişisel özgürlüklerden başka şehir toprağı da özgürleşecek ve burjuva sermayesinin önemli bir kısmını oluşturacaktır.

Bu gelişmelerin kendi doğasına uygun hukuk kuralları ve anlayışını ortaya çıkarması kaçınılmaz olacaktır. Uzun uğraşılardan sonra şehirlerdeki feodal haraç ve kesintiler ortadan kalkarak şehrin bütün unsurları ile alım-satım metaı olarak burjuvazinin emrine girdiği izlenecektir.

Burjuvaların şehirle ilgili özel haklar ve özgürlükler elde etmelerine paralel olarak şehirlerdeki tarımsal izler[36] ve bunlarla ilgili işletme hak ve harçları şekil değiştirerek ve giderek kaybolarak yerini ticaret ve sanayinin etkinliklerine bırakacaktır.

Bu gelişmelerin sonucunda burjuvazi tüccarlar olarak ortaya çıktığı dönemin şehir sayılabilen yerlerindeki nüfusa dışarıdan katılan bir unsur görünümünde iken şimdi şehirleri kurum ve yasaları ile kendisine göre düzenlemiş egemen bir unsur olarak görünmektedir.

H. Pirenne'in belirlemesi ölçüsünde burjuvazi ve şehirlerin oluşumunda önemli bir unsur olan commune'nün ortaya çıkışı ile temel gelişmelerin tamamlandığı var sayılabilir. Commune

36 H. Pirenne şehirlerdeki tarımsal izler olarak basit değirmen ve fırınları, hayvan ve şarap satışı tekelini, konut vergilerini atlar ve gemilerle ilgili salmaları ve tüm bir dönemle ilgili görenekleri anlıyor ki ona göre XIII. yüzyılda bunlar ancak hatırlarda kalacak; s. 71 ve devamı.

daha sonraki değerlendirmelerde Batı şehrinin kendisine özgü temel özelliklerinden biri olarak değerlendirilecektir.

Burjuvalar gelişmeleri sürecinde elde ettikleri hak ve özgürlükler sonucu eski şehirli unsurları yeni şehirlerin commune'leri dışında bırakacaklardır. Burjuvazi gelişmesini tamamladığı zaman başlangıçta söylendiği gibi herkesin aynı sosyal haklara sahip olduğu bir sınıf olmaktan çıktığı büyük bir kesimi ile şehir nüfusunun tüccar ve zanaatkârlardan oluştuğu görülmekte ve şehirlerin toprak sahibi ve tarımla uğraşmalara kapandığı anlaşılmaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse burjuvazinin önderliğindeki şehirler feodal tüm özellikler ve niteliklerden sıyrılmış yepyeni uğraşların alanı olma durumundadır. Artık burjuva olarak şehirle ve ticaretle bağlantılı olmak yetmiyordu. Burjuvazi ilk olarak şehirde ikâmetle, ikinci olarak commune'e girmekte ve üçüncü olarak hatırı sayılır bir büyüklükte mülk sahibi olmakla mümkündü (toprak mülkiyeti değil).

Bu koşullara sahip olanlar şehir soylularını oluşturdu (patriciat urbain). Siyasî ya da iktisadî güçleri olan şehir soyluları dışında kalanlar ayrı bir sınıf oluşturma yolunda idiler. Yerine göre plep, yerine göre minores yerine göre küçükler olarak adlandırılan bu kesimle şehirlerde bir yanda major diğer yanda minör'lar oluştu.

Şehir içinde ticarete bağlı ilişkilerde soylular ölçüsünde bir yer tutamayan zenaatkârlar (mavi tırnaklı adamlar) iki gruba ayrıldılar. Birinci grup küçük girişimcileri, demircileri, kasapları, fırıncıları v.b. içeriyordu. Bunlar büyük girişimcilerle ücretliler arasında kendi ürünleri satan bir durumda bulunuyordu. İkinci grupta ise ücretliler yer almakta idi. Bunlar çağdaş işçi durumuna yeterince yaklaşmış dokumacılar, çırpıcılar, boyacılar, maden dövücülerden oluşan büyük bir kalabalık oluşturuyorlardı ve büyük şehirlerdeki büyük sanayi işçileri arasındaydılar[37]. Bunlar kamu hizmetlerinden uzak tutularak şehir yönetimine katılmaları önleniyordu. Ayrıca ücretleri meslek yö-

37 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 103 ve devamı.

netmelikleriyle çok sıkı bir şekilde tespit edilerek zenginleşmelerine ve şehir soyluları arasına katılmalarına izin vermiyordu. Böylelikle hukukî açıdan aralarında fark olmayan kesimler arasında ekonomik açıdan bir ayırım getirilmiş oldu[38].

H. Pirenne'e göre orta çağ şehrindeki ilk gelişmenin ve gerçek anlamda şehirlerin ortaya çıkışını yeni bir sınıf olan tüccarların varlığı ile mümkün olduğunu görmüştük. Mevcut yerleşim yeri dışından kaynaklanan bir nüfusun zamanla o dönemin şehirlerini her bakımdan ele geçirmelerinde olduğu gibi mevcut şehirlerde kendi dışlarında oluşan mahallelerin kendilerini kuşatmaları ve zamanla içlerinde eritmeleri süreci sonunda orta çağda görülen tüm gelişmelerin izlerini taşır bir duruma gelmişlerdir.

Bu süreç içinde eski dinî ve askerî nitelikteki yerleşim yerleri, başka türlü söylersek piskoposluk siteleri ve askerî bourgların yanıbaşlarında, onlara bitişik ve ancak ticaret ve tüccarların varlığı ile açıklanabilen faubourg (suburbium)'ların ortaya çıkması sonucu bir gelişme başlamış ve böylece askerî bourgtan ticari faubourga geçiş mümkün olmuştur.

İlk önceleri emniyet ve korunma amacı ile mevcut yerleşim yerleri yanında dış mahalleleri oluşturan tüccarlar zamanla iç örgütlenme ve yardımlaşma sandıkları sayesinde ve konulan vergilerle elde edilen önemli miktardaki parayı önceleri kendi yerleşim yerleri olan faubourgu sonraları da eski bourgu kuşatan surların yapımına harcamışlar, burçlar, yollar, meydanlar yapımında kullanmışlardır. Böylelikle başlangıçta bir eklenti olarak eski şehre katılan faubourg giderek büyümüş ve esas şehri oluşturan bir boyuta ulaşmıştır.

Ticaret ve sanayide yeniden doğuşun yol açtığı gelişmelere bağlı olarak canlanmaya başlayan ticarî ilişkilerin habercisi olan tüccarların; orta çağın mevcut düzeni içinde, eski dönemlerden kalan ve yerleşme için elverişli konumu olan piskoposluk şe-

38 Pirenne, H., *a.g.e.*, s. 103-110. Bu durum daha sonraları tüccarlar ve zanaatkârlar arasında çıkar çatışmasına yol açacaktır. Bu konuda bir örnek olarak bkz. Milhaud, A. "La lutte des classes en Flandre au moyen age; artisans contre marchands", Revue International du Sociologie, T.S. No.2, 1897.

hirleri (Hıristiyan unsur) ile askerî bourgların (cermen unsuru) yanında faubourglar oluşturarak ayrıcalık sahibi eski ruhban ve asiller sınıfı yanında kendilerinin yeni hak ve ayrıcalıklar elde ederek ortaya çıkması ve bu yerlerde bir nüfus toplaması tüm Batı Avrupa'yı kuşatan bir oluşa yol açmıştı.

Burjuvazi olarak ortaya çıkan bu sınıf Batı'da görülen tüm değişme ve ilerlemelerin yaratıcısı olarak belirmiştir. Kendileri ile birlikte şehirlerde ortaya çıkan gelişme, burjuvazi ile şehirlerin kimlik birliği içinde özdeşleşmesini gerçekleştirecektir.

H. Pirenne'in eski Batı dünyasının düzenini adeta aşılarcasına (tüccarların eski toplum kadrolarına, faubourgların eski şehirlere katılması) değiştirmesi, durgunluktan çıkarması ve bunların simgesi olarak "şehirlerin doğuşu Batı Avrupa tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir" [39].

Pirenne'in ele alıp, tanıttığı ve eleştirdiği ve bizim öncü teoriler olarak isimlendirdiğimiz görüşlerde ileri sürülen belirli ve sınırlı olaylardan yola çıkarak tüm Batı için geçerli kuşatıcılıkta açıklamalara ulaştığı görülmektedir. Her ne kadar ele aldığı dönem (XIII. yüzyıla kadar) ve yerler (Kuzey Avrupa) açısından bir sınırlılığı bulunsa bile yeni bir dönem ve ilişkilerin başladığı zaman ve yöreleri seçmesi ve bunlara bağlı olarak yeni toplum kadrolarını vurgulaması devam edecek bir ilerlemeyi ele almış olduğu için başarılı olacaktır.

Bu bağlam içinde ele aldığımız açıklamalardan daha farklı bir oluş - eski dönemlerden bağımsız yeni ilişkilerin ifadesi olarak yeni şehirler (Villes Neuves) boy gösterecektir. XII. yüzyılda şehirlerin her yerde galebe çalması ile birlikte feodal hukukun yerine geçen şehir hukukunun ifadesi olan feodal dönemden kurtuluşun belirtileri ville neuves'ler piskoposluk siteleri ve askerî bourg'larla kaynaşmaya gerek göstermeyen bir gelişmenin işaretçisi olacaklardır. Böylelikle H. Pirenne'in göstermeye çalıştığı doğrultuda, ticaret ve burju-

39 Pirenne, H., "Les Villes du Mayen Age", s. 157.

vaziye bağlı bir gelişmenin daha ileri bir adımı olarak, ville neuve'ler sadece eski kilit noktalarında değil her bir yanda ortaya çıkacaklardır.

Sonuç olarak, H. Pirenne'e göre, Batı'daki tüm gelişmelerin çıkış noktasında bulunan "orta çağ şehri; kendisini ayrıcalıklı bir birlik haline getiren bir hukuk, bir idare ve istisnaî bir yargı sahibi, ticaret ve sanayi ile uğraşan, bir kale bedeni tarafından korunan canlı bir topluluktur"[40].

Pirenne'in şehir tanımında bulunan her bir özellik -bunların o dönemle ilgili iç gelişmelerinin ayrıntıları üzerinde durmadık- daha sonra Batı toplumunu şehire bağlı olarak açıklama girişimlerinde özel anlam ve yorumlar kazandırılarak Batı şehrinin özgünlüğü ile bütünleştirilecektir.

Batı orta çağı içinden kaynaklanan bu unsurlara Batı şehrinin özgünlüğü doğrultusundaki yorum ünlü Alman sosyologu Max Weber tarafından gerçekleştirildiği için bu gelişmeyi ayrıca ele almak gerekmektedir.

3. MAX WEBER VE YENİ YORUM

Batı'yı açıklama girişimlerinde görülen gelişme içinde özel bir yer ve anlam kazanan şehirle ilgili teorileri araştırma konusu yapan çalışmamızda işlediğimiz bölümler içinde Batı toplumunun A. Comte-H. Spencer-F.Tonnies'lerden başlayan bir doğrultuda yorumlanması üzerinde durmuştuk.

Batı'nın tarihî gelişmesine ve bu gelişme içinde geçirdiği toplumsal aşamalara pek uygun düşmeyen ve aranılan evrensellik anlayışına izin vermeyen o dönemin açıklamaları; Batı'nın tarihî gelişmesinde elde ettiği yeri ve gücü tanımak ve bunlara yön verebilmek isteği doğrultusunda ortaya çıkan sosyolojinin ilk ve acemi adımları gibi görülebilir. Bu ilk sosyologların açıklama girişimleri ile ilgili bir değerlendirme yapacak olursak, onların yorumlarını tarihî ve toplumsal realiteden kopuk

40 Pirenne, H., "l'Origine des Constitutions Urbaines au Moyen Age", c. II, s. 118, 119.

ve olayı kavram olarak bir sistemleştirme ve genelleştirme çabası şeklinde yorumlanması mümkün görünmektedir.

Yine o dönemlerde, Batı'da görülen gelişmeye ve varılan toplumsal aşamaya bir açıklık getirmek isteyen Marx'ta başka türden bir evrenselleştirme çabası görmüştük. Marx'ın sosyolojisi Batı'daki toplumsal gelişmeyi, kendi bakış açısından tüm tarihî ve toplumsal evrimin üst noktasına yerleştirerek kuşatıcı boyutlara ulaşmış ve bu ele alış biçimi içinde Batı'nın tarihî ve toplumsal gelişmesine uygun düşen tarih dönemleri tanıtılmış bulunmaktadır.

Marx'ın ana ilgisinin Batı toplumunu ve özellikle sanayisini açıklamak olduğunu belirtmiştik. Bunu hazırlayan koşulların etki ve katkıları tartışma götürmekle birlikte kronolojik bir sıralanma içine girmekteydi. Bu diziliş içinde Batı dünyasının burjuva toplumu ile taçlandırılan gelişmenin çıkış noktasında bulunan Doğu uygarlıklarının Antik dünya ile olan ilgisinin tarihî ve toplumsal planda ihmal edildiği ve giderek koptuğu görülmekteydi.

Doğu toplumlarının yapıları yanında ileri bir model olarak gösterilmesine rağmen belirli açmazları olan Yunan modeli -köle ve nüfus sorunu- giderek yerini Batı gelişme çizgisi üzerinde kapitalist/sanayi modeline bırakacaktır. Marx için ileri bir model sayılan bu toplum düzeni birçok sorun ve açmazlara sahiptir ama çözümünü de kendi içinde taşımaktadır: Sosyalizm.

Konumuz açısından alındığı zaman Marx'ta Batı yönünde de olsa belirli bir evrenselliğe yönelme söz konusudur. Bu genel açıklama girişimi içinde pek çok konuda olduğu gibi şehir konusunda da kendi çizdiği tarihî ve toplumsal gelişmeye uygun bilgiler bulmaktayız.

Marx'ın meseleyi ele alış tarzı ve daha ileri saydığı bir toplum modelini Batı için ileri sürmesi mevcut gücün ve toplum dengesini sağlayan sınıf dengesini ve güçlerinin alt üst olacağı kuşkusu belirli bir direnç gösterilmesine yol açmıştır.

19. yüzyılın son yılları Marx'ın vurguladığı sanayiye bağlı sorunların ağırlığını hissettirdiği bir dönemdir. Ve Batı kendisi-

ni haklı çıkarmak ve gücünü açıklamak girişiminde kendi iç çelişkilerini ve kendi dışındaki esas zenginliği simgeleyen unsurları tartışma konusu yapmamak için bir yanda sanayi yerine şehirleşmesini, öbür yanda da bunların nedeni olarak kendi iç gelişmesini ve varsaydığı imkânlarını ileri sürecektir.

Bu bağlamda Batı'da Dünya tarihini bile orta çağdan başlatan çalışmalar ortaya çıkarak, Batı'nın dünya tarihi içinde yalnız başına kaldığı dönemi, yeniden doğuşunun koşullarını taşıyan bir dönem olarak ileri sürülmesi tüm ilgileri üzerine çekecektir.

Bu bakımdan orta çağda Batı'da görülen bazı değişmeleri atbaşı takip eden bir şehirleşme ve buna bağlı müesseseleşme orta çağın temel araştırma konusunu (feodalizmin yanında) oluşturacaktır. Bu gelişmelerin sonucu olarak genel açıklamalar ve evrenselleştirme çalışmaları yanında sınırlı ve belirli çalışmalarının yoğunluk kazandığını belirtmiştik.

Bu dönemin dağınıklığı, bölük pörçüklüğü ve sınırlılığı içinde ortaya çıkan H. Pirenne -Batı orta çağından bile başlasa- Batının gelişmesini ve Batı'yı Batı yaptığını varsaydığı unsurları belirli bir sıra düzeni içine koyarak sistemli bir biçimde açıklamayı denemişti.

Batının ilk defa kendi cevheri ile başbaşa kaldığı orta çağdan dünyaya yön veren büyük bir uygarlık çıkarması üzerinde durularak; bunun, orta çağ içinde filizlenen burjuvaların ve bunların kurduğu şehirlerin ve şehre bağlı müesseselerin eseri olduğu bir daha kuşku duyulmayacak bir biçimde açıklanmak istenmişti.

Ele aldığımız şehir teorilerine yön veren bu düşünce aşamasında Batı tek başına ve kimseye ihtiyacı olmadan vardır. Kendi başına ve kendi kendisine yeterlidir. Bu aşamada henüz niteliğini ve gücünü dünya önünde kalkışmadan, kendi dışındaki toplumlar ile hesaplaşmadan kendisini açıklayabilmiştir. Belki de çözemediği sorunlar, açıklamaktan geri kaldığı bazı olaylar vardır[41].

41 Bir Doğu Meselesi, bir Yunan dönemi geçmişte kalmasına rağmen henüz üzerine gidilemeyen konular olarak görülmektedir.

İşte böyle bir dönemde Max Weber Batı'yı dünya önünde ve tüm toplumlara karşı haklı çıkarmayı dener. Batı'nın tarihî gelişmesi ve bunun bilimselleştirilmesi sırasında üzerinde durulan aşamalar ve öne çıkartılan bazı unsurlar Batı'nın toplumlar arası düzeydeki üstünlüklerini gösteren özellikler olarak yorumlanmak istenecektir. Batı uygarlığı bunların sayesinde vardır. Ve bunlar yalnız Batı toplumlarına özgü nitelikler olarak değerlendirilmektedir. Max Weber'e göre dünyanın hiçbir yerinde ve tarihin hiçbir döneminde var olmayan bu gelişme, şehir konusunda 16. yüzyılı pek aşmayan bir döneme kadar Batı'ya gerçek kimliğini kazandırmaya yetmiş bulunmaktadır.

Böylesine bir yoruma varabilmek için "Weber'in araştırmalarında çıkış noktasının kapitalist Batı uygarlığı ve özellikle onun insanlık tarihi içindeki benzersiz niteliklerini"[42] belirlemek olduğunun altı çizilmelidir.

M. Weber böylesine bir yaklaşım içinde bir yanda H. Pirenne gibi tarihçilerin orta çağa ve onun şehirlerine verdikleri özel anlamı ve sosyal bilimcilerin kullanacakları türdeki bilgilerden yeni yorumlara varabilirken, diğer yanda da bu yoldaki çalışmalarında yeni kavramlar ortaya atacaktır.

Bu yeni kavramlar onun Marx'a ve Marksist teorilere olan karşıtlığı nedeniyle de ayrı bir anlam kazanacaktır. Weber'in Batı sosyolojisi içinde özellikle vurgulanan bu Marx'a ve Marksist düşüncelere olan karşıtlığı, aynı olayların (kapitalizm) açıklanmasında farklı yaklaşım ve kavramlarla geçerli olabilecek bir tutuma yol açacaktır.

Weber sosyolojisinin temel görevi olan kapitalizmi açıklama ve böylelikle Batı'nın toplumlar arası düzeyde ileri ve üstün olduğunu kanıtlama girişiminde baş vurduğu temel kavramlardan, yaklaşımlardan bir tanesi akıl, akılcılık ya da bunlarla ilgili süreç olarak rationalisation (akılcılaştırma) dur. Bu bakımdan incelememiz açısından da özel bir yeri olan Weber'in bu yaklaşımı üzerinde durmamız gerekecektir.

42 Aron, R. "La Sociologie Allemande Contemporaine", s. 110, P.U.F., 1966.

F. RATIONALISATION

Weber kendisinden önce Batı'yı açıklama girişiminde bulunan tarihçilerin dönem ve açıklama kadroları ile sınırlı kalmakla ya da onlarla yetinmekle birlikte Batı'nın diğer toplumlar önündeki farkını, ayrıcalığını ve üstünlüğünü vurgulamada bazı yeni kavram ve yorumlara başvurduğunu belirtmiştik.

Weber'in kendisinden önce araştırılan konu ve bunlarla ilgili tarihî ve toplumsal dönemler üzerinde, kendi genel kuramı çerçevesinde, durduğunu bilmekteyiz. Konumuzla ilgisi açısından meseleye baktığımızda onun da Marx gibi her konuda (tabiî ki kapitalizm açıklamak amacıyla) yazdığını görmek mümkündür.

Bu açıdan bakıldığında Weber'in eserlerinde "Roma, Yunan, Doğu, İsrail, orta çağ üzerine hukuk, iktisat, sosyoloji, din, sanat ve musikî ile ilgili geniş bilgi bulmak mümkündür". Weber araştırıcılarının da belirttiği gibi "bütün bu konular rationalisation kavramı etrafında anlam kazanmaktadır"[43].

Tüm düşünce tarihi içinde akıla büyük bir yer ayrıldığı ve açıklama girişimlerinde ondan önemli bir öge olarak yararlanıldığını ve bazı dönemlerde ise bu unsurun yüceltildiğine felsefe tarihi türünden kitaplar tanıklık etmektedir.

Temelinde tarihî ve toplumsal değişmelerin yattığı felsefî düşünce dönemlerinde filozoflar tarafından akla değişik anlam ve görevler yüklenmiştir. Özellikle renaissance'la başlayan gelişmelerde Batı felsefesinde kişiye ve akıla özel bir yer ayrıldığı ve "insanın hazır bulduğu gelenek şemalarından kopup hayatının düzenini kendi aklı ile bulmaya girişmesi" yanında akla verilen önemin sonucu tüm bir yüzyıla (18. yüzyıl) "aydınlanma çağı" denildiği görülecektir. "Akıl çağı"[44] olarak da değerlendirilen bu dönemde birçok gelişme aklın gelişmesi olarak değerlendirilecektir.

Akılla tarihî ve toplumsal gelişme arasında kurulan paralellikle ilgili olarak A. Comte'a kadar gelen gelişme süreci için-

43 Remy, J.-Voye, L., "La Ville et Urbanisation", s. 210, Duculot, 1974.
44 Gökberk, M., "Felsefe Tarihi", s. 394, 395, Bilgi, 1967.

de yer alan akıl, akılcılık ya da olup biteni açıklamanın aklauygunlaştırılması ile Weber'in yaklaşımı arasında bir fark bulunmaktadır.

Weber'in rationalisationunu "insanlığın geleceğinde ortaya çıkacak evrensel bir ilerleme olarak barışa, eşitliğe, gerçek hakikat ve adalete doğru ilerleyeceği umulan ve tarihin içinde yer aldığı var sayılan akılcılıkla hiçbir şekilde karıştırmamak gerekmektedir". Onun anladığı "Batı uygarlığına özgü teknik farklılaşma ve bilimsel uzmanlaşmanın sonuçlarıdır".

Bu bağlamda Weber'in akılcılaştırması "bir yücelme, hayatı yönlendiren dahiyane bir arınma ve dış dünyanın büyüyen bir yetkisi olarak"[45] ortaya çıkmaktadır. "Üstelik bu akılcılaştırma Batı uygarlığının diğer uygarlıklarda bulunmayan bir özelliğidir"[46].

Akılcılaştırma Weber'e göre Batı'nın özel niteliklerinden biri olunca Batı'nın tarihî gelişmelerine de uygunluk göstermesi gerekmektedir. Bu açıdan ele alındığı zaman rationalisation olarak belirlenen akılın ilerleme süreci, Batılı diğer düşünürlerde kullanıldığı üzere durmaksızın ileriye, mükemmele doğru sürekli bir gidişi göstermez. "Batı aklauygunlaştırmasında görülen gelişmede bazı kesinti ve gerilemeler görülür"[47].

Batı'nın tarihî ve toplumsal gelişmesinde ortaya çıkan kesinti ve gerilemelere uygun düşen bir akılcı süreç sonunda Batı'nın üstünlüğünü ve gelişmesini simgeleyen boyutlara ulaşmıştır. Bu gelişme sonucunda "bilgi düzeninde yalnız Batı pozitif bir bilime sahiptir… yalnız o bir kimyaya ve bilimsel bir tarihe sahiptir…yalnız Batı'da bu derecede uzmanlaşmış bir bürokrasi bulunur… hiçbir yerde onların devlet nizamını andıran bir nizam yoktur… ve asla hukuk bu kadar akılcılaşmamıştır… Nihayet Batı'nın sulhsever ve burjuva kapitalizmi, kâr ve masrafların kesin hesaplanması, çalışma yeri ile ikametgâhın ay-

45 Freund, J., "Sociologie de Max Weber", s. 15-16, P.U.F, 1966.
46 Remy, J.-Voye, L., *a.g.e.*, s. 211.
47 Freund, J., "La Ville Selon Max Weber", s. 48, Revue Espaces et Sociétes, Vo.16, 1975.

rılması, akılcılaşmış fabrikalardaki sanayi çalışması üzerine kurulmuştur"[48].

Weber'in araştırma girişiminde rationalisation anlayışının bir metot birliği sağladığı anlaşılmaktadır. "Çağdaş dünya akılcılaşmıştır". Bu bağlamda "pozitif bilimlerin ve tekniğin uygulanması en büyük kârın aranması, hesaplanması, işlerin yürütülmesi ve örgütlenmesi içinde akla uygun olan iktisattır. İlkelerden hareketle kanunları biçimleyen, kurallara göre yargılayan akla uygun hukuktur. Bürokrasi… hatta din bile akla uygundur[49]. Bu bağlamda Batı'nın bilimden dinine kadar akla uygunlaştırıldığını görmekteyiz. Bu bağlamdaki açıklama ve araştırma girişimlerinin odak noktasında bulunan akıl, aklauygunluk ve aklauygunlaştırma iktidar ve otorite açısından daha özel bir anlam kazanmaktadır. Weber'in burada anladığı otoritenin aklauygunlaştırılmasıdır.[50]

Otoritenin aklauygunlaştırılması Doğu tipi toplumsal ilişkilerden ve yönetime bağımlılıktan Batı'ya özgü bir yönetim ve bağlılaşmaya doğru gelişmektedir. Böylelikle aşiret, ataerkil bağlar ve büyü türü inançlar kırılarak Batı'yı Batı yapan özellikler kazanılmaya başlanmıştır. İşte böylesine bir gelişme çizgisinde Weber'i ilgilendiren şey Batı'ya özgü nitelikler ve Batı'nın niye başka bir şeye değil de kendine dönüştüğünü açıklayan şeylerdir. K.Jaspers'te bunu sağlayan nitelikler şu şekilde belirlenmektedir. "Aklauygun bilim türleri (Yunan), büyüden kurtulma (Yahudi), burjuva bağımsızlığı içindeki şehirler, profesyonel politikacıların ve demagogların tavrı, anayasal düzen, aklauygun bürokratik devlet örgütü, teknik gelişme, v.b…"[51]

Böylesine bir geçiş ve Doğu'lu özelliklerden sıyrılış Weber'de otoritenin demokratikleşmesi olarak şehir konusuna büyük bir önem kazandırmıştır. Bu bakımdan şehir konusundaki açıkla-

48 Aron, R., "La Sociologie Allemande Contemporaine", s. 110, P.U.F., 1966.
49 Aron, R., *a.g.e.*, s. 125.
50 Remy, J.-Voye, L., *a.g.e.*, s. 211, JASPERS, K. "Max Weber, Politiker, Fonscher, Philosoph", R.Piper und Co.Verlag, München, 1958, s. 42'den nakil.
51 Remy, J.-Voye, L., *a.g.e.*, s. 211 "Habermas, j. in: Max Webzrund die Soziologie heute, J.C.B., Mohr, Tubingen, 1965, s. 77'den nakil.

maların arka planında bir aklauygunlaştırma söz konusudur Weber'de.

G. WEBER VE ŞEHİR

Weber 'İktisat ve Toplum' (Wirtschaft und Gesellschaft) adlı son eserinin bir bölümünü şehir konusuna ayırmış bulunmaktadır. Weber'in düşünce sisteminde önemli bir yer tutan şehir konusunun otoritenin aklauygunlaştırılması ve dışlaşması olarak görüldüğüne işaret edilmiştir.

Şehir ile otorite arasında bağlantı kurduğu vurgulanan Weber'e göre üç türlü otorite vardır:

1- Geleneksel otorite; Geleneğin kutsallığı inancına dayanır.

2- Yasal bürokratik otorite; Yasal bir bürokrasi sistemi inancına dayanır. 3- Karizmatik otorite; Bireyin olağanüstü yeteneğine dayanır ve Weber için en âlasından devrimci bir otoritedir.

Weber'in bu bağlam içinde geliştirdiği otorite anlayışları şehre özel bir anlam kazandırmaktadır. Çünkü Weber'in "İktisat ve Toplum" kitabında şehir konusu "gayr-ı meşru otorite" başlığı altında yer almıştır. Otorite açısından yapılan değerlendirmede "sonuç olarak şehir geleneksel otoritenin tükendiği, karizmatik otoritenin bulunmadığı ve yasal bürokratik otoritenin henüz doğmadığı bir ortamda sürüpgiden çıkar çatışmalarının karşılaştırılmasını ortaya koyar"[52].

Bu bağlam içinde şehrin Weber'in düşüncesindeki yerinin iki açıdan önem kazanacağı anlaşılmaktadır. İlkin otoritenin aklauygunlaştırılması yolunda yürütülmüş tarihî ve toplumsal çatışma ve olayların bir arenası olacak[53], ikinci olarak ise aklauygunlaştırma süreci ve bu süreç boyunca ortaya çıkan özellikler Batı'ya özgü özellikler olduğu ve Batı şehri bu oluşa yataklık ettiği için kendi özgünlüğünün ve giderek Batı özgünlüğünün simgesi olacaktır.

52 Remy, J.-Voye, L., *a.g.e.*, s. 212.

53 Bu çerçeve içinde Marx'ta ortaya çıkan ekonomik temel koşulların yol açtığı sınıf çatışmalarının yerini Weber'de tamamen başka bir alana, otorite konusunda sürdürülen çıkar çatışmalarına aktarıldığı görülmektedir.

Bu bakımdan şehir konusunda elde edilecek bilgilerin, ulaşılacak değerlendirme ve yorumların Weber'in sistemi içinde özgünlüğünün, üstünlüğünün ve farklılığının vurgulanması amaçlanan Batı uygarlığını destekler nitelikte olacağı açıktır. Bu doğrultuda ileri sürülecek her kanıt Batı'nın diğer uygarlıklardan ayrı ve kendisine özgü yanını ortaya çıkaracağı için Batı uygarlığı ile Batı şehri arasında kendiliğinden bir paralellik ortaya çıkmaktadır.

O halde yapılacak iş şehir konusunda sürdürülecek çalışmalarla ana gayeye yardımcı olacak verileri toplamak olacaktır.

Weber şehir konusuna ayırdığı çalışmasının başında ilk olarak şehrin temel belirleyici özellikleri üzerinde durarak, şehrin kavramsal olarak, değişik yanları arasında ortak olan yanını ortaya koymak ister ve bu amaçla şehir konusunda ileri sürülen muhtelif teoriler üzerinde durur.

Kendisinden önce ileri sürülmüş ve kısmen H. Pirenne aracılığı ile belli yönleri vurgulanmış bir biçimde tanıdığımız bu teorilerde sosyolojik olarak şehrin değişik özellikleri arasında değişmeyen özelliklerini bulmak mümkün değildir. "Çünkü hukukî, iktisadî ve siyasî açıdan ele alındıkları zaman ortak bazı noktalar kabul edilmekle beraber, sadece hukukî, iktisadî veya siyasî belirlemelerin sonucu aynı zamanda ortak olmayan şeylerde belirlenmektedir. Bundan başka çoğu kere tek bir şehirde hukukî, siyasî ve iktisadî niteliklerin bir çoğu bir arada bulunabilir"[54].

Bu güçlüklere rağmen Weber başlangıçta "şehrin muhtelif tanımlamaları arasında göreli olarak birbirlerine az ya da çok yakın yerleşme yerleri olmaları gibi ortak bir unsurun bulunduğu"nu ileri sürer. Geleneksel olarak şehirlerde evler duvar duvara gelecek şekilde inşa edilmişlerdir ve bu kütlesel elemanlar insana aşağı yukarı bir fikir verebilmektedir.

Ama bu tür yaklaşımlarda şehrin bir yerleşme yeri olarak belli bir bölgede yoğun bir nüfusa ve geniş bir alana yayılma gibi özelliğe sahip olduğu ve ancak bu tür yerleşmelere şehir

54 Freund, J., "La Ville Selon Max Weber", s. 48, in *Espaces et Societes*.

adı verilebileceği sanılmaktadır. Halbuki çağdaş Rusya'da hâlâ binlerce nüfusa sahip büyük köyler vardır ki bunlar eski şehirlerden daha kalabalık nüfus barındırmaktadırlar (örneğin Doğu Almanya'daki Polonya kolonilerinde ancak birkaç yüz kişi bulunurdu)[55].

Bu tür yaklaşımlar yapısal bakımdan aynı nitelik ve özellikte olmayan iki yerleşme birimini yanyana getireceğinden Weber şehirleri daha çok iktisadî ve siyasî açıdan taşıdıkları özellik ve nitelikleri ile açıklamaya çalışır.

İktisadî açıdan belirlenmeye göre "şehir barınanların tarımdan çok, özellikle ticaret ve pazar işleriyle uğraştıkları bir yerleşmedir". Bu anlamda Weber şehirden bahsederken "yalnızca civarda oturanların günlük ihtiyaçlarının önemli bir kısmının karşılandığı mahallî pazarı anlamaktadır…bu şekliyle kullanıldığı zaman şehir bir pazar yeridir".

Weber şehirin iktisadi özelliğini vurgulayan bu özellikleri ile yetinmez. "Çünkü ticaret ve pazar faaliyetlerinin egemen olduğu bütün yerleşmeler şehir olarak nitelenemez"[56]. Böylelikle Asya'daki ve Rusya'daki tarım yerleşmeleri ve etrafındaki ticarî faaliyetler şehir olmak için yeterli sayılmamaktadır.

"Civar kırlık yerler veya bazı kereler uzak yöreler ve başka şehirlerle ticarî değişimlerin yeri olan"[57] "bu pazarların ürünlerine çoğunlukla küçük uzman işletmelerde örgütlenmiş zanaatkâr bir teknoloji hakîmdir"[58]

İktisadî açıdan şehirle ilgili olarak ortaya çıkan bu zanaatkârlar ve kısmen sınaî imalat bize şehirde rastlanan ikinci bir etkinliği göstermektedir. Burada ortaya konan" bu tür bir üretim hiç ya da çok az bir sermaye ile ve uzun öğrenim devresinden geçmiş sınırlı sayıdaki ücretliler tarafından gerçekleştirilmektedir"[59].

55 Weber, M., "The City", s. 65, Translated and Edited by Don Martindale and Gertrud Neuwirth, The Free Press, 1966.
56 Weber, M., *a.g.e.*, s. 66-67.
57 Freund, J., a.g.m., s. 48.
58 Weber, M., *a.g.e.*, s. 73.
59 Weber, M., *a.g.e.*, s. 73.

Siyasî ve idarî açıdan belirlenmesine gelince; şehir her şeyden önce idarî bir merkez olarak siyasî iktidarın hukukî, inzibatî, siyasî ve diğer işlevlerin temsil edildiği bir yer olarak görülmektedir[60].

Siyasî etkinliğin daha çok mevcut iktisadî düzen ve ilişkilerin sürdürülmesi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. "Şehrin iktisadî politikası (urban economic policy) bu bağlamda üretim ve değişim koşullarının düzenlenmesini ve devamlılığını ihtiva eder"[61].

Şehrin iktisadî faaliyetlerinin istenilen bir biçimde sürdürülmesi veya korunabilmesi bir kale ya da askerî garnizonun var olduğu yerlerde açıkça kendisini gösterebilmektedir. "Geçmişteki, antik ve orta çağlardaki şehrin Avrupa'da olduğu kadar Avrupa dışında da özel bir kale veya garnizon olduğu kesindir". Günümüzde kaybolmaya başlayan bu özellik geçmişteki tüm şehirleri kuşatan bir özellik değildir"[62].

Şehirlerin belli özellikler açısından birbirlerine benzemesi ya da birkaç özelliği bir arada bulundurmasına rağmen iktisadî ve siyasî-idarî özelliklerine bağlı olarak bazı şehir tipleri ayrılabilmektedir. Bu şehir tipleri taşıdıkları özellikler açısından diğer şehirlerle aralarında bulunan benzerliklere karşın başlı başına bir şehir tipi olarak ayrılabilmektedir.

Weber iktisadî açıdan yaptığı şehir tanımlamalarında iki ideal tip şehir türü bulunduğunu ileri sürer. Tüketim şehri, üretim şehri.

Tüketim şehrinde "asillerin mülklerinin satın alma gücüne iktisaden bağlı kişilerin oturduğu"nu söyleyen Weber'e göre aynı zamanda "topraklarının gelirleriyle geçinen daha büyük tüketicilerin satınalma güçlerine bağlı olarak tüccar ve satıcıların ekonomik dayanakları ortaya çıkmaktadır"[63].

60 Freund, J., a.g.m., s. 48.
61 Weber, M., *a.g.e.*, s. 73.
62 Weber, M., *a.g.e.*, s. 75.
63 Weber, M., *a.g.e.*, s. 68. Weber burada Pekin'i devlet görevlileri, Moskova'yı toprak geliriyle yaşayanların şehrine örnek gösterir.

Bunun sonucu olarak "tüketim şehrinde pazar ve meslekler sadece şehirde oturanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere şekillenmişlerdir"[64].

Üretim şehrine gelince; "üretim şehrinde tüketim şehrine karşıt bir biçimlenme görülür. Şehir nüfusundaki ve satın alma gücündeki artış Essen ve Bochum örneğinde olduğu gibi fabrikalarda, imalathanelerde ve evde yürütülen imalatta –çağdaş tipte görüldüğü gibi– ülke çapında bir üretim yapılmaktadır."[65]

Şehirlerin siyasî-idarî açıdan özelliklerine bağlı olarak yapılan değerlendirmede Weber'in iki şehir tipi ayırdığı görülür: Prenslik şehirleri, kale şehirler.

Weber bu şehir tipleri üzerinde fazla durmaz. İktisadî özelliklerin siyasî özellikleri kadar ve onlarla birlikte önemli olduğu inancında olduğu için, ona göre, zaten iktisadî canlılık bir garnizonun, bir prenslik sarayının hizmetindedir[66]. Ayrıca birçok şehir kale ve pazarın kaynaşmış bir birliği şeklindedir[67].

Kısaca belirleyebildiğimiz kadarı ile Weber'in şehir konusunda ileri sürdüğü ve genel bir yaklaşım amaçlayan görüşler, fazla bir yorum gerektirmeden daha önce çeşitli bağlamlarda ileri sürülmüş görüşlerin bir kere daha gözden geçirilmesi ve ayrıntılı bir biçimde örneklendirilerek tanıtılması şeklinde olmuştur.

Başka türlü söylendiği gibi "daha önce ortaya atılmış belli başlı şehir kavramlarını gözden geçirmektedir. Ekonomik bir şehir kavramının, şehirle tarım arasındaki münasebeti, politik-idarî şehir kavramını, şehrin tahkim edilmiş bir yer bir kale olarak tarif eden veya şehrin, kale ile pazaryerinin birleşmesi sonucu ortaya çıktığını ileri süren görüşleri, hukukî açıklama tarzını, v.s. sırasıyla ele almakta ve incelemektedir. Max Weber'e göre, bu şehir kavramlarının her birinde doğru olan bir taraf bu-

64 Freund, J., a.g.m., s. 49.
65 Weber, M., *a.g.e.*, s. 69.
66 Freund, J., a.g.m., s. 49.
67 Weber, M., *a.g.e.*, s. 77 ve devamı ("The City as the Fusion of Fortresse and Market" başlığındaki yerler). Ayrıca Weber F.W.Maitland'ın çalışmalarındaki görüşlerin İngiltere örneğini aydınlattığını ileri sürmektedir.

lunmakla birlikte, yalnız başlarına alındıklarında hiçbiri şehir topluluğunu bütünüyle açıklamaya yeterli değildir"[68].

Weber'in iktisadî ve siyasi ağırlıklı bir biçimde şehrin temel sayılabilecek nitelikleri üzerinde durması soruna yeni boyutlar kazandırmamaktadır. Adı geçen özellikler Doğu ve Batı şehirleri için geçerli olan niteliklerdir ve buraya kadar ele alınan hiçbir özellik Batı'ya ve Batı şehrine bir ayrıcalık getirmemektedir.

Bu aşamada Weber kendisinden önce başlatılmış Batı'yı tanımlama ve kimliğini belirleme çabalarına şehirlerle ilgili olarak ileri sürdüğü yeni bir kavram ve yorumla ileri bir boyut kazandırmayı dener.

Bu bağlamda Weber şehrin belirleyegeldiği iktisadî ve siyasî özellikleri yanında ona gerçek kimliğini kazandıran topluluk (community) olma niteliği üzerinde durur. Bu nitelik aynı zamanda Batı şehrine; gerçek şehir olma özellik ve kimliğinden başka, özgünlüğünü de kazandıracaktır. Bu bağlamda "evrensel anlayışla ilgili olarak, Batı şehri bütün çağların ve başka kıtaların şehirlerinde bulunmayan bir özgünlük gösterir"[69].

H. BATI ŞEHRİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Weber, Doğu, Batı farkı aramaksızın, tüm şehirlerle ilgili olarak ortaya sürdüğü nitelikler arasında bazı yörelerde (asyatik şehirler ve Antik dönemde) sınırlı benzerlikler bulunmakla birlikte, ekonomik açıdan yaptığı tipolojide, üretim şehri türüne daha çok Batı şehirlerini yakın bulmuştu (uzak yörelerle ticareti örgütleyen İtalyan ve kuzeyde Hansa birliği şehirleri gibi).

Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi, Weber'de, Batı uygarlığının savunulması ve bu uygarlığın diğer uygarlıklarda bulunmayan, kendisine özgü bazı niteliklere sahip olması varsayımı doğrultusunda ortaya çıkan temel değerlendirmeler Batı şehrinin özgünlüğü konusunda da kendisini gösterecektir. Batı şehri ile Batı uygarlığı arasında kurulan bu sıkı bağlantı, Batı şeh-

68 Yörükan, A., "Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri", s. 40, Ankara, 1968.
69 Freund, J., a.g.m., s. 50.

rinin ve Batı toplumunun kendisine özgü bir birliğe, topluluğa (commune, cemaat) sahip olmasına bağlıdır.

Çünkü "ekonomik anlamda ve bir garnizon olarak değil ama, şehrin nüfusunun özel siyasî-idarî yapısal donanımı zorunlu olarak bir topluluk (community) meydana getirir. Bir şehir topluluğu (urban community), kelimenin tam anlamıyla yalnızca Batı'da yaygın bir olay olarak görünür[70]…tam bir şehir topluluğunu teşkil edebilmesi için bir yerleşme yerinin bir bütün olarak aşağıdaki özellikleri gösteren yerleşim yeri ile olan ticari ilişkilere göreli bir hakimiyetini göstermelidir. Weber'e göre söz konusu özellikler şunlardır:

1- Tahkimat
2- Pazaryeri
3- Kendisine özgü ve en azından kısmen özerk hukuku olan bir mahkeme
4- Tutarlı bir birlik şekli
5- Kısmen de olsa özerklik ve bağımsızlık (yurttaşların seçtiği yöneticilerle yönetilen bir yönetime sahip olmak).

Ayrıca "geçmişte, şehir topluluğunu tanımlayan bu gibi haklar normal olarak bir sınıfın (état) imtiyazları idi. Şehir topluluğunun kendine özgü siyasî nitelikleri ancak özel bir tabakanın varlığı, farklı bir sınıfın ortaya çıkışı ile görüldü". Bu bakımdan ele alındığı zaman "sadece Batı orta çağı şehirleri kısmen gerçek şehir olarak nitelendirilebilir".

Yukarıda ortaya konan tanımlamalar ve açıklamaların ışığında Batı şehrine gerçek anlamda özgünlüğünü özerklik ve bağımsızlık nitelikleri kazandırmaktadır. Çünkü bu kurallara göre bazı istisnalar gösterse bile "Asya şehirleri, hepsinde pazaryerleri ve kaleleri olmakla birlikte, bir şehir topluluğuna (communty) sahip değillerdi."[71]

Her ne kadar böyle yerlerde şehrin güvenliği açısından bazı kuruluşlar olmasına rağmen, orta çağ veya ilk çağ Avru-

70 Weber seyrek bir biçimde ve başlangıç durumunda Yakın Doğu'da bazı istisnaların bulunduğunu belirtir (Suriye, Fenike ve Mezepotamya).
71 Weber, M., *a.g.e.*, s. 81.

pa'sındaki hukuk düzeni ve bu düzenin yanında özerklik ve vatandaşların mahallî yönetime katılmaları mümkün olmadığı için bu gibi yerleşimler Batı şehri ile aynı düzeyde değildir.

Yine aynı şekilde Hindistan'da kast sisteminin varlığı ve meslekler üzerindeki etkisi bir şehir vatandaşlığının ve topluluğunun ortaya çıkışını engellemiştir. Eski Mısır'da şehir, kale içinde pazaryeri ile birlikte resmî yerleşim yeri olmasına rağmen özerklik, topluluk örgütlenmesi ve ayrıcalıklı şehirli sınıfı yoktur[72].

Görüldüğü gibi ele alınan bu özellikler şehirlere kimliklerini ve özgünlüklerini sağlayan bir birlik oluşturmak dışında orta çağ öncesi tüm toplumların şehirleri arasında ortak özellikler olarak görülmektedir.

Doğu ve Batı şehirleri arasında ortak yanlar olarak belirlenen bu özellikler (pazaryeri, kale, alışveriş merkezi, esnaf birlikleri) arasında bazı ufak farklar (Batı'da çiftliklerin varlığına işaret ediliyor) olmasına rağmen büyük benzerlikler görünmekte idi[73].

Weber'in bu yaklaşım ve değerlendirmelerine göre Batı dışı şehirlerde belirli özelliklere sahip bir nüfus kesimi, yerine göre bir sınıf bulunmasına ve bunların bazı ayrıcalıklar taşımalarına rağmen Batı'daki gibi bir şehir topluluğu oluşturmadıkları anlaşılmaktadır.

Örneğin Rusya ve Çin'de olduğu gibi şehirde yaşayanların komünal bağlılık içinde bulunduğu topluluğun şehir topluluğu değil köy topluluğu olduğu ileri sürülecektir.

Yine Çin, Mısır, Yakın doğu ve Hindistan'da büyük ticarî merkezlerin aynı zamanda büyük politik birliklerin merkezi durumunda oluşları -Orta çağda kuzey Avrupa şehirlerinde böyle bir durum yok- onların özerk bir yönetim ve yargılamaya sahip olmadıkları şeklinde yorumlanarak yine aranılan ayırımlar için kanıt sayılmaktadır[74].

72 Weber, M., *a.g.e.*, s. 82.
73 Weber, M., *a.g.e.*, s. 93.
74 Weber, M., *a.g.e.*, s. 81-82.

Bu bakımdan "eski Doğu'da enine boyuna gelişmiş bir şehir yalnız bir pazaryeri değil ama aynı zamanda tahkim edilmiş bir yer ve böyle olduğuna göre koruyucu birliklerin, mahallî tanrının ve din adamlarının aynı zamanda monarşik veya oligarşik olsun siyasî otoritenin merkezidir[75].

Bu anlayış içinde Doğu şehirlerinde önemli bir özelliğin yâni, siyasî yanın ağır bastığı anlaşılmaktadır. "İstanbul'da da İslam orta çağından 16. yüzyıla kadar geçen zaman içinde sırf askerî toplum olan yeniçeriler ve sipahilerle; din örgütlenmesini oluşturan ulema ve dervişlerin yanında bulunan ticaret erbabı, esnaf birlikleri ve loncalar şehirde yaşayan kişilerin çıkarlarını temsil eder görünmekte idi. Ama ne var ki 16. yüzyılda bile hâlâ şehir (yönetiminde) temsil edilmemektedir[76].

Bütün şehirlerin bir şehirli nüfusa, şehirli diye bir unsura ve bunların getirdiği ayrıcalıklara rağmen Batı şehri dışında kalanların şehirli birliğine, şehir topluluğuna sahip olmadığı iddiası karşısında bulunulmaktadır.

Doğu şehrinin taşıdığı nüfus özellikleri niçin komün olarak değerlendirilmemektedir? Antik site ya da Batı orta çağındaki İtalyan şehir topluluklarına çok benzediği halde Mekke'ye şehir olgusuna götürecek birlik fikri eksikti Weber'e göre[77]. Halifenin toprağa adına el koyduğu topluluk İslâm dini topluluğuydu. Mekke'nin siyasî topluluğu değildi. Ayrıca böyle bir topluluk (commune) de yoktu.

Bu dönemde ortaya çıkan ve temelinde mülkiyet ilişkileri bulunan çıkar çatışmaları aile veya komünal mülkiyet üzerindeki tartışmaya dayanmakta idi. Halbuki Batı'da siyasî birliğin kendisi mülk sahibi olarak ortaya çıkmaktadır[78].

Bu açıdan ele alındığı zaman Doğu'da ve Asya'da topluluk fikri denilince bundan ailevî örgütler ve mesleki kuruluşlar anlaşılmaktadır[79]. Bunlar da Weber'in belirlemesine göre belirli

75 Weber, M., "Le Judaisme Antique", s. 34, Paris, Plon, 1970.
76 Weber, M., "The City", s. 88.
77 Weber, M., *a.g.e.*, s. 88.
78 Weber, M., *a.g.e.*, s. 96-97.
79 Weber, M., *a.g.e.*, s. 88.

bir özerkliğe, şehir yönetimi ve yargısına sahip yapıda bulunmamaktadırlar. Aileler arasında görülen şiddetli çatışmalara rağmen bunların Batıda olduğu gibi şehir yönetimini ellerine geçirememelerinin ana nedeni merkezî otoritenin yani siyasî gücün varlığı ile açıklanabilmektedir.

Bu tür açıklamalar dönüp dolaşıp belirli özelliklerin bulunmamasına dayandırılan bir ayrılığa getirilmektedir. Bu bakımdan bu belirlemeleri burada kesip, Batı şehri ile ilgili özelliklerin özetle neler olduğunu işaretlemeye çalışalım.

Max Weber'e göre Batı şehri özerkliğe (otonomi) sahip bir topluluktur. Bu şehrin kendi iç düzeninin sahibi olduğunu göstermektedir. Şehrin iç düzeninin sahibi oluşu yöneticilerin seçiminin şehirlilerin bütünü tarafından serbestçe kararlaştırılmış olmasıyla ya da en azından buna katılmakla mümkün görülmektedir.

Şehirler bu hakkı bir imtiyaz ya da bağışlama yoluyla merkezin egemen gücü tarafından ihsan edilmiş bir biçimde elde edebildikleri gibi, bazı kereler mücadele yoluyla kazanarak sonra düzenli bir şekle sokmuşlardır.

Yine Batı şehri özerkliği açısından kendisine özgü bir kuruluş içindedir. Ve bütün ikamet edenleri şehrin yurttaşıdırlar. Bu kuruluş içinde şehir kendi istemine göre zanaatkâr örgütleri, gildler ve yeminli birliklere göre örgütlenmiştir ki bunlar aynı zamanda şehrin idarî bünyesini oluştururlar. Bu bakımdan şehirde ikamet eden bütün insanları kuşatan ortak bir hukuk, burjuva hukuku vardır. Bunun sonucu olarak da şehir kendisine özgü bir mülkiyet hukukuna sahip bulunmaktadır[80].

Batı şehri kendi öz yönetimine sahiptir (autocèphale). Bu ilk elde yöneticilerin dışarıdan zorla kabul ettirilmediği anlamına gelmektedir. Bir kral tarafından tayin edilmiş valilerce yönetilmedikleri için serbest şehirler olarak kendi egemenliklerine ve bağımsızlıklarına sahiptirler.

Bağımsızdırlar, çünkü kendi yöneticilerine sahiptirler, bağımsız yargılama ihtiva eden kendilerine özgü bir hukukları var-

80 Freund, J., "La Ville Selon Max Weber", s. 50-51.

dır, para bakımından bağımsızlıklarını sağlayan özel vergilere sahiptirler ve son olarak da kendi savunmalarının sahibi olarak görülmektedirler[81].

Weber'in belirttiğine göre bütün bunlar kolay olmamıştır. Antik Yunan'dan beri izleri görülen bir dizi çatışmanın, sınıf mücadelesinin eseridirler. Antik çağda ve orta çağda şehirleri yöneten aristokrat ailelerden iktidarın halkın eline geçmesi yolunda gerçekleşen gelişme süreci içinde iktidarın ve otoritenin demokratikleştiği vurgulanmak istenir.

Batı şehrinden Batı toplumunun özgünlüklerini belirlemeye yarayacak böyle bir gelişim içinde iktidarın aklauygunlaştırılması giderek otoritenin azalmasına yol açacaktır.

Doğu şehrinin ana özelliğini oluşturan siyasî iktidar ve otoritenin egemenliği aklauygunlaştırma süreci içinde demokratikleşerek Batı'da farklı bir oluşumun simgesi olmaktadır.

Bu süreç içinde Batı'ya özgü bir nitelik olarak ortaya çıkan ve ilk belirtileri ve özelliklerini antik dünyada bulmaya başlayan kommün'ün yönetimi yine Batı'ya ve Batı şehrine özgü bir olay olarak taraf çatışmaları sonucu el değiştirmiştir.

Bu el değiştirme süreci içinde Batı şehri iki farklı tipte ortaya çıkmaktadır. Weber'e göre bu sürenin içinde beliren şehir tipleri Soylular şehri (La Ville Patricienne) ve Halk şehri (La Ville Plébienne) dir.

Şehirlerin yönetiminin belli bir toprak sahibi soylu sınıfın elinde olduğu dönemden (Venedik örneği) 13. yüzyılda halk tabakasının ortaya çıktığı ve siyasî ve iktisadî dengeyi kendi lehlerine çevirmeye başladığı dönemler (16. yüzyıla kadar), Weber için Batı'nın ve Batı şehrinin gerçek kimliğini diğer dönemler ve toplumlar önünde özgünlüklerini kazandıkları bir demokratikleşme sürecidir.

16. yüzyıla kadar gelen sürecin arka planında feodalizmden kapitalizme geçişin şehir biçimleri üzerindeki etkileri olarak da değerlendirilecek bu gelişmeler Batı'da özde aynı olmak-

81 Freund, J., a.g.m., s. 51.

la birlikte ayrıntılarda bazı farklılıkları da beraberinde getirecektir.

Weber'in Batı şehirlerinin biçim ayrılıkları olarak sunduğu bu değişik yörelere ait gelişmelerin içinde iktidarın farklı grupların elinde bulunduğu ve ortaya farklı özerklik ve bağımsızlık görüntüleri çıktığı anlaşılmaktadır: bazı durumlarda şehirlinin şehir mahkemesinde yargılanmama imtiyazı olması gibi.

Kapitalizm öncesi Batı toplumlarının özelliklerini belirleyen ayrıntılar üzerinde durmamaktayız. İşaret edebileceğimiz tek şey kapitalizm ve sanayi öncesinden Batı'nın kendisini diğer topluluklardan ayırabilecek özelliklerini tespit edebilmiş olmasıdır. Burada söz konusu olan, Batı şehrinde görülen iç gelişmelerden ve sınıf yapısının işaret ettiği kabul edilen ilerlemelerden sonra kapitalizmin ve sanayinin kendiliğinden doğmuş olacağıdır.

Bu değerlendirmelere göre, Batı kendi içinde oluşan olaylar ve bu olayları yaratan kendi gücü ile tüm uygarlıklar içinde kendi uygarlığının özgünlüğünü vurgulamış olmaktadır. Böylelikle H. Pirenne'de de bir araya getirildiğini gördüğümüz bazı veriler Batı'yı dünya önünde haklı göstermek için yeniden yorumlanmış ve bu defa Batı antik Yunan ve Roma ile bağlarını koparmadan (Weber soylular şehri ve halk şehri belirlemelerinde bu dönem şehirleri ile karşılaştırmalar yapmıştır) Doğu uygarlıkları önünde üstünlüğünü ve kuruluş açısından şehirlerinin özgünlüğünü ileri sürmüş bulunmaktadır.

İlerleyen yıllar içinde Dünya koşullarında ortaya çıkacak tarihî/toplumsal değişmeler şehir teorilerinde yeni denemelere ve yorumlara yol açacaktır. Bir yerde Batı toplumlarının da açıklanmasını yüklenen teorilerle de örtüşen şehir teorileri daha ilgi çekici boyutlara ulaşacaktır.

III. Şehir Teorilerinde Gelişmeler

Sanayi Olayına Bağlı Değerlendirmeler

Bundan önceki bölümde H. Pirenne ve M. Weber'le temellendirdiğimiz bir anlayış; kendilerinden önceki dönemdeki toplum açıklama girişimlerinde başvurulan sanayi olayının yerine, sınırlı bir zaman kesiti içinde ve Batı Avrupa'dan kaynaklanan özelliklerle bezenmiş şehir olayını geçirmişlerdi. H. Pirenne özellikle Kuzey Avrupa yöresinde görülen ve temeline ticaret ilişkileri ve tüccar sınıfını oturttuğu bir gelişme ile Batı'da ortaya çıkan yeniden doğuşun boyutlarını belirlemişti. Batı orta çağının kendisine özgü yapısının temel verilerinden hareket eden H. Pirenne, şehirler konusunda geliştirdiği açıklama ile, Batı Avrupa'yı kendi içine kapalı kaldığı bir dönemde, dış etkilere ve toplumlar arası ilişkilerin katkısına gerek duymadan salt kendisi ile açıklayarak şehirleşme konusuna da bir açıklık getirmişti.

Araştırmalarının odak noktasını Batı orta çağında toplayarak tartışmaları böyle bir yer ve zaman sınırından başlatan H. Pirenne bu tutumu ve getirdiği açıklama ve yorumlarla Batı toplumunu açıklama girişimlerine büyük bir katkıda bulunmuştu.Böylelikle çağın tartışılan olayı olan sanayinin yerine ticaret ve burjuvaziye dayalı şehirleşme açıklamalarının geçebildiğini görmekteyiz. Bu çerçeve içinde yürütülen açıklama girişimlerine bağlı araştırmaların, başka bir bağlamda ve daha geniş boyutları ile M. Weber tarafından yeniden gözden geçirildiğini görmekteyiz. Zaman açısından 16. yüzyıla kadar ilerle-

yen Weber salt Batı toplumları içinde sınırlı kalmayarak tartışmaya Batı dışı toplumları katmış ve getirdiği yeni bir yorumla bu geniş farklılık içinde Batı şehrini başlı başına bir şehir tipi olarak diğerlerinden ayırmıştı. Tüm şehirler arasında varolan ortak nitelikler ve benzer yanlar içinde M. Weber, Batı şehrinin sahip olduğu özel bir dayanışma içindeki birlik (commune) olgusu ile yeryüzünün diğer şehirlerinden kesin olarak ayırdığı kanısındadır.

Bu yorumu ile şehir teorileri ile ilgili literatüre "Batı şehri" türünün kesin bir şekilde yerleştiği ve M. Weber'in bu türü ortaya koyan yorumunun tartışmasız bir onay gördüğü anlaşılmaktadır. Batı toplumu gibi Batı şehrinin de ayrı ve kendi başına bir tür oluşturduğu inancı Batı toplumunu açıklama yolunda girişilen araştırmalarda ortaya çıkan değişmelere rağmen ağırlığını koruduğu görülmektedir.

İki dünya savaşından da başarılı bir biçimde çıkan Batı dünyası, şehir teorilerinde görülen ve şehri ön plana çıkaran görüşlerin de kanıtladığı gibi, savaş öncesi dönemlerde sanayi olayını kendi içinde ve dış ilişkileri önünde açıkça tartışma konusu yapamamıştı.

Hatta önceden de belirttiğimiz gibi, sanayi olayını tümüyle evrensel bir gelişme içine yerleştirmekte karşılaşılan teorik güçlükler ve pratikte görülen açık sefalet ve sorunların, tartışmayı başka alanlara kaydırmak gereğini ortaya çıkardığı görülmüştü.

Ama bu defa Batı sanayi olayını bütünü ve evrensel boyutları ile dünya önünde sınamakta ve elde ettiği ilişkileri bu olaya göre yorumlayarak bazı sınıflamalarda bulunmaktadır. Bu belirlemelere göre toplumlar artık tarihte kazandıkları yer ve içinde bulundukları ilişkilere göre değil, kendi dışlarında oluşmuş bir sanayi olayı ile olan bağlantısına göre değerlendirilmektedir.

Yapılan değerlendirmeler göstermiştir ki bu olayın yön verdiği ilişkiler ve yapılarla kendisinden öncekiler arasında kesin ve tartışılmaz bir ayırım bulunmaktadır. Batı toplumlarının ken-

di gelişmelerinde de yaşadıkları bu farklılaşma Batı toplumları ile diğer toplumlar arasında daha çarpıcı bir biçimde vurgulanmaktadır.

Bu tür belirlenmeler arasında "az gelişmişlik" türünden birçok kavramın günlük konuşma diline kadar yer ettiği görülmektedir. Çeşitli şekillerde yorumlansa ve uygulansa da bu tür kavramlar Batı ve Batı dışı toplumlar arasındaki farklılığı kesin bir biçimde dile getirmeyi ve her durumda Batı'nın üstünlüğünü kanıtlamayı amaçlamaktadır.

İşte böylesine bir gelişmenin şehirle ilgili açıklama girişimlerinde de kendisini göstereceği açıktır. İlk belirlemelerde sanayi olayının şehirden çok Batı toplumunu açıklamada temel unsur görevi yaptığını görmüştük. Sonraki bir aşamada ise -varsaydığımız nedenlerden ötürü- şehir ve şehirleşme olayı Batı toplumunu açıklama girişimlerinde ön sırayı almıştı.

Bu defa üçüncü bir adım olarak yine sanayi olayının ön plana çıktığını görmekteyiz. Ama bu defa sanayi olayı salt kendi başına bir ölçüt olarak kalmamış 'Batı şehri', ayırımını da beraberinde getirmiş bulunmaktadır.

Sanayi olayı ile şehir olayının gösterilmeye çalışılan bu başa başlığı ile geçmişe ait tarihî ve toplumsal ele alışlarda da biraradalık ortaya çıkacaktır. Sanayi olayına bağlı olarak toplumların gelişmesinin belirli bir sıra düzeni içine konması ile şehir olayına bağlı olarak yapılan sınıflamalar arasında bir farklılık görülmemektedir.

Batı toplumu sahip olduğu özellikler ve geçirdiği aşamalar açısından diğer toplumlardan kesin kes ayrılabiliyorsa aynı şekilde Batı şehri de diğer şehirlerden kesinlikle ayrı idi. Bu ikili ayırımın temelinde sanayi olayı bulunmaktadır ve sanayi olayı artık tartışmasız ayırdedici bir ölçüt olma niteliğini kazanmıştır. Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi beraberinde kendisini tamamlayan, destekleyen bir başka olayı, 'Batı şehri'ni getirmiştir.

Bu başa başlık ve yapışıklık, bu bölüm çerçevesi içinde değerlendireceğimiz görüşler arasında, kendisini sanayi-şehir çekişmesi olarak gösterecektir. Sanayi toplumu yanında artık şe-

hir toplumu da oluşmuştur. Sanayi olayının belirlediği toplum türü gibi şehir olayının belirlediği toplum türü de aynı şeylere karşılık olmaktadır: Batılı toplumlara ve özelliklerine.

Tartışmaların bu çerçeve içinde yoğunlaştığı günümüzde, biz önce, sanayi olayının tekrar baş köşeyi aldığı ve buna bağlı olarak şehirle ilgili değerlendirmelerin yeni boyutlar kazandığı yerden başlayarak incelememizi sürdürmeyi arzuluyoruz.

Sanayi Ölçütüne Yeniden Dönüş

Batı toplumlarını ve şehirlerini açıklama girişimlerinde sanayi olayı ve bununla ilgili niteliklere dönüş, konumuzla ilgili olarak üzerinde durmamız gereken bazı gelişme ve özellikler gösterecektir.

Bu özelliklerden en belirgin olanı; Batı uygarlığının tarihî ve toplumsal gelişmesi açısından ele alınan şehir ve şehirleşme konusunun daha önceki bölümde gördüğümüz gibi, zaman ve yer açısından sınırlı bir biçimde ve kendi iç ilişkileri ve gelişmelerine bağlı olarak yorumlanması anlayışının terkedilerek artık evrensel olduğu kabul edilen boyutları ile anlatılmak istenmesidir.

Şehir ve şehirleşme olayının bu tutuma uygun bir biçimde ele alınmak istenmesi; tarihte ilk şehirlerin ortaya çıktığı zaman ve yerlerden başlayarak günümüz Batı sanayi şehrine gelinceye kadar görülen gelişme, herhangi bir ihmal ya da dışarıda bırakma kaygısı ve sınırlama yapılmadan gerçekleştirilecektir.

Bu tür araştırmaların özelliği, daha önceleri zaman ve yer açısından sınırlı ve belirli unsurlara göre gerçekleştirilen değerlendirmelerin aşılarak 'sanayi-öncesinin' bütünü ile bir yere oturtulmak ve belirli bağlantıların kaçınılmadan kurulması isteğidir.

Böylesine bir yaklaşım araştırma ve tartışmalara bazı yeni kavramların katılmasına yol açacaktır. Ve yine bu tutum içinde Batı şehrinin sanayi ölçütüne göre belirlenmesinde geçmişle olan bağlantının kurulması ile yetinilmediği ve böylesine evrensel bir olayın 'geleceğin şehri'ni de şekillendireceği ileri sürülecektir.

Bu bağlamda konumuz açısından, iki dünya savaşı sonrası görülen gelişmelerde şehir ve şehirleşme ile ilgili olarak oluşturulan teorilerde iki temel varsayımımız ortaya çıkmaktadır.

Bunlardan biri H. Pirenne-M. Weber doğrultusunda ortaya çıkan 'Batı Şehri' kavramı ile bunun ifade ettiği olayların öncesiyle bir bağlantı kurma, hesaplaşma ve farklılığı belirtme çabası oluşturacaktır.

'Sanayi-öncesi şehri' bu türden çabaların bir ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır. Sanayi-öncesi şehri ile Batı şehri sanayi devrimi olayına bağlanan kesin ayırımın her iki yanda kalan kesimleri olarak bir ikilem oluşturacaktır. Birbirinden kesin bir biçimde ayrılan bu iki kesimin şehirleri için Emrys Jones örnek olarak ele alınacaktır.

İkinci olarak mevcut ikili açıklamalara Arnold Toynbee'nin 'geleceğin dünya şehri'ni katmasıyla üçlü bir görünüm halini alması değerlendirilecektir. Sadece geçmişi değil geleceği de yönlendirmeyi amaçlayan bu tutum sanayi olayına bağlı olarak Batı'da ne tür değerlendirmelerin oluşturulduğunu göstermesi bakımından günümüzdeki son tayin edici açıklamalar açısından da ilgi çekici bulunmaktadır.

Şehir konusunda oluşturulan görüşlerde sanayi olayının bu denli ağır basmasının nedenlerine, sanırız ki bu tür ele alışların ve buna bağlı değerlendirmelerin artık tartışma götürmez bir yargı niteliği kazanmasıyla yakın ilgisi olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.

1. EMRYS JONES VE İKİLİ AYIRIM

Sanayi olayına bağlı olarak gerçekleştirilen toplum sınıflamaları yanında ortaya çıkan şehir sınıflamaları için bir örnek olarak ele alacağımız Emris Jones'un yaklaşımı, araştırma konumuza giren teorilerin gelişmesinde önemli aşamalardan biri olarak görünmektedir.

E. Jones örneğinde şehir araştırmalarında; şehir konusunu belirli ölçütlere dayanarak tanımlama ve sınıflama girişimlerinin

getirdiği sınırlı kullanımlar yanında meselenin tüm kapsamı ile ele alınmak istendiği görülmektedir.

Çalışmasında "evrensel doğrultularda, ortak unsurlardan ve genel görünümlerden (manifestations)"[1] hareket ettiğini belirten E. Jones; sayısal ve işlevsel veriler yanında şehir konusunda ileri sürülen açıklama girişimlerinin, temsilcilerini[2] tanıtmasına bağlı olarak tarih, sosyoloji, coğrafya alanında sürdürülen çalışmaların özelliklerine değinir.

E. Jones'a göre evrensel boyutlarda olması gereken şehirle ilgili araştırmalar henüz bu özelliklere kavuşamamışlardır. Yapılacak iş şehirleşme sürecini başlangıcından itibaren ele alarak ortaya çıkan gelişme doğrultusunu göstermek olmalıdır.

Bu ele alış doğrultusunda aşama noktalarını temsil eden şehir türlerinin daha çok dış özellikleri ile tanımlanmak istendiği görülmektedir. Şehirleşme sürecinin her bir aşamasına karşılık olan temsilci şehrin çağına ve kendi yapısına uygun düşen özellikleri vardır. Bu özellikler bize gelişme doğrultusu üzerindeki aşama noktaları ile ilgili tespit ve değişikleri gösterecektir.

A. SANAYİ-ÖNCESİ ŞEHRİ
(la Ville Préindustrielle)

Şehirleşme süreci Gordon Childe'in açıkladığı gibi 'şehir devrimi' ile başlamış ve sanayi devrimi ile günümüzdeki boyutlarına ulaşmıştır Jones için. Şehrin kırdan ayrı olarak kendisine özgü bir örgüt ve yapı içinde ortaya çıkışını açıklayan G. Childe'ın getirdiği ölçüler, Jones'a göre, tarih öncesinin şehirleri için geçerli olduğu kadar günümüz Batı şehirleri için de geçerlidir[3].

Böyle bir yaklaşım Batı şehrinin tarih öncesinde ortaya çıkan şehir devrimine kadar kök salmış bir geleneğin ürünü ol-

1 Jones, E. "La Ville et La Cité", s. 13, Mercure de France, 1973, 'Towns and Cities, Oxford University Press, 1966'dan çeviren Andrêe P.Picard.

2 H.Pireene; H.S.Maine, F.W.Maitland; S.Lopez; Louis Wirth; R.E.Park; E.W.Burgess, R.D.Mackenzie; R.E.Dickinson bu konuda beliren birkaç isim.

duğu anlayışı ile Doğu şehirlerinden sürüp gelen bir gelişmenin Batı şehirleriyle sonuçlandığı inancını taşımaktadır.

Temelinde sanayi olayının yattığı bu anlayışa bağlı olarak şehirleşme süreci Doğu'da ilk şehirlerin ortaya çıkışından başlayarak Antik Yunan sitelerini; Roma dönemi şehirleşmesini; Roma'nın yıkılışı ile şehir hayatının Batı Avrupa' da görülmeyişi aşamasını; XI.yüzyılda Avrupa'da şehirlerin yeniden ortaya çıkışı, orta çağ şehirleri; Renaissance şehirleri üzerinden temelli bir biçimde değişikliklerin ortaya çıktığı yeni sanayi şehirleriyle sonuçlanan bir yol izlemiş bulunmaktadır[4].

Sanayi devrimi ile sonuçlanan bu gelişme çizgisinin dışında kalan ya da ona katılamayan sanayi ülkeleri dışındaki yerlerde de idarî ve ticarî şehirlerdeki büyüme tüm dünyanın şehirleşmesine katkıda bulunmuştur[5].

Günümüzde bu şekilde sonuçlanmış bir şehirleşmenin izlerini ve sayısız örneklerini bulmamız mümkündür. Bugün ortaya çıkan her türlü şehirleşmenin ışığında şehir olayına bakıldığında, E. Jones'a göre, önceleri Batı Avrupa'da sonraları Kuzey Amerika'da ortaya çıkan gelişmeleri ve bu gelişmenin diğer toplumlardan farklı boyutları söz konusudur.

Hatta Batı dünyasındaki şehirleşme o kadar ileri boyutlara ulaşmıştır ki şehirlerin birbirleriyle birleşmelerine yol açmıştır. Birbirine yakın yerleşme yerlerini içine alan bu yeni yerleşme türü (conurbation) Batı'daki şehirleşmenin ayrı bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır.

Emrys Jones'a göre Batı'da görülen sanayi şehriyle sonuçlanan bu şehirleşme süreci içinde yer alan her dönem ve aşamanın belirleyici olan niteliklerine sahip şehirler bulunmaktadır. Şehirlerin dış görünümlerinde izler bırakan bu özellikler geçmişle ilgili olarak yapılacak değerlendirmelerin de tutamak noktalarını oluşturacaktır.

3 Jones, E., *a.g.e.*, s. 33.
4 Jones, E., *a.g.e.*, s. 29-45.
5 Jones, E., *a.g.e.*, s. 48.

Bununla birlikte genel bir açıklama girişimine bağlı olarak ortak özellikler aranacak olursa "şehirlerin biçim, işlev ve büyümeleri uygarlık öğelerine karşılık oluyorsa buradan geniş bir biçimde belirlenmiş kategoriler bulma ümidi"[6] bulunmaktadır Jones için.

E. Jones'un ayrıntılı bir biçimde incelediği şehirleşme süreci -biz ana aşama noktalarını belirledik sadece- sonunda ortaya çıkan şehir türü kendisini dünya ölçüsünde Avrupa ve Kuzey Amerika'daki şehirlerde göstermiş bulunmaktadır.

Bu şehirler "sanayi devrimine bağlı olarak son 150 yılın bir ürünüdür ve genellikle sanayi şehri olarak anılmaktadır"[7]. Kuzey Amerika ve Avrupa'da yaygınlık gösteren bu şehirlerin Jones'un anladığı biçimde bir şehir türü oluşturduğu görülmektedir. Bu şehirlere özelliğini ve kimliğini kazandıran sanayi devrimi Neolitik çağda oluşan şehir devriminden sonra ikinci bir şehir devrimi yaratacak biçimde etkili olmuş bulunmaktadır.[8]

E. Jones'a göre Modern Batı'nın şehri olan bu şehir türü üzerinde çok miktarda araştırma yapılmış bulunmaktadır. 'Şehir' çok ilerlemiş sosyolojik, ekonomik araştırmaların tarih incelemelerinin işleve göre sınıflamanın konusu olmuştur"[9].

Ama bir tür araştırmaların % 90'ına yakın bir kısmında, araştırıcıların ilgisini Batı türündeki şehir çekmiş bulunmaktadır. Asya, Afrika ve Latin Amerika üzerine çok az çalışma görülmektedir. Bu konuda belli başlı şehirleri ele alan araştırmalar dışında pek az eser yayınlaşmış bulunmaktadır.

E. Jones başlı başına bir kategori oluşturan Batı sanayi şehri dışında kalan tüm şehirlerin Gideon Sjoberg tarafından ortak bir belirlenimi meydana çıkarmak amacı ile "sanayi-öncesi şehri" (The Preindustrial City) teriminin belli başlı ve kapsamlı bir şehir türü olarak kullanıldığını bildirir.

---

6 Jones, E., *a.g.e.*, s. 57.

7 Jones, E., *a.g.e.*, s. 58.

8 Jones'a göre günümüzde her şehir varlığını sanayi olayına borçlu değilse de Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki şehirleşme bu olaya bağlı olduğu için başlı başına bir şehir türü olabilme kanısını desteklemektedir.

9 Jones, E., *a.g.e.*, s. 58.

Ortak özellikleri belirleme konusunda ileri sürülen "sanayi-öncesi terimi eğer tam bir kategori olarak uygulanacaksa hangi bağlamda kullanılmalıdır?" sorusu ortaya çıkmaktadır. Batı dışı tüm şehirler için genelleştirmeleri doğrulasa bile kapsam dışı olaylar bırakmayan bir kategori olarak değerlendirilmesi daha iyidir.

Bu açıdan değerlendirildiği zaman Sjoberg'in toplumları yazısız ilkel toplum 'the folk or preliterate society', feodal toplum(veya başka bir deyişle 'the preindustrial civilized society' ya da 'literate preindustrial society' ve sanayi/şehir toplumu 'the industrial-urbain society' olarak teknolojiye dayalı evreler altında değerlendirmesinden yararlanılır. Burada Sjoberg tarafından feodal toplum olarak değerlendirilen dönemin E. Jones tarafından sanayi-öncesi olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bu bağlam altında sanayi-öncesi şehri 2.evreye karşılık olmaktadır. Çünkü Sjoberg'e göre "biçimleri veya yapıları açısından, ister ortaçağ Avrupa'sında, ister Geleneksel Çin'de, ister Hint'te veya başka yerde olsun sanayi öncesi şehirleri büyük benzerliklere sahiptirler"[10].

Modern sanayideki şehir merkezleri ile çok büyük bir farklılık gösteren sanayi-öncesi şehirlerinin kendi aralarındaki benzerlikleri fizik nitelikler ve işlevsel açıdan ele alınır Jones tarafından.

Fizik nitelikleri göz önünde tutulduğu zaman sanayi-öncesi şehri oldukça büyük bir insan birikimi olarak görülür. Evleri birbirine yapışık nüfus yoğunluğu yüksektir. Toprağa yerleşiminde ne bir kural ne bir plan vardır. Geçmişte veya şimdi bulunan savunma amaçlı bir kale veya bir hendek göze çarpar. Evlerin yüksekliklerinde görülen benzerlik arasında genellikle bir saray ya da mabedin yükseldiği göze çarpar.

İşlevlere gelince alışveriş ve ticaret başta gelir. Pazar yeri şehrin ve şehri hayatının merkezini teşkil eder. Üretim zanaatkârlar

10 Jones, E., *a.g.e.*, s. 58-59 Sjoberg'ten nakil.

seviyesinde ve bütün şehre dağılmış vaziyettedir. Kırsal topluluğa karşıt olarak şehir toplumu karmaşıktır ve meslekler üzerine kurulmuş sınıflı bir yapı gösterir. Buna bağlı olarak en güzel evler şehir merkezinde en çok fakirler ise şehrin çevresinde yer almışlardır[11].

Sanayi-öncesi şehrinden alınan birkaç görüntü, E. Jones "için Batı dışı şehirlerin hatlarını tümüyle açıklamaktan uzak bulunmaktadır. Mesele sanayi-öncesi olarak konulduğuna göre bu terimin aynı zamanda Batı şehirlerinin belli bir aşamasında yer alan Batı ortaçağ şehirleri ile Renaissance şehirlerini de kapsaması"[12] gerekmektedir.

Böylelikle Nijerya'dan Hint şehirlerine, Çin'den Batı orta çağ şehirlerine kadar zaman ve yer olarak değişik konumlara sahip yerlerdeki şehirlerde bazı ortak yanlar bulunarak sanayi-öncesi terimine kapsamlı bir kategori niteliği kazandırılmış olur. Çünkü bu terim "Batı geleneği olarak kendisini gösteren son iki asrın şehirleri dışında bütün şehirleri kucaklamaktadır."[13]

Bu bakımdan şehirleşme süreci içinde birbirini takip eden evreler arasında bir bağlantı kurulduğu gibi Batı hem kendisinden önceki uygarlıkların devamcısı olarak Doğu uygarlıkları ile kendisi arasında bir bağlantı kurmakta, hem de sanayi olayına dayanarak onları kendi dışında bırakarak aşıldıklarını vurgulamaktadır (préindustrielle).

B. BATI ŞEHRİ (la Ville Occidentale)

Sanayi olayı ölçüt olarak alındığı zaman bu olayın öncesinde ve dışında kalan şehirlerin taşıdıkları varsayılan ortak ve benzer özelliklerden ötürü kendi başlarına bir şehir türü oluşturduklarını görmüştük. Sanayi ölçütüne bağlı olarak ortaya çıkan bu ikili ayırım içinde sanayi şehri ile Batı şehrinde özdeşleşmiş bulunmaktadır.

11 Jones, E., *a.g.e.*, s. 59.
12 Jones, E., *a.g.e.*, s. 58.
13 Jones, E., *a.g.e.*, s. 68.

Sanayi olayının getirdiği kesin ve tartışmasız ayırım şehirler konusunda bir değerlendirme yapmakla kalmamış aynı zamanda bu şehirlerin ait oldukları toplumları da ikili bir ayırım içine sokmuş bulunmaktadır. Sanayi olayının yaratıcısı toplumlar, bunun dışında kalan toplumlardan ayrı niteliklere sahip bulununca bu olayın yaratıcısı olan Batı toplumlarının sanayi dönemi şehirleri Batı şehri olarak genel bir tür adı altında değerlendirilmiş olmaktadır.

Bu bağlam içinde Batı şehri Weber'in yorumundan sonra yeni bir anlam kazanmış olarak karşımızdadır. Hem bir zamanların sakınılan sanayi olayı ile özdeşleşmiş hem de kendi dışında kalan şehirlerin, yeni bir ölçüte bağlı olarak sanayi öncesi şehirler sayılmaları sonucu, ortak niteliklere sahip olamamaları yüzünden, onlardan kesin bir biçimde ayrılmış bulunmaktadır.

Geniş bir yer ve zaman kesiti içinde dağılmış bulunan Batıdışı şehirlerle Batı şehri arasındaki ayrılık ve farklılığın belirlenmesi l9.yüzyıl ve sonrasına yani günümüze aktarılmış bulunmaktadır. Weber'in l6.yüzyıla kadar gelebilen bir zaman kesiti içinde ele almaya ve Batı'ya özgü nitelikleri belirlemeye çalıştığı dönem de, bu bağlamda, sanayi öncesi dönem olarak geride kalmış bulunmaktadır.

Bu durumda H. Pirenne ve M. Weber'le Batı toplumunun ve Batı şehrinin orta çağdan başlayarak diğer toplum ve şehirlerden farklı özellikler gösterdiğine inanılan şehirleşme süreci -aşılmış olsa bile- devamlılık göstererek sanayi olayına bağlı kesin bir farklılık içindeki Batı şehrini yaratmış bulunmaktadır.

Kendi içinden çıktığı orta çağ ve onun tarihî ve toplumsal örgütlenmesi ile de kesin bir ayırım içine giren Batı şehri, E. Jones'un değerlendirmesine göre (H. Pirenne'de gördüğümüz gibi) kendi başına bir gelişmenin ürünü değildir. Batı şehri tüm tarihî gelişmenin ve şehirleşmenin mirasçısı ve mevcut düzeni ile bu gelişmenin son halkası olarak yorumlanmaktadır.

E. Jones'a göre "Batı şehirleri (bizim şehirlerimiz diyor) geçirdikleri gelişmenin değişik yönlerini açıklayan, yollar, evler

ve toprağın kullanımı ile ilgili farklı şekiller göstermektedirler"[14]. Bu açıdan ele alındığı zaman Batı şehrinin birden ortaya çıkmış bir olay değil, sanayileşme olayına varıncaya kadar kesintisiz bir gelişmenin eseri olduğu iddia edilmektedir.

Bu konuda Batı şehirlerinde örnek bulmak kolaydır. Eğer şehrin merkezinden çevreye doğru gidilirse Renaissance cepheli ev dizilerine ulaşmak için önce orta çağ sokaklarından, sonra belediye yönetmeliğine göre inşa edilmiş geniş yollardan, son olarak yaygın banliyölere geçilir"[15].

Böylesine bir devamlılık gösteren Batı şehirlerinin, bu açıdan değerlendirildikleri zaman, günümüzdeki şekillerine bağlı özellikleri "şimdiki zamana karşılık olan küçük bir farklılaşma"[16] gibi görülebilir.

Buna rağmen E. Jones'a göre, şehirlerde her bir döneme özgü izler bırakan büyüme 19. yüzyılda ulaştığı boyutlarla Batı şehir mirasına gerçek kimliğini kazandırır. "Sanayi şehri, sanayi devriminin ürünü olarak, kendisinden öncekilerden çok daha hızlı, çok daha yaygın bir kentsel büyüme ile sonuçlanmıştır"[17].

Bunun sonucu olarak "geçmişin mirası, boyutlarının ve büyümesinin yansıması ile, Batı şehri, belli bir noktaya kadar bütünlüğü içinde bazı etkin özellikler gösterir"[18]. E. Jones'a göre Batı şehrinin anatomisini veren etkin özellikler şehirlerde kendisini gösteren köklü değişmeler sonucu ortaya çıkmışlardır.

Batı şehri günümüzde özelliklerini merkez ve çevre ilişkileri şeklinde göstermektedir. "Sanayi devriminin başlarındaki zifir, toz ve pislik temiz havaya ihtiyacı olan insanları genişlemekte olan şehrin çevresine itiyordu. 0 zamanlar pek kalabalık olmayan nüfusun büyük bir kısmı mümkün olduğu kadar işyerlerine yakın oturuyorlardı ve banliyöler özellikle yüksek tabakaya ayrılmıştı.

---

14 Jones, E., *a.g.e.*, s. 77.
15 Jones, E., *a.g.e.*, s. 78.
16 Jones, E., *a.g.e.*, s. 77.
17 Jones, E., *a.g.e.*, s. 81.
18 Jones, E., *a.g.e.*, s. 106.

Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde ucuzlayan taşıma fiyatları nüfusun giderek daha kalabalık bir şekilde şehirden uzaklaşmasına yol açtı. Bu aynı zamanda çalışma ve oturma yerleri arasındaki bir ayırımın başlangıcı olmuştu"[19].

Bu eğilime bağlı olarak Batı şehirlerinin yapısı genel olarak "büro ve mağazalardan oluşan bir merkez çekirdeğine sahip"[20] olacaklardı. Bu merkez çekirdek içinde zamanla artan idarî personelle ilgili özellikler yanında; 20.yüzyılın ilk yarısında şehir merkezinden sürülmelerine rağmen, önemli sanayi birimleri bulunmaktadır. Bunlar daha çok sanayi devrimi öncesine ait ve bugün genellikle sanayi-öncesi Şehirlerdeki üretim birimlerini oluşturan zanaatkârlar ve küçük atölyeler şeklinde bile olsa belli bir ağırlığa sahiptirler"[21].

Şehir merkezinden çevreye doğru görülen uzaklaşma çalışanlar açısından banliyöleşme olayına yol açarken ağır sanayi de çevrede sanayi bölgeleri içinde yerini almış oldu. E. Jones'a göre bu durum şehirlerde sağlanan taşıma kolaylıklarına bağlı olarak hızlı bir şekilde gelişti ve sonunda çevrede yer alan banliyöler bir yatakhane niteliği kazandı[22].

Merkez-çevre ilişkisi kendisini Amerika'da, merkezde gökdelenlere yerleşmiş bürolar, civarda düz ayak evler şeklinde bir zıtlık içinde göstermektedir. Bunun yanında daha önce şehir merkezinde yer alan otel ve moteller şehrin çevresinde oluşan kuşaklar arasında yerlerini aldılar.

Batı şehrinin böylesine büyümesi giderek etrafındaki küçük yerleşme yerlerini yutarak süren bir gelişme şeklini almış bulunmaktadır. Conurbation olarak adlandırılan bir büyüme içine giren Batı şehrinin yayılmasını durdurabilmek için çeşitli önlemler düşünülmüştür. E. Jones'un saydığı üç önlem şu şekilde özetlenmektedir: İlk olarak şehrin etrafını yeşil alan kuşağı ile çevreleyerek büyümeyi sınırlamak, ikinci önlem olarak

19 Jones, E., *a.g.e.*, s. 87.
20 Jones, E., *a.g.e.*, s. 106.
21 Jones, E., *a.g.e.*, s. 110.
22 Jones, E., *a.g.e.*, s. 89.

yeni şehirler kurarak sanayi ve nüfusu dağıtmak, üçüncü olarak ise yeni bir anlayışa ulaşarak büyük birlikler (grands ensembles) yaratmak.

Bugünkü Batı şehrinde izlenilen bu büyüme ile ilgili daha değişik bir yorumu A. Toynbee'de bulacağımız için bu konu üzerinde etraflıca durmuyoruz.

Kısaca belirleyecek olursak sanayi olayına bağlı olarak ortaya konulan derinlemesine ayırım (sanayi-öncesi şehri ve Batı şehri) şehirle ilgili açıklamalara günümüz değerlendirmelerine yaklaştırmıştır.

2. ARNOLD TOYNBEE VE ÜÇLÜ AYIRIM

İncelememiz boyunca ele aldığımız şehir teorileri ile Batı toplumlarının kendilerini ve tarihî gelişmelerini tanımlama ve kimliklerini belirleme girişimleri arasında yakın bir ilgi bulunduğu giderek daha açık bir biçimde belirmektedir.

20. yüzyılın ilerleyen yılları içinde Batı'nın kendisini tanımlama girişimlerinde sanayinin ön plana geçtiğini ve bu durumun şehir teorilerinde de yansısını bulduğu anlaşılmaktadır.

Bu bağlam içinde E. Jones'tan sonra görüşlerine değinmeye çalışacağımız Arnold Toynbee, işaret ettiğimiz gelişme yani sanayi olayının tekrar belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkışı ile ilgili yeterli bir başka örneği oluşturmaktadır.

Tarihte yaşanmış belli dönemlere uygun şehir tiplerinin de ortaya konuğu bu açıklamalarda Orta Çağ Şehri ile başlayan değerlendirmeler Batı Şehrinin özgünlüğünü ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalarla Batı Şehri'nin başlı başına bir kategori olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha sonra sanayi olayının tayin edici bir unsur olarak yaklaşılınca ikili bir ayırım yapma gereği Sanayi Öncesi Şehri'ni ortaya koymuştu. Toynbee ise sanayi olayına bağlı olarak değerlendirdiği dünya çapındaki gelişmelerin ortaya çıkardığı şehri Geleceğin Dünya Şehri olarak tanımlayacaktır.

Toynbee'de şehir konusunu sanayinin ışığında ele almaktadır ama burada söz konusu olan sanayileşmenin dünya ölçüsünde ortaya çıkan etkisini göstermeye çalışmaktır. Bu bağlamda gerçekleştirilen araştırma girişimlerinde görüldüğü gibi ortaya konan açıklama modelinde Batı'nın kendi kabuğundan çıkarak sanayi ölçütü ile tüm yeryüzü şehirlerinin değerlendirildiği görülmektedir.

Tarihî dozun ağır bastığı ve şehirlerin tarihleri ile ilgili verilerin büyük ölçüde kullanıldığı bu değerlendirme içinde şehirler Doğu-Batı, uygarlık ve yöre farklılıkları üzerinde durulmadan bir bütün içinde ele alınacaktır. Bu ele alış içinde E. Jones'ta görüldüğü gibi sanayi olayı şehir konusunda ayırdedici ana etmen olarak kullanılacaktır.

Toynbee'nin de sanayi olayı öncesi şehirler arasında başka bir ayırıma gitmediği görülmektedir. Hepsi ortak nitelikler gösteren birimler olarak ele alınırlar. Böylelikle şehirleşme sürecinde farklı aşamalardan geçerek günümüze gelen bir gelişme olsa bile artık günümüzde toplum farklılıklarının ikili bir ayırım çerçevesi içinde yer aldığı inancının yerleştiği anlaşılmaktadır.

Toynbee'de sanayi öncesi dönemi belirleme konusunda yeni bir terimin ortaya çıktığı görülür: Geleneksel. Bu terim sanayi öncesi tüm şehirleri ve toplumları bir araya toplamakla kalmamış, sanayi devrimi öncesi dönemlerle ilgili tüm alanlarda kullanılabilecek bir yaklaşımı gündeme getirmiş bulunmaktadır.[23]

Toynbee'de ortaya çıkan ve ele aldığımız teoriler arasında kendisine farklı bir yer sağlayan esas özellik, şehir ile ilgili değerlendirmelerin geleceğe de yöneltilmiş oluşudur. Daha önceki görüşlerde belli bir geçmiş dönem ile hesaplaşmak ve buradan elde edilecek özelliklerle sorun ve açmazlara yeni yorumlar getirilmek istenirken bu defa sanayi olayı ile geçmişin ve bugünün şehirleri -kaçınılmaz bir biçimde toplumları da- ele alınmakla kalmamış geleceğin Şehri de açıklanmış olmaktadır.

23 Bizde de bu kavrama dört elle sarılanlar sanki sanayi devrimini biz yapmışız gibi eski tarih dönemlerimiz ve ilişkilerimiz için bu terimi kullanmaktadırlar.

Toynbee'nin "Tarihte Şehirler" adını taşıyan çalışması sanayi olayına bağlı olarak üçlü bir ayırım getirmektedir:

1. Geleneksel Şehirler (Polis)

2. Mekanize Şehirler (Mégalopolis)

3. Geleceğin Dünya Şehri (œcuménopolis).

Bu üçlü ayırımla ilgili görüşleri sırası ile ele alacak olursak sanayi ölçütüne dayanarak yapılan üçlü ayırımı tüm boyutları ile tanımak mümkün olacaktır.

C. GELENEKSEL ŞEHİR

'Kentsel Patlama' Toynbee'nin şehir konusundaki açıklamalarının çıkış noktasını oluşturmaktadır. Çağdaş bir olay olarak bilinen kentsel patlama, Toynbee tarafından, şehirlerin tarihî geçmişleri içinde ele alınacaktır. Çünkü nüfus açısından ele alındığı zaman tarihte birçok kentsel patlamalar görmek mümkündür. Ama Toynbee aradaki mahiyet farkını belirlemek üzerine araştırmasını oturtmuştur.

Toynbee günümüzdeki kentsel patlamayı belirleyebilmek için geleneksel şehirlerin ayırdedici nitelikleri üzerinde durmakla işe başlar. Çünkü asıl açıklamak isteği ve genel-geçer bir ölçüt durumundaki sanayi olayının yarattığı "mekanize şehir; geleneksel şehrin mirasçısı"[24] durumundadır.

Bu bağlam içinde Toynbee "atalarımızın beşbin yıldır içinde yaşadığı şehirlerle çağdaş şehir toplulukları arasındaki ortak yanlarını belirlemek ister. İlk olarak ortaya çıkan ve tüm şehirler için geçerli olan tespit "bir şehir, oturanlarının ihtiyaçları olan gıda maddelerini içinde üretemedikleri beşeri bir yığışımdır. Bu nitelik tüm şehirler için ortaktır"[25].

Şehrin kendi kendisini besleyememesi yolundaki "bu tanım eğer kabul edilirse; bir şehir, kırsal nüfusu besleyen ve artı-ürününe el konulan, tarım alanlarına bağlı bir dış tedarik kayna-

24 Toynbee, A., "Les Villes Dans l'Histoire", s. 7, Payot, 1972.
25 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 19.

ğına sahip değilse var olamaz. Bu demektir ki hiçbir şehir ekonomik açıdan kendi kendisine yeterli değildir". Bu bakımdan "her şehir kendi tüketiminden fazla üretimi olan bir tarımsal bölgeye ulaşım araçları ile bağlı olmak zorundadır"[26].

Bu temel belirleme Toynbee'nin geleneksel şehirlere örnek tip olarak ele aldığı şehir-devletlerin (Citês-êtats) tüm iktisadî ve siyasî ilişkilerini yönlendirecektir. Şehir devletler içinde bu ilişkileri yönlendiren, uzak yerlerle olan ilişkileri -şehrin yukarıda belirtilen tanımına bağlı özelliğinden ötürü- ve bu alanların egemenliğini elinde tutan devletlerin baş şehirlerine geniş bir yer ayırdığı görülecektir.[27]

Baş şehirlerin 'ayırdedici özellikleri açısından', 'etkinlikleri açısından', 'pratik kolaylıkları ve uygunlukları açısından' ve 'stratejik yararları açısından' ileri sürülen ve baş şehirlerin seçimlerindeki ölçüleri belirleyen bilgiler Toynbee'nin geleneksel şehirleri tanımlamada ortak ölçü olarak ele aldığı tespiti kanıtlar nitelikte olacaktır.

Baş şehirleri aynı zamanda bir 'pota ve barut fıçısı' olarak toplumsal çatışmalar ve kaynaşmalar açısından ele alınması yanında geleneksel şehirlerin başka bir belirleyici özelliği olarak 'kutsal şehirler' üzerinde durur. "Bütün şehirler, veya daha kesin olarak makinanın egemen olduğu zamanımızdan önceki bütün şehirler az ya da çok kutsal idiler… sanayi devriminden önce, hiçbir yerde, hiçbir şehir özellikle siyasî, askerî veya dinî bir şehir olmamıştı. Şehirler birbirlerinden egemen olan özelliklerinin diğerlerini dışarıda bırakmadığı bir biçimde ayrılmışlardı… geleneksel şehirlerde halk anıtlarının en önemlileri, egemen olan dinî topluluğun ortak ibadet yerleri olan katedral, cami veya tapınak olmuştur.

İki yüz yıl kadar bir zaman var ki bir şehrin yapılarından yükselenler; bir fabrikanın bacası, baş döndürücü yüksekliği ile bir

26 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 25.

27 Burada şehir-devlet belirlemesinin doğu toplum ve devletleri için belli bir dönemden sonra geçerli ve açıklayıcı olmaktan uzak kalışı karşısında bu güçlüğün baş şehirlerle giderilmek istenmesine değinmekle yetiniyoruz.

otel veya büro ve apartmanlar gibi bir yapıya dönüşmek üzere, bir minare, bir kilise külahı ya da bir tapınak çatısı (pagot) olmaktan çıkmıştır"[28].

E. Jones'un sanayi-öncesi belirlemesini kullandığı biçimde Toynbee de sanayi öncesine ait -geleneksel dediği- şehirler arasında farklı şehir tipleri ayırmadığı görülmektedir. Beslenme sorununda olduğu gibi bir şehrin kendi kendisine yetmemesi olgusundan hareketle toplum ya da uygarlık farklarına bakmaksızın ortak oldukları kabul edilen yapılarına göre belirlenen şehirler arasında yalnızca baş şehirlerin ayrı bir önem taşıdıkları anlaşılmaktadır.Şehrin tanımına bağlı olarak ortaya konan ana bölümlerine göre şehrin -her anlamda- beslenmesini sağlayacak ilişkileri örgütleyen ve denetleyen baş şehirler yanında ticaret şehirleri de aynı tür içinde biraz farklılaşmış ilişkilerin ifadesi olmaktadır.

Yine sanayi-öncesi dönemi ile ilgili olarak şehirlerin taşıdıkları kentsel nitelikler ve dinî yapılar geleneksel şehirlerin ortak yanlarını simgeleyen önemli belirtiler olarak sunulmaktadır. Bu ortak özelliklerin sanayileşmeye bağlı olarak değiştikleri ve sanayi olayının gelenekselden farklı bir şehir tipi ortaya çıkardığı söylenmektedir. Çok zengin tarihî veriler içinde sunulan geleneksel şehirlerin temsilcileri yanında bu şehirler bir yerden sonra farklı özellikler göstereceklerdir.

D. MEKANİZE ŞEHİRLER

A. Toynbee'nin mekanize şehirler olarak tanıttığı sanayi dönemine ait şehirlerin -açıkça Batı şehirleri demiyor- oluşumunu açıklamada teknolojiye dayandığı görülür. Ona göre şehirlerin tarihteki gelişmeleri ile teknik gelişmeler arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Eğer şehirlerin tarih boyunca büyüyen boyutları bir eğri ile gösterilirse bu eğrinin teknolojik büyümedeki ilerleme eğrisi ile aynı kavisi çizdiği görülür.

Bu eğrilerin çok uzaktan gelen ve uzun olan birinci kısımları aşağı yukarı yataydır. İkinci kısımda ise eğrilerin birinci kı-

28 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 173.

sımları ile çarpıcı bir zıtlığın ortaya çıktığı görülür… Eğrinin bu ikinci yarısında şehirlerin boyutları geometrik bir büyüme gösterir ki bu patlayan gelişmenin ivmesidir… Bu iki eğrinin biçimlenmesine benzer olmakla birlikte zaman basamakları farklıdır. Teknik ilerlemenin eğrisi insanlık çağına karşılıktır. İlk dönemi yaklaşık olarak bir milyon sene ikinci kesimi ise otuz bin yıllıktır. Şehirle ilgili büyümenin eğrisi zamanca beşbin ve ikiyüz yıllık devreler gösterir.

Teknik ilerlemelerin insanlık tarihi ile birlikte başlamasına rağmen "insanlık tarihinin ilk bin yılları şehir eğrisi üzerinde görülmez…şehir eğrisi metalürjinin icadı, suyla ilgili olarak sun'î sulama ve kurutma kanallarının kullanılması ve yazı ile başlar"[29].

Toynbee'nin bu tespitleri ve teknik ilerlemelerle kurulan paralellik mekanize şehrin ortaya çıkışı ile başka bir anlam kazanır. Burada şehir ve teknik ilerlemelerin eğrilerinde görülen ani yükselmenin nedeninin sanayi olayı olduğu açıkça vurgulanır.

Toynbee'nin daha önceki açıklamalarında ele aldığı şehirlerin ilkel modellerin değişik görünümleri olduğu anlaşılır. "Ancak ikiyüz yıllık bir zaman içinde yeni bir şehir tipi ortaya çıkmıştır ve kendisinden önceki tüm şehirlerden -baş şehirler dahil- farklıdır. Sanayi devrimi ile başlayan mekanize şehirlerden önceki tüm şehirler arasındaki farklılık bir derece farkı olup tür farkı değildi"[30].

Tür farkını yaratan mekanize şehirlerin gerçek bir sanayi ve ticaret kovanı oluşudur. Her ne kadar bu iki etkinlik daha önceki dönemin şehirlerinde de bulunsa bile teknolojik ilerleme bir tür farkı ortaya çıkarmıştır.

Sanayide kullanılan gücün makineleşmesi, doğanın maddî güçlerinin üretimde kullanılması ve insanın hizmetine sunularak kas gücünün yerini alması yeterli açıklamayı getirecektir. Bu uygulama sanayi devrimine yol açan üretim artışını açıkladığı gibi sanayi devrimi de teknolojik bir olay olarak şehirlerde ortaya çıkan farklılığı, hem de tür farklılığını açıklayacaktır.

29 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 195-196.
30 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 196.

Bunun sonucunda sanayi devrimine ve buna yol açan teknik ilerlemelere bağlı olarak şehrin boyutları büyüyecektir. "Beşbin yıldır bir işçinin yayan olarak işine gidip gelebileceği bir uzaklığı aşamayan şehir yayılması, ulaşım araçlarının mekanize edilmesi ile büyük boyutlara ulaşacaktır. Raylar üzerinde araçların yürütülmesinin keşfi ev ile çalışma yeri arasında birdenbire büyük mesafeler açacaktır. Şehrin alanı tutarlı bütünlüğünü nüfus artışı ile kaybedecektir"[31].

E. Jones'ta da gördüğümüz gibi işyeri ve ikâmetgâhlar arasında sağlanan ulaştırma kolaylıkları şehirlerin görünümlerinde büyük değişikliklere yol açmıştır. Şehir ikâmet, ticaret ve sanayi türünden birçok mahalleye ayrılmıştır.

Bu bağlamda "mekanize şehir ulaşım araçlarına sahip olmadan ne çalışabilir ne de yaşayabilir". Çünkü "mekanize şehirlerin ortaya çıkışından beri küçük sayıda ve rahatı yerinde işçiler her gün düzenli bir biçimde banliyödeki evlerinden çalıştıkları yere gidip gelmektedirler. Bunların tüm şehirde çalışanlara oranı sosyal piramit içindeki zenginliklerinin artışını bağlı olacaktır". Toynbee için mekanize şehrin her alanında görülen bu gidiş-geliş ayırdedici bir nitelik olarak görülmektedir[32].

Mekanize şehirlerin E. Jones'da da gördüğümüz Batı şehrine özgü özellikleri yanında Toynbee'nin üzerinde durduğu başka bir özelliği de, bu şehirlerin civar kırlarla olan ilişkilerini kaybetmelerinde ortaya çıkmaktadır.

Beslenme açısından geleneksel şehirlerin civar kırlarla doğrudan ilişki ve bağlantı içinde bulunması bu aşamada kesintiye uğramış görünmektedir. Artık "mekanize şehir korkunç derecede gürültülü, pis ve ruhsuzdur". "Bir zamanların şehirlisi ile şehri arasındaki ilişkiler tehlikeli bir biçimde değişmiştir". Mekanize şehirlerde para kazananlar bu parayı mümkün olduğu kadar uzaklarda harcamaktadırlar.

31 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 201.
32 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 209.

Bu gelişmeler mekanize şehirlerin geleceği için endişe vericidir. Çünkü mekanikleşme çağında mekanize şehirlerin geleceği insanlığın geleceğine bağlıdır[33].

E. GELECEĞİN DÜNYA ŞEHRİ

Toynbee açıkça Batı şehri olarak belirlemese bile mekanize şehirlerin tüm dünya şehirleri arasında ayrı bir tür oluşturduklarını ve bu öbeğe dahil şehirlerle geleneksel dediği şehirler arasında bir mahiyet farkı ortaya çıktığını belirlemişti.

Toynbee, E. Jones'ten farklı olarak şehirlerin dış özelliklerinden çok nüfusları başka türlü söylersek barınanları ile ilgilenmekte ve belirlemeleri bu topluluklarda ortaya çıkan özelliklere göre yürütülmekte idi. Mekanize şehir bu bağlamda barındırdığı toplum açısından endişe verici boyutlara ulaşmıştı.

Ulaşılan bu boyutlar günümüz sanayi şehirlerinin açmaz ve sorunları olarak değerlendirilmekte ve açıdan geleneksel şehirler daha sağlıklı olarak görülmektedir. Şehir nüfusunun çalıştığı ve oturduğu yerlerle, kısaca şehirle olan sevgi bağının kopması geleneksel-mekanize şehir insanları arasında tehlikeli bir zıtlık ortaya çıkarmaktadır.

Toynbee geleneksel şehirler ve mekanize şehirler arasındaki zıtlığın geleceğin dünya şehrinde, yani şehrin evrensel boyutlara ulaşarak aşılabileceği inancındadır. Daha çok Batı toplumlarında ortaya çıkan sorunlar açısından kaygı duyulan durumların geleceğin dünya şehrinde aşılacağı inancı geleneksel olarak adlandırılan bu şehirlerin yeni düzende nasıl bir yere sahip olacakları kaygısını taşımamaktadır.

Yalnız bilinen şey bunu sağlayacak gelişmenin yine sanayi olayına bağlı olarak ortaya çıkmaya başlamasıdır. Bu yaklaşım ile sanayi olayının yalnızca geçmişle olan bağlantıyı ve ulaşılan aşamayı belirlemede tek ölçüt olarak kalmayıp geleceğin belirlenmesini de yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

33 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 214, 215, 217.

Sanayi olayı yalnızca geleneksel adı verilen şehir ve toplumlarla bağlantıyı koparak Batı'nın belirli bir özelliğini vurgulamakla kalmayıp geleceğin dünya şehrini de oluşturmakla insanlık tarihinin tek ve mutlak olayı olarak geçmişten geleceğe tüm gerçekliği belirleyen ve yönlendiren boyutta bir evrensellik kazanmaktadır.

Şehir konusundaki belirlenişi içinde ele alındığı zaman; sanayi olayından önceki şehirler "farklı tiplerde olmalarına rağmen ortak bir niteliğe sahiptiler. Bütün bu şehirler az ya da çok ölçüde durgun idiler… Mekanize şehrin ortaya çıkışı ile şehirlerin niteliklerinde köklü değişiklikler gerçekleşti… Mekanize şehirler hareketsiz değildiler; dinamik bir hareketi canlandırdılar ve 1969 da çoktan değişim içine girmişlerdi"[34].

Mekanize şehirler "megalopolisler kurmak üzere birbirleri ile bütünleşiyorlardı… Boston'dan New York, Philadelphie ve Baltimore üzerinden geçerek Washington'a kadar yayılmaları çarpıcı bir örnek teşkil ediyordu ve megalopolisler birbirleri ile kaynaşmaya başlıyorlardı". Yalnız Amerika'da değil "bütün kıtalarda megalopolisler birbirleri içinde eriyerek œcuménopolis'i, yeni bir şehir tipini yaratıyorlardı" [35].

Toynbee'ye göre sanayileşmiş Batı'nın şehirlerinde ortaya çıkan ve geleceğin dünya şehrini kurmaya yönelik kaynaşma evrensel boyutlarda olacağı için tüm dünya nüfusundan kaynaklanan bir hareket içinde görülmektedir. Tüm dünya nüfusunun özelliklerinden kaynaklanacak bu harekete göre geleceğin dünya şehrinin ortaya çıkışı iki ayrı kesime ayrılmış toplumların ve şehirlerinin birbirleriyle birleşmesi şeklinde olacaktır.

Toynbee için "insan faaliyetleri etkili iki unsur tarafından œcumenopolis'e doğru sürüklenmektedir. Bunlar, özellikle çok kalabalık ve fakir azgelişmiş ekonomiler arasında hissedilen, tüm nüfusun hızlı artışı ile gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerde aynı zamanda görülen kırlardan şehirlere doğru bir göç hareketidir"[36].

34 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 219, 220.
35 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 219, 220.
36 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 221.

Bu gelişme sonucu "şehir nüfusunun artışı zamandaş üç nedene bağlı olmaktadır. Nüfusun en geri ve en yeteneksiz kesiminde görülen nüfus patlaması; çağdaş köylü toplumlarda nüfus patlamasının yarattığı kırsal nüfus aşırılığı (fazlalığı); değişik ülkelerde farklı nedenlerden ötürü kırsal nüfuslarında görülen sayısal azalma. Birbirini tamamlayan üç hareket nüfus patlamasına bir kentsel patlama biçimi vermekte ve şehirlerin nüfusu toplam dünya nüfusuna oranla daha hızlı artmaktadır. Bu bağlamda Toynbee'ye göre "geleceğin dünya şehri kaçınılmazdır, fakat bunun sonucu olarak dünya şehri mekânı tümüyle kaplamayacaktır. Bütün megalopolislerin tek bir şehir olarak birbirleri içinde erimeleri sonucu sanayi bölgelerinin ve ikamet bölgelerinin genişlemesi anlamında bir dünya şehri olacaktır"[37].

Bu açıklamalar evrensel boyutlara ulaşacağı söylenen dünya şehrinin de bir ikilik taşıyacağı anlamına gelmektedir. Azgelişmiş ülkelerde görülen hızlı nüfus artışının köylü toplumların en geri ve en yeteneksiz kesimlerini hızla büyüttüğü söylenmişti. Bunların şehirlere doğru akımlarına bağlı olarak dünya üzerindeki toplumsal farklılıkların, başka türlü söylenirse geleneksel-sanayi ayrımının tek bir dünya şehri içinde devam edeceği anlaşılmaktadır.

Sanayi olayını evrenselleştiren bu anlayışa göre Batı dışı toplumlar dünya şehrinde Batı toplumlarının niteliksiz işçilerini oluşturacaklardır.

İnsanın bir şehir adamı halini alacağı dünya şehrindeki devasa nüfus karşısında kırlarda nüfus seyrekleşecektir. Bu gelişmenin beraberinde büyük sorunlar getireceği muhakkaktır. Ama Toynbee için "sorunların çözümü kadar dünya şehrinin varacağı boyutlar yeni bir yönetim şeklini de getirmektedir. Güçlü bir belediye yönetimin bu tür sorunlarla baş edebileceği inancında olan Toynbee için bu dünya şehrini bir dünya hükümeti yönetmelidir[38].

37 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 222-223.
38 Toynbee, A., *a.g.e.*, s. 240.

Böylelikle dünya üzerindeki cepheleşmenin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan farklılaşmanın bir üst birleşme noktasında ortadan kalkabileceği görüşünde olan Toynbee bir federasyonlar birliği şeklinde yönetim işinin çözülebileceğini öne sürer.

Dış proletarya görüşünün şehirler aracılığıyla ortaya konulduğu bu açıklama girişiminde ileri derecede sanayileşmiş Batı ülkelerinin yedek işçi ordularını oluşturan Batı dışı ülkelerin bu tür yönetim içindeki yer ve etkinliklerinin ne olacağı belli değildir. Belli olan 1974 yılına kadar geçerli olan el emeğine duyulan ihtiyacın sanayi modeline göre kurulmuş ilişkilerden oluşan bir dünya şehri anlayışı içinde çözülmek istenmesidir.

Ve yine belli olan 1974 sonrası Batı sanayi üretiminde görülen hızın düşüşü ile yabancı işçilere olan ihtiyacın azalması ve Toynbee'nin temsilciliğini yaptığı ve tüm Batı ülkelerine dünya birliği içinde yer ayıran bu aşamada uygulanabilirliğinin tartışmalı olduğudur.

Artık dünyanın çok uzak yerlerinden getirilecek ucuz ve kolay ele geçecek ham maddelerin dünyanın belirli yörelerinde biribirleriyle sarmaş-dolaş olmuş Batı şehir alanlarında üretilmesi düşüncesi bu ölçülerde mümkün gözükmemektedir.[39]

Gerçi şehirler büyümekte ve dev boyutlara ulaşmaktadır. Hatta bazı yörelerde ülkelerin sınırlarını aşmaktadır. Ama bu gelişme başka bir biçimde değerlendirilecektir.

3. SANAYİ-ŞEHİR ÇEKİŞMESİ VE HENRI LEFEBVRE

Bundan önceki kısımda şehir teorilerinde sanayi ölçütüne dönüldüğünü ve bu ölçütün tayin ediciliği altında şehirlerin ve buna bağlı olarak toplumların kesin bir ayırıma tabi tutulduğunu belirtmiştik.

39 Bu konuda globalleşme ile başka alanlarda uygulanacak yeni modellerin söz konusu olduğu ve başka boyutlarda Batı lehine bir bütünleşmenin hesaplandığı unutulmamalıdır.

E. Jones'ta tarihte toplumlar belirli bir şehirleşme süreci içinde kendilerine özgü şehir yapılarına kavuştukları halde sanayi olayının getirdiği temel değişiklikler karşısında bu özellikteki şehirler benzer özelliklere sahip kabul edilerek sanayi-öncesi şehri olarak başlı başına bir şehir tipi olarak değerlendirilmişlerdi. Sanayi olayına bağlı olarak yapılan ikili ayırıma göre şehirlerin öbür cephesini ise Batı şehri oluşturmaktaydı.

A. Toynbee de aynı değerlendirme içinde ve benzer özelliklerin altını çizerek konuya yaklaşmış, fakat üçlü bir ayırım içine girerek sanayi olayının geleceğin şehrini de şekillendirdiğini kabul etmişti. Ortaya çıkacak dünya şehri aslında tüm toplumların bir halitası olacağı gibi evrensellik görünümü altında sanayi üretiminin devamı için gerekli olan emeği karşılamak üzere nüfus fazlası olan tüm toplumları, sanayinin emrine koşulacak işçi orduları gibi bir işlevle yükümlü kılmıştı.

Sanayi olayına bağlı olarak ortaya çıkan şehir (ve toplum) açıklamaları için örnek olarak ele aldığımız bu iki açıklama modelinde, bu kategori içinde değerlendirilen şehirlerin, büyüme ve yayılma olgusunun giderek ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Büyüyen şehirlerin (Jones için İngiltere örneğinde verildiği gibi) çevresindeki küçük şehirleri ve kırsal yerleşmeleri yutması olgusundan hareket edilerek sanayi olayına bağlı olarak geliştiği söylenen şehrin ve sanayileşme sürecinin kendi başına tüm toplumlar ve katmanları üzerinde kesin bir tayin edicilik özelliği kazandığının altı çizilmeye başlanmıştır.

Şehir-sanayi çekişmesi olarak toplumu tayin etmede bir el değiştirmeye doğru gidildiği konusunda ciddi gözlem ve yorumlara dayanan yeni ele alış tarzları da ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Bir Fransız sosyologu olan Henri Lefebvre bu konuda önemli düşünce ve görüşler ortaya koymuş, tek tayin edici süreç olarak kabul edilen sanayi olayının yanına şehirleşme sürecini de eklemiş ve artık şehrin daha etkin bir kategori olarak tüm toplumsal ilişkiler üzerinde tayin edici olduğunu ileri sürmüştür.

Günümüzde geçerli olan globalleşmeye bağlı ele alış tarzları yanında, şehir konusuna verilen yer ve önem açısından ayrı bir yeri olduğuna inandığımız bu filozof/sosyologun görüşleri aynı zamanda ele aldığımız şehir teorileri açısından da -ki artık toplum teorileri halini alıyorlar- önemli bir aşamayı bize tanıtacaktır.

F. SANAYİ ŞEHİR İKİLEMİ VE ÇİFTE SÜREÇ: SANAYİLEŞME VE ŞEHİRLEŞME

Henri Lefebvre her şeyden önce ele aldığımız düşünürler arasında yakın zamanlarda yazmış bir kişi olarak şehir ve şehirleşme ile ilgili son bazı eğilim, görüş ve sorunlardan haberdardır. Ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında toplumsal hayatta olup bitenleri açıklamakta şehirlere yüklenen yeni görevlerle ilgili olarak ortaya çıkan yeni değerlendirme ve yorumculardan biri olan H. Lefebvre için sadece günümüz olay ve sorunları ile yetindiğini ileri süremeyiz.

Marksist bir düşünür olarak şehirlerin tarihî gelişmeleri üzerinde de görüş ve söz sahibi olan H. Lefebvre; şehri, belirli üretim ve değişim ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkan bir örgütlenme olarak görmektedir.

O'da sanayi olayına bağlı olarak hızlı bir şehirleşmenin ortaya çıktığını ve farklı türden ilişkileri örgütlediğini kabul etmektedir. Bununla birlikte şehir konusunda sanayileşmenin etkisini kabul etmesine rağmen belli bir noktadan sonra şehirleşmenin bu atbaşı gelişme içinde tayin edicilik açısından ön plana geçtiğini ileri sürmektedir.

Görüşlerinde tarihî bir bütünlük bulunan H. Lefebvre için, ele aldığı geniş bakış açısı içinde, şehirleşme sürecinde sanayi olayı belirli bir aşamaya kadar yönlendirici bir etkiye sahip olmuştur. Bu gün ise bu ana belirleyicilik özelliği şehirlerde görülen çok daha değişik (temelinde sanayi bulunan ama salt bu olayla açıklanmayan) ilişkiler bütününe ulaşmıştır.

Bu açıdan şehir ve şehirleşmeye verilen yer ve anlam onun tek bir şehrin ilişki ve boyutlarını aşan niteliklere ve tayin edi-

ciliğe sahip olduğunu göstermektedir. Biz de bu durumu tanımlayabilmek için şimdiye kadar kullanmadığımız kentsel (urbain) terimini kullanacağız.

H. Lefebvre için kentsel, şehir de dahil olmak üzere şehirle ilgili tüm gelişmeleri kuşatan bir kavram özelliği kazanmıştır. Bu konu ile ilgili açıklamalarımız boyunca kendiliğinden aydınlanacağını göreceğimiz bu kavram giderek tüm toplum ilişkilerini kuşatacak boyutlara ulaşacaktır.

H. Lefebvre'nin görüşlerini konumuz açısından iki ana yaklaşımda ele almak mümkündür. Birinci yaklaşım giderek şehirleşmenin ağır basacağı, ama başlangıçta şehirleşme ile sanayileşmenin atbaşı gittiği ve birinin diğerini tayin ettiği çifte süreç (double processus) olacaktır.

İkinci yaklaşım da ise bu çifte süreç içinde şehirden kentsel topluma geçişin aşama ve özellikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

H. Lefebvre için kentsel sorunlar bütününün çıkış noktasını sanayileşme süreci oluşturmaktadır. Ona göre "bu süreç bir buçuk asırdır toplum değişmelerinin motoru durumundadır". Bu açıdan ele alındığı zaman "sanayileşme modern toplumu belirlemektedir". Çünkü sanayi yapısı gereği etkileyici, başlatıcı ve güdüleyici bir özelliğe sahiptir.

Bu tür tayin edicilik özelliği olan sanayi ve onun tarafından belirlenen şeyler H. Lefebvre tarafından inducteur/induit ayırımı ile gösterilmek istenir. Sanayileşme süreci inducteur yani başlatıcıdır. Onun tarafından başlatılan veya ortaya çıkan büyüme ve planlama ile ilgili sorunlar induit yani başlatılmış, önceki olaya bağlı olarak sonradan ortaya çıkmış şeyler olarak ele alınmalıdır.

Bu anlayışa göre şehir ve kentsel gerçekliğin gelişmesiyle ilgili sorunlar da sanayileşme olayı tarafından başlatılmış olarak ele alınacaktır. Başka türlü söyleyecek olursak "şehirleşme ve kentsel meseleler güdüleyici (inducteur) nedenler arasında değil güdülenmiş (induit) sonuçlar arasında şekillenmektedir".

Bu ele alış biçimi H. Lefebvre'nin açıklamaları içinde bir kesit olarak ortaya çıkmaktadır. Ona göre "sanayileşme günümüzle ilgili düşünmelerimizi beslemektedir. Çünkü şehir sanayileşmeden önce de mevcuttu ve şehir yaratmaları sanayileşmden önceki dönemlerde de bulunmaktadır".[40]

Sanayileşmeden önceki şehir sistemlerine gelince; "asya tipi üretim tarzına bağlı Doğu Şehri, köle kullanımına dayanan Antik Şehir (Yunan ve Roma), sonra feodal ilişkiler içinde ama toprak feodalizmi ile savaşan karmaşık bir yapı içindeki Orta çağ Şehri bulunmaktaydı". Bu bakımdan "sanayileşmenin başlangıcında, özellikle sanayici burjuvalarıyla rekabetçi kapitalizm ortaya çıktığında, şehir çoktan bir gerçekliğe sahipti"[41]

Ama ne var ki sanayileşme kendisinden önce mevcut bulunan bu gerçeklikle bir çatışma içine girerek gelişmesine başlamıştır. "Doğan sanayi ile tarihî koşullar arasında belli bir kopukluk vardır". Olup bitenler "ne aynı şeylerdir ve ne de aynı insanların" eseridir. "Değişimin, para ekonomisinin, ticarî üretimin, ticaret malları dünyasının olağan üstü büyümesiyle sonuçlanacak olan sanayi köklü değişmeler içermektedir".

Bunun sonucu olarak "sanayileşme kendisinden önce mevcut bulunan şehir sisteminde kesintiler ortaya çıkarmakla, kurulu yapıları yıkmakla" sonuçlanan bir süreç olacaktır. Mutlak bir yasa şeklini almamakla birlikte "doğmakta olan sanayinin şehirler dışına yerleşmek eğiliminde olduğu" anlaşılmaktadır. "Enerji kaynakları (su kıyıları, orman ve sonraları kömür), ulaştırma araçları (nehirler ve kanallar, sonra demir yoları), ham maddeler (madenler), hazır el emeği(köylü zanaatkâr, dokumacı ve demirci) yanında kurulan"[42] sanayi belirli bir zaman sonra şehirlerle buluşup birleşmekten geri kalmayacaktır.

H. Lefebvre'e göre "şehirler dışında kuruluş, girişimler için tatminkâr olmayınca, sanayi mümkün olduğu ölçüde şehir merkezlerine yaklaşmıştır". Bu aşamada H. Lefebvre'nin konuyu ele

40 Lefebvre, H., "Le Droit à la Ville, Suivi de Espace et Politique", s. 11, Paris, 1972.
41 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 11-12 .
42 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 15.

alışında alışılmışın ötesinde bir değerlendirme ile karşılaşmaktayız. Burada sanayinin mevcut şehir sistemine yaklaşması ve katılması ile şehirlerin üretimin hızlı bir biçimde artmasına katkı sağlayarak sanayileşme sürecini hızlandırdıkları ileri sürülmektedir. "Şehir sanayinin kalkınmasında (Rostov'un take off dediği aşama) çok önemli bir rol oynamıştır. Şehirdeki yoğunlaşma Marx'ın anladığı anlamda sermaye birikimi ile birlikte olmuştur"[43].

Şehir ile sanayi arasında karşılıklı ilişkiler olarak ele alınan bu süreç içinde sanayinin gelişmesine şehrin katkısı olarak değerlendirilen bu aşama alışageldiğimiz biçimde sanayinin şehri her zaman tayin etmiş olduğu yargısı ile uyuşmamaktadır.

Bununla birlikte H. Lefebvre'e göre "o zamandan itibaren sanayi kendisine özgü; yerine göre küçük, yerine göre orta, çoğu kere devasa kentsel merkezler, şehirler ve sanayi yığışımları (agglomération) meydana çıkaracaktı"[44].

Bu aşamadan sonra ilerleyen süreç boyunca ve buna bağlı gelişmeler göz önünde bulundurularak tüm gelişmeler sanayileşme olarak adlandırılmıştır. H. Lefebvre'e göre bu yanlış bir kullanımdır. Çünkü "önümüzde çifte bir süreç ya da başka türlü söylenirse iki görünüşlü bir sürece sahip bulunmaktayız: sanayileşme ve şehirleşme, büyüme ve gelişme, ekonomik üretim ve sosyal hayat. Bu sürecin iki görünüşü birbirinden ayrılmaz bir birliğe sahiptir ve bu andan itibaren de süreç çatışmalı bir görünüm almıştır"[45].

Bu açıdan bakıldığı zaman çifte süreç diyalektik bir görünüm içinde günümüzde sorunlarla dolu bir durum ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Sanayi şehir çatışması kendisini değişik şehirlerde değişik boyutlarda göstermektedir. Kimi yerde şehir tamamiyle sanayinin istilası altında kalmış, kimi yerde sanayinin etkisi görülmekle beraber başabaş bir gelişme ortaya çıkmış, kimi yerde ise şehir ve şehirleşme çok küçük bir sanayileşmeye rağmen büyük boyutlara varmış görünmektedir.

43 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 16.
44 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 16.
45 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 17.

Bununla birlikte sanayi-şehir çekişmesi şeklinde de olsa "kentsel olay büyük sanayi ülkelerinin önemli bir kesimine yayılmaktadır". Bu yayılma yeni bir bakış açısını, yeni bir yorumlamayı da beraberinde getirmektedir: kentsel doku. H. Lefebvre'e göre bu "ülkeler kentsel doku içinde sıkışmış bulunmaktadır"[46].

Şehirden kentsel olana doğru gelişmelerin ortaya çıktığı bu aşamada kentsel doku tam olarak belirlenememektedir. Yalnız yerleşim, üretim ve değişimle ilgili mevcut şehir ilişkilerinin etkinliğinin ve tayin ediciliğinin ötesinde bir özellik göstermektedir. Bu bakımdan "kentsel dokunun morfolojisiyle sınırlanamayan"[47] bir ilişkiler sistemi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu anlamı ile bir tür yaşam biçimi olarak kentsel topluma işaret ettiği söylenebilir.

Kentsel dokunun taşıyıcılığında kentsel hayat ve toplum kırlara girer. Belli bir yaşam biçimini, değerler ve nesneler sistemini içerir. H. Lefebvre için kentsel sistem en bilinen nesneler olarak otomobilsiz, televizyonsuz, plastik araç-gereçsiz, modern mobilyasız olunamayan; su, elektrik ve bütan gazı yanında yeni ihtiyaçlar ve bunların bakım servislerini de içermektedir. Değerler sistemi içinde ise şehre özgü arzular ve eğlenceler, sağlık, güvenlik ve şehirden yayılan her türlü şey akla gelmektedir.

Kentsel olanın bu yayılması yanında eski şehir merkezleri de değişerek varlıklarını sürdürürler. Bu kentsel nüveler bir tür tüketim tarzını üretirler. Banliyölerden, çevre yerlerden gelen kişiler, turistler, yabancılar için yüksek düzeyde tüketim sunulur.

Sonunda tüm bu ve benzeri ilişkilerin yönlendirildiği, örgütlendiği ve üretildiği yeni merkezler durumuna gelen şehir nüveleri aynı zamanda karar alma merkezleri haline gelirler ve sonunda yeni bir merkezîleşme ile iktidar olurlar.[48]

Bu aşamadan sonra şehirleşme ile sanayileşme arasındaki ilişkiler yeni boyutlara ulaşır. Artık şehirleşme taşıdığı yeni, yön-

46 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 18.
47 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 19.
48 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 20-21.

lendirici ve kimlik kazandırıcı özellikleri ile tüm topluma yayılmaya başlamıştır.

Artık burada şehirler ve şehirlerin taşıdığı özellikler değil; şehirlerin yönlendirdiği -ve sosyolojik açıdan diğer teorilerde pek değinilmeyen- tüm özellik ve ilişkilerin toplumun bütünü içine yayılması ve buna bağlı olarak hem toplumun hem de şehirlerin yeni bir nitelik kazanmaya başlaması söz konusudur.

Bunun yanında üretimin akılcı planlanması, ülkelerin düzenlenmesi, tümüyle sanayileşme ve şehirleşme, H. Lefebvre'e göre toplumun toplumsallaştırılmasının temel girişimleri olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultu ve anlamdaki toplumun toplumsallaştırılması tamamlanmamış bir biçimde de olsa toplumun şehirleştirilmesi olarak belirmektedir[49].

Çünkü H. Lefebvre için "şehirleşme toplumu tamamlamaktadır". Her ne kadar "kentsel toplum yani tam şehirleşmenin sonucu olan toplum bu gün kuvve (virtuelle) halinde"dir. Ama yarın gerçek olacaktır.[50]

Şehirleşmenin sanayileşmenin önüne geçmeye başladığı bu çatışmalı süreç H. Lefebvre tarafından üç aşama içinde gelişmektedir:

Birinci dönemde sanayi ve sanayileşme süreci kendisinden önceki şehir gerçekliğine, yapıp etmelerinden ideolojisine kadar, saldırır ve yıkıp geçer. Sanayileşme şehir gerçeğine olumsuz etki yapmakta ve şehrin sosyal yanı sanayi ekonomisi tarafından inkâr edilmektedir.

İkinci dönemde -birincisine karşıt olarak- şehirleşme yayılır. Kentsel toplum genelleşmeye başlar. Kentsel gerçeklik bir sosyo-ekonomik realite olarak tanınmaya başlar.

Üçüncü dönemde ise kentsel gerçeklik yeniden bulunur veya türetilir. Merkezîlik yeniden yerleştirilir. Böylece kentsel (urbanistique) düşünme doğar veya yeniden ortaya çıkar ve düşünmesiz bir şehirciliğin devamcısı olur.[51]

---

49 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 80.
50 Lefebvre, H., "La Revolition Urbaine", s. 7, Gallimard, 1970.
51 Lefebvre, H., "Le Droit à la Ville", s. 30.

Bu çifte süreç içinde artık kritik bir noktaya gelinmiştir. Şehir ile kentsel olan biribirinden farklılaştıkları gibi kentsel olan sanayiden ve onun tayin ediciliğinden sıyrılmaya başlamıştır. Sanayi güdüleyen (inducteur) ve şehir güdülenen (induit) iken, şimdi kentsel olan güdülenen olmaktan çıkıp güdüleyen durumuna geçmiştir.[52]

G. ŞEHİRDEN KENTSEL TOPLUMA

H. Lefebvre tarafından tek ve aynı gelişmenin değişik görünümleri olarak yorumlanan sanayileşme ve şehirleşmenin yol açtığı gelişmeler ve yönlendirdiği ilişkiler (en geniş anlamı ile üretim ilişkileri), sonunda kentsel yanın ağır bastığı bir toplum tipine doğru gelişme ortaya çıkarmıştı. Başka türlü söylenecek olursa şehir giderek tüm bir toplumu belirlemeye başlamıştı.[53]

Kentsel toplum olarak adlandırılan bu yeni gelişme ve ilişkilerin toplumu, önce de belirttiğimiz gibi henüz tam olarak gerçekleşmemiş durumdadır. Bu durum kentsel toplumu tanımlama girişimlerinde bazı karışıklıklara yol açmaktadır. Çoğu kere "kentsel toplum denildiği zaman Yunan sitesi, Doğu ya da orta çağ şehri, ticaret veya sanayi şehri, küçük bir şehir veya megalopolis olabilen herhangi bir şehir veya site anlaşılmaktadır. Bunların kentsel toplumla hiçbir ortak yönü olmadığı halde biribiriyle karıştırılmaktadır"[54]

Kentsel topluma doğru gidişle ilgili olarak tarımsal üretimin sanayi ülkelerinde ve dünya ölçüsünde tüm bağımsızlığını ve tek sektör olma niteliğini kaybetmesi gibi birçok gelişme kanıt olma niteliğini taşımaktadır.

Yine tüm açıklamalar için kentsel dokunun çok hızlı büyüyüp yayılması da başlı başına bir örnek durumundadır. Dar

52 Lefebvre, H., "La Revolition Urbaine", s. 25.

53 Günümüzde globalleşme çalışmalarındaki şehir ve şehirleşme anlayışının bu tarz yaklaşımlardan önemli ölçüde yararlandığını tahmin edebiliriz. Sanayi olayının belli nedenlerle fazla yaygınlaşmadığı ve Batı'da veya onun izin verdiği bölgelerle sınırlı kaldığı göz önüne alınırsa şehirleşmenin aldığı boyut ve toplum kesimleri ile olan ilgisi bu tür yaklaşımlara daha fazla iş görme imkânı kazandıracaktır.

54 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 7.

anlamı ile ele alındığında inşa edilmiş şehir alanlarını gösteren kentsel doku, geniş anlamı ile şehirlerin kırlar üzerindeki egemenliğini gösteren ilişkilerin bütünü olarak anlaşılabilmektedir.

Kısaca sanayileşme ve şehirleşme olarak tanıtılan çifte süreç kırsal yapıdan -sanayinin itişi ile- uzaklaşmayı göstermektedir. Kentsel toplumu açıklama konusunda önemli bir aşama olarak ortaya çıkan kentsel devrim H. Lefebvre'e göre önemli bir ayırım özelliği taşımaktadır.

Çünkü bu ayırım noktasında sonra çağdaş toplumu yönlendiren büyüme ve sanayileşmeye ait dönemden kentsel özelliklerin ağır bastığı ve kentsel toplumun öne çıkacağı bir döneme geçiş mümkün olabilecektir.

Kentsel toplum tüm şehirleşmesini tamamlamış bir toplum olarak görüldüğüne göre tüm gelişme ile ilgili süreçlerin bunu gerçekleştirecek bir doğrultuda ilerleyeceği varsayılmaktadır H. Lefebvre için. Bu gelişme bir yanda şehir ve şehirleşmenin hiç bulunmadığı bir yerden başlayıp tüm bir şehirleşmeyle sonuçlanacağı için birçok aşamayı da ele almayı gerektirecektir.

Bu aşamalarda ilk şehirlerin ortaya çıkışıyla başlayan şehirleşme sürecinde şehirlerin etrafındaki kırsal alanla olan ilişkilerinden başlayarak tek başlarına bir topluma kimlik kazandıracakları tam şehirleşme dönemine kadar belli aşamaları H. Lefebvre şu şekilde göstermektedir.

Burada gittikçe farklı anlam açıklamalara sahip olan şehir ve kentsel arasındaki geçişi belirleyebilmek için bir zaman/mekân ekseni gerekmektedir ona göre. Böylelikle bu eksenin başına şehirlerin hiç bulunmadığı 0 noktası ile tam kentsel toplumun ortaya çıkacağı %100 noktasını işaretleyerek aradaki bütün aşamaları yerleştirebiliriz.

Şehirleşme açısından tüm bir tarihî gelişmeyi belirli dönemler ve ana gelişme doğrultularını belirleyerek kentsel topluma varan bir biçimde ele alan bu görüşe göre başlangıç noktasında toplayıcı, balıkçı ve avcı insan grupları bulunmaktadır. Şehirleşmenin bulunmadığı bu saf doğa halinden köylülerin toprağa yerleşmesi

ile dünyanın birçok yerinde tarihin başladığı ve şehrin pek az köyün refakatinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.

Bu bağlamda tarım yapılan alanlar, köy ve köylü uygarlık yavaşça şehir gerçeğini üretiyorlardı. Bu aşamada siyasî şehir tipi ortaya çıkmaktadır. Tarımsal üretim yapan yerlerdeki şehir merkezleri genellikle işbilir fatihler tarafından işgal edilmiş ve bunlar da bir devlet ya da devletin ilk şekillerinin kurucusu olarak yönetici durumuna gelmişlerdir.

H. Lefebvre Mezopotamya, Mısır ve benzeri yerlerde Asya tipi üretim tarzına bağlı olarak ortaya çıkan şehir ve tarım hayatının temsilcisi olan bu şehirlere zaman/mekân ekseninde belli bir riski göze alarak ilk başlarda yer ayırır.[55]

Bu şehrin nüfusunu yazıcı ve yönetici olan rahipler, savaşçılar, prensler, asiller, askerî şefler oluşturur. Şehir bütünüyle düzen ve buyrultu, iktidar demektir. Çoğu kereler zanaatkârları ve değişimi içerir. Bu bakımdan nüfus zanaatkârları ve hatta işçileri bile kapsar.

Siyasî şehir çok geniş bir ülkeyi işletir, korur ve yönetir. Sun'î sulama, akıtma, bentleme ve toprağı tarıma açma gibi büyük tarımsal işleri yönlendirir. Bu bakımdan belirli sayıda köye de egemendir.

Ayrıca gittikçe büyüyen bir değişim ve ticarete sahiptir. Ama şehrin pazar ve ticaretle bütünleşmesi süreci asırlar boyu sürer. Siyasî şehir pazar, ticaret malları, tüccarlar ve onların taşınabilir mülkiyeti olan para tarafından tehdit edilmesine bütün gücü ve birliği içinde karşı koyar. Ve, H. Lefebvre'e göre; sadece batı Avrupa'da orta çağın sonunda ticaret malları, pazar ve tüccarlar şehre galip bir vaziyete gelmişlerdir.[56]

H. Lefebvre bu açıklamaları ile sadece çıktıkları dönemlerde değil, daha sonraları da büyük uygarlıklar yaratmış olan Doğu'nun şehirleri anlatılmış olmaktadır. Kendilerine özgü ör-

55 Nous prendrons donc le risque de placer sur l'axe spatio-temporel la ville politique aux environ de l'origine.

56 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 15-18.

gütlenme ve işlev anlayışı içinde bulunan bu şehirlerin, daha önce de belirtmeye çalıştığımız gibi, tek yönde geliştiği farz olunan bir tarihî gelişme anlayışına bağlı olarak, şehirleşme sürecinin başına yerleştirildiği görülmektedir.

Her halde daha sonraki dönemlerde şehirlerin -ama Batı şehirlerinin- belirleyici niteliği olan ticaret ve buna bağlı ilişkilerin Doğu'da şehre egemen olamaması onun başlangıç noktasına yakın bir yere yerleştirilmesine yol açmış bulunmaktadır.

Bu anlayışa bağlı olarak şehirleşme sürecinde siyasî şehirlerden sonra -ileride sanayi şehrini yaratacağı düşüncesiyle- ticaret şehri yer almaktadır. Yaklaşık olarak 16. Yüzyılda Batı Avrupa'da ticarî değişim şehrin işlevi haline gelmiş bulunmaktadır. Foubourg'lar, fuar'lar ve pazar yerleri şehre yeni mekânsal özellikler kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda kır ile yeni ilişkiler içine sokmuş bulunmaktadır. Bu ilişkiler içinde büyük mülkiyet zenginliği, toprak ürünleri önde gelmektedir.

Giderek farklılaşmaya başlayan bu durum içinde kır-şehir zıtlığı kendisini göstermeye başlamıştır. Kır artık şehrin çevresi, ufku, dolayı ve sınırından başka bir şey değildir. Artık kendileri ve senyörleri için çalışmayı durdurmuşlar; şehir için, pazar için üretim yapmaktadırlar. Ayrıca kendilerini çalıştıran orman ve buğday tüccarlarının pazarda özgürlük yolunda olduklarını görmektedirler.

Şehir böyle bir anda sahip olduğu ve örgütlediği yeni tür ilişkilere bakılarak insanların gözünde ve düşüncelerinde çok önemli bir yere gelmiş bulunmaktadır. Artık bu aşamadan sonra toplum kır ile örtüşemediği gibi site ile de örtüşememektedir.[57]

H. Lefebvre'e göre bu aşamadan sonra sanayi şehri dönemi başlayacaktır. Ticaret şehri siyasî şehrin üzerine işlenmişti. Ama sürecin ilerleyişi sonucu sanayi şehrini hazırlayan olacaktır. Sanayi şehri daha önce belirtildiği gibi mevcut şehirlerin dışında yer almış, eski düzenle belirli bir çatışmaya girerek, sonunda kendisine özgü şehirleri yaratmıştı.

57 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 19-22.

Kapitalizmin ortaya çıkardığı bu şehir düzenine siyasî ve ticarî yapıdaki şehirler direnmişleri. Ama ortaya çıkan çifte süreç tarihî gelişme süreci üzerinde çok derinlemesine değişiklikler meydana getirecektir. (Şehir çevresi, banliyöler, yazlık evler, uydu yerleşmeler v.s.)

İşte böylesine hızlı bir gelişme ile şehirleşme sürecinde kritik bir alana gelinmiştir. Sanayi üretiminin büyümesi değişimlerin çoğalmasına, ticarî alış-verişin artmasına yol açmıştır. Bu büyüme dünya pazarında iki birey arasındaki basit değişimden; ürünlerin, eserlerin, düşüncelerin ve insanların değişimine kadar gitmiştir.[58]

Bu durumda kentsel olanın ortaya çıktığı ve giderek ilişkileri belirleyerek ön sırayı aldığı ileri sürülmektedir. Bir zamandan sanayi tarafından yönlendirilen şehir ve tüm ilişkileri şimdi yönlendirici olamaya başlamış ve kentsel olan dünya ölçüsünde etki sahibi olmuştur.

H. Lefebvre tarafından zaman/mekân ekseni üzerinde gelişen şehirleşmede şehrin doğuşu, şekillenmesi ve değişikliğe uğraması konu olarak alınınca, üç şehir tipinin ortaya çıktığını görmüştük. Bu eksen üzerinde, H. Lefebvre'e göre şu tür açıklamalar yapılmaktadır: gelecek geçmişi aydınlatmakta, mümkün olan (virtuel) tamamlanmış olanı bir yere yerleştirmeye yaramaktadır. Bu bağlamda sanayi şehri kendisinden önceki koşulları; ticaret şehrini, o da kendi açısından üzerinde yer aldığı siyasî şehri bilmeye izin vermektedir.

Tarihî zamanı üretim tarzlarına göre dönemlendiren bu eksen üzerinde sanayi şehrinden %100'lük şehirleşmeye, yani kentsel topluma geçiş arasında, tıpkı tarımsal olandan sanayi'ye geçişte olduğu gibi karanlık bir alan bulunmaktadır.

Bu bakımdan H. Lefebvre şehirden kentsel topluma geçişi açıklayabilmek için yeni değerlendirmelere yardımcı olacak üç alan ayırır: Kırsal (köylü), Endüstriyel, Kentsel.

Bu üç alan tarihî gelişme içinde önemli aşamaları göstermektedir. Ait oldukları dönemle ilgili tüm ilişkileri, taşıdıkları isim

58 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 23-25.

altında bulmak mümkün gözükmektedir. Bu bağlamda şehirden kentsel topluma geçişi H. Lefebvre şu çizelge ile açıklar:

Kritik noktaların aşılmasıyla ilerleyen şehirleşme süreci üzerindeki bilgilerimizin kentsel olanın incelenmesi ölçüsünde artacağı ve bilinemez ya da ulaşılamaz karanlık noktalar, çarpıcı gelişmelerin ortaya çıktığı kritik bölgelerin aydınlığa kavuşturulacağı anlaşılmaktadır.

H. Lefebvre'e göre "günümüzde kentsel olay büyüklüğü ile çarpıcı olmakta ve karmaşıklığı ile bilgi edinme araçlarını aşmaktadır[59]. Anlatımsal olarak tanımlanan bilim dallarının yöntemleri kentsel olayın yaşanılmış ve verilmiş olayları dışında soyut bir biçimde ortaya çıkan ve doğrudan elde edilemeyen bazı sosyal ilişkileri kavramaktan uzaktır Lefebvre için.

Bu açıdan H. Lefebvre'e göre kentsel olanın gerçeklik içinde ortaya çıkan boyutları tek bir bilimin alanı içine sığmamaktadır. Çünkü bilimler çok geniş ve karmaşık olan kentsel olayı kendilerine özgü yöntemlerle belirli alanlara ayırarak inceleyebilmektedir. Başka türlü söylenecek olursa, her bilim kentsel gerçeklik içinde kendi payına düşeni, kendi alanı içinde kalanı araştırmaktadır[60].

Bu özellikleri ile, H. Lefebvre'e göre kentsel olay ulaştığı büyüklüğü ile hiçbir özel bilim dalına bağlanamamaktadır. Bunun için yapılacak iş, bilim dalları arası (interdisciplinaire) ya da birçok bilim dalı (pluri-disciplinaire) tarafından işbirliği içinde ele alınmalıdır[61].

Kentsel olayın bu boyutları, "bu düzeyi farkedildiği zaman kentsel gerçeklik, (yerel, bölgesel, ulusal) tarımsal ürünlerin (alınmış, işlenmiş ve yerinde ya da civar bölgelerde satılmış) sanayi üretimi, sermaye, çalışma, konut ve inşaat alanları unutulmaksızın birçok pazar yeri ve toplamı olarak bir başka boyutta görünmektedir". H. Lefebvre'e göre "sanat eserlerinin ve dü-

59 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 64.
60 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 68.
61 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 75.

şüncelerin, sembollerin ve işaretlerin de pazarı olduğu unutulmamalıdır".

H. Lefebvre için "bu bile kentsel olanı, geçiş ve/veya değişim yeri olarak tek yönüyle açıklamaya yetmemektedir. Kentsel gerçeklik sadece tüketime, ekonominin sektörlerine (ticaret, taşıma, hizmet), dağıtım teşkilatına bağlanamaz. Üretime ve üretim ilişkilerine katılır [62].

H. Lefebvre'in bütün bu açıklamaları kentsel olayın evrenselliği noktasına ulaşır. Ona göre "kentsel olay evrenselliğini ortaya koymaktadır" [63]. H. Lefebvre'nin vardığı bu nokta ile şehir teorilerinde yeni bir boyuta ulaşıldığı görülmektedir. Şehirle ve onun gelişme süreci ile ilgili görüşler genellikle sanayi olayına dayanarak Batı toplumlarını açıklama girişimleri arasında önemli bir yer tutmuşlardı. Bu açıklama girişimlerinde özellikle sanayi olayına dayanarak Batı toplumunun diğer toplumlardan farklı yanlarının belirlenmesi ve elde edilmiş yer ve ilişkilerin korunması, haklılaştırılması amaçlanmakta idi.

Bu amaçla yürütülen açıklama girişimlerinde şehire tayin edici bir görev yüklenmiştir. Şehir daha somut ve kalıcı ilişkilerin ifadesi olarak Batı toplumunun diğer toplumlarla olan farklılığını ilk elde ve açık bir biçimde belirtmede kullanılmış ve Batı Şehri bu farklılığı vurgulayacak bir kategori biçimine dönüştürülmüştür.

Yerine göre ortadan kaybolsa bile hep varlığı ve etkinliği göz önünde tutulan sanayi olayı ile ilgili meseleler bilinemediği veya ön sıraya çıkarılamadığı durumlarda şehrin; toplumların kimlik ve niteliklerine uygun bir yapı içinde bulunduğu ve buradan toplumları açıklamada kullanılabileceği inancı çeşitli açıklamaların dayanağı olmuştur.

Bu defa H. Lefebvre'de şehrin, kentsel olanın yayılarak tüm bir toplumu tayin ettiği ve açıkladığı görüşünden çok tüm bir toplum olduğu anlayışı ön plana çıkmaktadır. Kentsel olanın Batı sınırları içinde bile kalsa, sanayinin önüne geçerek evrensel boyutlara ulaştığı ve bu kuşatıcılık örtüsü altında farklı top-

62 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 66-67.
63 Lefebvre, H., *a.g.e.*, s. 76.

lum ve şehirlerden söz açarak farklılık ve ayrı bir kimlik belirtmenin anlamı ve gereği kalmadığı anlaşılmaktadır.

Daha önce başka toplumlara ve şehirlere daha aşağılarda kaldıkları ve aşılmış oldukları yolunda bazı açıklamalar getirilirken, şimdi kentsel olanın her şeyi örttüğü, her alana sirayet ettiği ve bu sürecin henüz tamamlanmadığı bildirilmektedir.

Var olan bütün yanları ile tüm bir toplumu ve ilişkilerini kuşatan, üstelik biline gelen özellikleri içindeki bir şehrin boyutlarını aşan kentsel olay; şehir teorilerinde alışıla gelen ve Batı'ya ait her hangi bir özellikle sonuçlanan düz bir gelişmenin dışına çıkmayarak ve bu gelişmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak -ama bu defa daha ileri ve kuşatıcı özelliklerle- karşımızda bulunmaktadır.

Adeta tüm bir tarihin kentsel toplumu yaratmak yoluna belli üretim biçimleri ile aşılan dönemlere ayrılıp, bunların birbiri ardı sıra günümüze, günümüz Batı toplumlarına ulaşması; her toplumun kendisine özgü yapısı, şehri ve bunları yaratan ilişkileri olduğu ve bunlar tarafında tarihte o toplum olarak şekillendirildiği gerçeğini mahkûm etmekte ya da bunları genel gidişat içinde ama genel gidişi etkilemeyen küçük ayrıntılar konumuna indirgemektedir.

Bu bağlamda toplumlara özgü bir şehir sürecinin ve türünün (tabiî Batı bunların dışında), tarihe damgasını vurmuş ilişkileri yönlendirmiş şehirlerin, ve tüm bu gelişmeler içinde ortaya çıkan sorunlarının hiçbir anlamı ve yeri kalmamıştır.

Şu günlerde geçerli olan anlayışlar çerçevesinde oluşturulan çalışmaların kökeninde bu çeşit anlayışlar yatmaktadır. Bütün bunlara rağmen bu tür yaklaşım biçimleri farklı toplumlar için yeni bakış açıları ve yorumlama tarzlarına vesile olacak bir uyarı, bir işaret olarak değerlendirilerek yeni çalışmalara yol açmalıdır. Yoksa altı çizilen ve evrenselleştirilen kentsel boyutun ağırlığı ve zorlayıcılığı altında yapılacak şey Habitat II örneğinde olduğu gibi ileri sürülenleri kabullenmek şeklinde gerçekleşecek görünmektedir.

4. GÜNÜMÜZ SORUNLARI AÇISINDAN ŞEHİR

Batılı sosyolog ve tarihçilerin, 19. yüzyılın son dönemlerinden başlayarak 1910'lu yıllara kadar, şehir konusuna getirdikleri açıklama ve yorumlar daha çok Batı toplumunun gelişmesini ve farklılığını göstermeyi amaçlamaktadır. Bu çerçeve içinde H. Pirenne ve M. Weber tarafından şehir konusu ile ilgili olarak geliştirilen açıklamalar, diğer birçok farklı açıklama arasında, geniş kabul görmüştür.

İlerleyen yıllarda E. Jones ve A. Toynbee de şehir toplum bağlantısı açısından kuşatıcı gelişme doğrultuları yakaladıkları inancı ile, şehirle birlikte belli toplum özelliklerini genelleştirme yolunu seçmişlerdir. Sanayi olayına göre geçmiş ve geleceğin açıklandığı bu girişimler yanında şehri içinde bulunduğu güncel sorunlar ve hızlı büyümenin getirdiği değişiklikler çerçevesinde de ele almak isteyenler olmuştur.

Günümüz şehirlerinde yaşanan, özellikle çağın başından beri izlenen hızlı değişme, nüfus artışı ve göç gibi nedenlere bağlı sorunların ele alındığı bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmaların çıkış noktası olarak yine sanayi olayı ve bunun yol açtığı değişme ve büyüme sürecidir. Ama bu araştırmalar sanayi olayından yola çıkmakla birlikte, bu olaya dayanarak toplumların kimliklerini ve tarihî gelişmelerini açıklamak yerine, içinde yaşadıkları şehirlerde görülen ve aşırı nüfus artışının ve benzeri gelişmelerin ortaya çıkardığı sorunları ele almışlardır.

Bu çerçeve içinde şehirle ilgili araştırma ve açıklama girişimlerinde çok farklı amaçlarla çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Günümüz şehir ve sorunlarıyla yakından ilgili bir dizi çalışma içinde 1900'lü yıllardan başlayarak ABD'nin büyük şehirlerinde yaşanan bir dizi olayın ve yarattığı sorunların anlaşılmasına ve açıklanmasına yönelik çalışmalar içinde bir tanesi üzerinde durulacaktır: Chicago okulu.

ABD'nin birçok şehri gibi Chicago şehri, Avrupa'daki gibi tarihî gelişmelerin sıkıntılarını yaşamadan, sanayi olayının yarattığı hızlı büyümeye bağlı olarak ortaya çıkan sorunlarla kar-

şılaşmış ve bunların anlaşılıp, bilinmesi yolunda yürütülen çabalar birçok araştırmacıyı bünyesinde barındıran bir okula yol açmıştır.

Aynı çapta olmamakla birlikte 1940'lü yılların sorunları yanında özellikle 2. Dünya savaşından sonra Avrupa'da gerçekleştirilmeye çalışılan kalkınma anlayışları ve bunları destekleyen yatırımların, kendisini daha çok şehirlerde gösteren gelişmelere yol açtığı bilinmektedir. Sanayileşmenin başlangıcında yaşanan ve toplum üzerinde hâlâ izleri mevcut bulunan sorunlarla birlikte yeni gelişmelerin yarattığı sorunlar planlama ve benzeri girişimlerle kontrol altına alınıp, ortadan kaldırılmak, hiç olmazsa yönleri değiştirilmek istenmiştir.

1960'lı yıllarda sermaye birikiminin artması, artan üretim temposu ve bunların şehirleşme sürecindeki etkileri bir yandan araştırmalarla bilinmek istenirken, diğer yanda sorunların baskısını şiddetle duyan şehirleri değiştirerek, düzenleyerek topluma istenilen yönün verilmek istenmesi ve bu yoldaki müdahaleler yeni uygulama ve çalışmalara yol açmış bulunmaktadır : Planlama ve ülke düzenleme çalışmaları.

Son olarak Habitat II örneğinde kendisini somutlaştıran Küreselleşmeye dayanan düşüncelerin belli yaklaşımları ve uygulamaya dönük çalışmaları şehir konusunun önemini ve bu çerçevede toplum açıklama girişimi olarak şehir teorilerinin varlık nedeninin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak veriler sunmaktadır.

Günümüz şehirleri ile ilgili ele alış ve sorunlara eğilme biçiminin temelinde ele alıp kısaca tanıtacağımız Chicago okulu ve ülke düzenleme ve planlama anlayışlarının doğrudan ve dolaylı etkileri olmuştur. İlki 1976 yapılan Habitat toplantıları ise geleceğe yönelik olarak 'yeni dünya düzeni' anlayışı çerçevesinde şehirlerin yerini ve şehirler aracılığı ile dünyaya verilmek istenilen şekli anlamamıza yardımcı olacaktır.

H. CHICAGO OKULU

Amerika'da şehir sosyolojisi alanında gerçekleştirilen çalışmalar arasında adından en çok söz edilen bir akım yer almaktadır. Chicago Okulu olarak adlandırılan bu çalışmalar, şehir konusuna ekolojik ve sosyal psikolojik bir yaklaşımla eğilen sosyologların, 1920'li yıllarda Chicago şehrinin yaşadığı hızlı değişmelerin belli araştırmalar çerçevesinde ele alınmasından ve bunlara bağlı açıklayıcı modeller oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.

Tabiî ki A.B.D.'deki şehirle ilgili çalışmaları Chicago Okulu ile sınırlandıramayız. Şehirlerde yaşanan sorunların çözümü yolunda, bunlara pratik amaçlarla çözüm arayan bir dizi araştırma yapılmıştır. Bu çerçeve içinde Muckracer'lerin şehir hayatının ortaya çıkardığı problemleri önlemek ve sosyal şartları düzenlemek amacıyla yaptıkları araştırmalardan söz edilebilir. (Jakob Riis, Şehrin Öteki Mahallesi Nasıl Yaşıyor, 1890; Sefalet Mahalleleriyle Savaş, 1892).

Gazetelerde sosyal problemlerle ilgili yazılarla halk üzerinde geniş yankılar uyandırarak sorumluları harekete geçiren bu çalışmaların yanında, ilk teoriler olarak kabul edilen Charles H. Cooley'in "The Theorie of Transportation" (1894) ve Adna F. Weber'in "The Growth of Cities in the Nineteenth Century" (1899) çalışmaları da bulunmaktadır.

Charles H. Cooley'in şehirlerin kuruluş veya yerleşme nedenleri üzerinde durarak, modern şehirlerin ortaya çıkışında ulaştırma kolaylıklarının ön planda geldiğini ileri sürmesine karşılık Adna F. Weber 19. yüzyılın beş kıtadaki şehir gelişmeleri konusunda istatistikî bilgilerden yola çıkarak iktisadî, siyasî ve sosyal faktörler üzerinde durmuştur[64].

Şehir konusunda üçüncü bir yaklaşım ise Georg Simmel ve Louis Wirth'in temsilciliğini yaptığı sosyal psikolojik teoridir ki Alman Sosyoloji Okulunun önde gelen temsilcilerinden biri olan G. Simmel'in bazı araştırmalarındaki ele alış biçimi ile Chi-

64 Yörükan, A., *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, ABD'de Şehir Sosyolojisi Çalışmalarının Temelleri adlı bölüm.

cago okulu üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir. Bazı değerlendirmelerde ise G. Simmel ile birlikte 1920'li yılların Chicago şehrinin etkisinden söz edilmektedir.

G. Simmel Amerika'da communauté üzerindeki incelemeleri ve yabancılaşma konusuna getirdiği katkılarla tanınmıştır. Avrupa toplumlarının geleneksel ve birbirine bağlı communauté şeklinden sanayili ve şehirli bir toplumun karmaşık biçimlerine geçişte ortaya çıkan sorunlar üzerinde duran G. Simmel çalışmalarında birincil beşerî ilişkiler üzerinde durmuştur[65].

G. Simmel'in insan ilişkilerine ve bu ilişkiler sürecine ağırlık veren yaklaşımı büyük şehirler çevresinde ortaya çıkan birçok değişikliğin ele alınmasında psikolojik bazı veri ve ölçütlerin oluşmasına yol açmıştır. O'na göre "büyük şehirler para ekonomisinin merkezi olmuştur. Çünkü ekonomik değişimin yoğunlaşması ve farklılaşma o zamana kadar kırsal kesimde bulunmayan bir önemde değişim araçları ortaya çıkarmıştır"[66].

Bu para ekonomisine dayalı hayat "çok büyük sayıda insanın günlerini tartmak, hesaplamak, niteliksel değerleri niceliksel değerlere çevirmekle doldurmuştur. Bu temel çerçeve içinde psikolojik ekonomiye bağlı olarak en temel ilişkiler müşteri için üretmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Çünkü modern büyük şehirler pazara yönelen üretimle beslenirler, yani üretim üreticinin hiçbir şekilde tanımadığı alıcıya doğrudur"[67].

Bunun sonucu olarak "her şeyden önce, şehirli tipin işlerinin ve ilişkilerinin çok değişken ve karmaşık olması her zaman görünen bir durumdur… Çok sayıda ve çıkarları çok değişik insanın birbiri ile ilişki ve işbirliği çok karmaşık bir örgütlenmeye yol açar"[68].

Bütün bu ilişkilerin gereği alan zamanında davranma, değerini bilme ve titizlik gibi davranışların yanında, büyük şehirler ilgisizlik gibi tutumların da ortaya çıktığı yerler olmaktadır[69].

65 Remy, J. - Voye, L., *La Ville et l'Urbanisation*, s. 158.
66 Simmel, G., *'Metropoles et Mentalité' in l'Ecole de Chicago*, s. 63.
67 Simmel, G., a.g.m., s. 64.
68 Simmel, G., a.g.m., s. 65.
69 Simmel, G., a.g.m., s. 67.

Kısaca söylenecek olursa "büyük şehirlerde ortaya çıkan bireysel tipin psikolojik temeli hızlı ve hiç durmayan iç ve dış uyarıların ürünü olan sinirsel uyarı yoğunluğudur". Çünkü "birey varlığının benzersizliğini ve bağımsızlığını kendi dışında bulunan toplumun, tarihî mirasın, kültürün ve tekniğin baskılarına karşı korumak durumundadır"[70].

Bireyin çevresi ile ve özellikle kentsel çevresi ile ilişkisinin türünü ortaya koyan bu açıklamalar Chicago Okulunun şehir konusunu ele alış ve açıklamasında etkili olmuştur. Bu okulun ortaya çıkmasına yol açan diğer bir neden ise doğrudan doğruya Chicago şehridir.

Chicago şehrinin bulunduğu yerde "1830 yılı sonunda nüfusu belki de 100 olan köy dışı 3 yerleşme ile 12 evlik bir köyden başka bir şey yoktu"[71]. Bu özelliğe sahip yerleşme yerinin "1840 yılında 4.479, 1850 yılında 28.269, 1860 yılında 108.206 nüfusu vardı. Bu yıla ait nüfusun göstergesi 100 olarak kabul edilirse şehir nüfusu 1900 yılında 1.699.575'e ve göstergesi 1.575'e, 1910'da şehir nüfusu 2.185.283'e ve 1920'de 2.701.705'e ve nihayet 1930'da 3.373.753'e yükseldiğinde gösterge sayısı 3.ll0 olmuştu. Başka türlü ifade edilecek olursa 1860'dan 1930'a kadar geçen 70 yıl içinde Chicago nüfusu 31 kat büyümüş olmaktadır[72]. Buna mekansal büyümeyi de katabiliriz.

Bu hızlı büyümenin değişik alanlara yansıması sayısal veriler olarak çok çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. ABD'nin en büyük demiryolu merkezi olan Chicago'nun şehir sınırları içinde 4659 km. demiryolu bulunmaktadır. Ailelerin ikametgâhı açısından ele alındığı zaman 135.840 aile müstakil 196.000 aile 2 daireli, 36.630 aile ise ortalama 5 daireli konutlarda oturmakta ve sadece müstakil konutların üzerinde yer aldığı sokakların uzunluğu 1240 km.'ye ulaşmaktadır.

Bu hızlı gelişme ile tek bir evden, bir mahalleye ve giderek şehrin bütününe yayılan sorunlar büyür: Avrupa ırkından gelen

70 Simmel, G., a.g.m., s. 62, 63.
71 Halbwachs, M., 'Chicago Expérience Ethnique', in Ecole de Chicago, s. 280.
72 Halbwachs, M., a.g.m., s. 281.

insanların Amerikan ortamına aktarılmaları, farklı milliyetteki göçmenlerin birbirleriyle ve karşılıklı ilişkileri etnik tiplerin ve yaşamla ilgili alışkanlıkların değişmesine veya sürüp gitmesine yol açar[73].

Bütün bu bilgiler Chicago'nun çok büyük bir şehirleşme yaşadığını göstermektedir. Sanayileşmenin kuzey Amerika'ya sıçramasını takip eden uluslararası göç, çok hızlı ve dev boyutlara ulaşan, pek çok açıdan da benzeri olmayan, bir büyümeyi karşımıza getirmektedir.

Böyle bir şehri oluşturan özellik ve süreçleri açıklayabilmek için bu şehir ortamı içinde oluşan sosyal davranış ve tutumların yardımı ile olayların ele alınması yeni bir araştırma grubunun doğmasına yol açacaktır.

Bu grup çalışmasının önde gelen isimlerinden Robert Ezra Park için "şehir bireylerden ve kollektif donanımlardan (yollar,binalar, aydınlatma, tramvay, telefon), idarî aygıt ve birçok müesseseden (mahkemeler, hastahaneler, okullar, polis karakolları ve her türdeki memur kadrolarından) farklı bir şeydir. Şehir daha çok bir "düşünce hali, gelenek ve göreneklerin ve bunlardan aktarılan veya bunlara bağlı örgütlü tutum ve duyguların bir birliğidir". Bu bakımdan şehir sadece maddî bir mekanizma ve sun'î bir yapı değil, doğanın, özellikle de insan doğasının bir ürünüdür.

Böylesine bir yaklaşım şehrin ekoloji açısından ele alınmasına yol açacaktır. Tabiî bu ele alış bitki ve hayvan ekolojisine karşıt, beşerî ekoloji anlayışına dayanmaktadır.

R. E. Park için "şehir coğrafî ve ekolojik bir birim olduğu kadar, aynı zamanda iktisadî bir birimdir. Şehrin iktisadî örgütlenmesi iş bölümü üzerine kurulmuştur. Şehir nüfusu içinde işlerin ve mesleklerin çoğalması modern şehir hayatının en çok çarpıcı ama en az bilinen yanlarından birisini oluşturmaktadır"[74].

73 Halbwachs, M, a.g.m., s. 284, 285, 287.
74 Park, R.E., 'La Ville' in l'Ecole de Chicago, s. 80.

Bu açıdan ele alındığında, şehir psiko-fizik bir örgütlenme olarak görülmektedir. R. E. Park'ın yaklaşımı bu gerçekliği yakalamak için çeşitli açılardan bir dizi soru ve ele alış biçimi gerektirmektedir. Şehir planının incelenmesi bize şehrin maddî yapısı ile birlikte ahlâkî düzenini de getirecektir. Şehir hayatının en basit ve en temel birliği olarak komşuluk ilişkileri bize şehirdeki mahallî çıkar ve bağlılıklar kadar siyasî denetlemenin tabanı haline dönüşerek, şehrin sosyal ve siyasî örgütlenmesi içinde en küçük birimini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Yine komşuluk ilişkileri, her mahalleye kendisine özgü karakteri vererek; duygu, çıkar ve gerilime yol açan güçleri tanımamıza yardımcı olmaktadır. Bu akış içinde bazı mahallelerin ilerlediği, bazılarının gerilediği bilinmektedir. Çünkü bazı mahalleler şehrin yaşamından koparak kendi içlerine kapanmışlardır. Bunların tekrar canlandırılmaları ve genel şehir hayatına katılmaları için nitelik ve yapılarını oluşturan unsurların tanınması gerekmektedir[75].

Bununla birlikte ulaşım ve iletişim araçlarının çok yaygınlaşmış olması; bireyin, ilgisini birçok alanlara paylaştırmasına ve farklı birçok dünyada yaşamasına izin vermesi, komşuluk ilişkilerinin içtenliğini ve devamlılığını yıkma eğilimi göstermektedir. Bu olayın yanında göçmen işçilerin ve bazı ırkların ghetto'larda ve ayrımlaşmış alanlarda oluşturdukları koloniler, komşuluk gruplarının ve mahallî grupların dayanışma ve içtenliğine yol açmaktadır.

Bu olay ise R. E. Park'a göre "duygusal ve mekansal farklılıkların karşılıklı olarak gelişmesine ve mahallî nüfus dağılımının getirdiği sonuçlar ile sınıf ve ırk ayırımına dayalı sonuçların sosyal örgütlenmenin evrimi içinde birleşmesiyle"[76] sonuçlanır.

Her büyük şehrin ırka dayalı kolonileri yanında iyice sınırlanmış sefahat mahalleleri, her türlü cinaî istemin kararlaştırıldığı

75 Park, R.E., a.g.m., s. 84-86.
76 Park, R.E., a.g.m., s. 88.

yerleri vardır. Yine her büyük şehir sanayi örgütlenmesine bağlı yerlerine sahiptir. Sonunda şehir nüfusunun ırkî, meslekî ve kültürel ayrımlaşmaya uğradığı[77] görülür.

İnsan davranışı ve tutumları ile şehir arasındaki sıkı bağlantıdan hareket eden bu açıklama tarzında şehrin sanayi örgütlenmesinin getirdiği iş bölümüne bağlı olarak meslek türlerinin, meslekî tiplerin ortaya çıkışı ve buna bağlı hareketlilikler bireyi bir yandan belli bir alanda uzmanlaşmaya iterken, diğer yanda bireyin bir parçasını oluşturduğu topluluğa giderek bağlandığı ileri sürülmektedir[78].

Gayr-ı şahsî ilişkiler üzerine kurulan sanayi örgütlenmesinin yaygınlaşması, nüfusun artan hareketliliği ile bir arada yürür. Çünkü şehir hayatının koşulları özel bir çalışmaya uymuş işçi ve zanaatkârların bir bölgeden öbürüne, kendilerini şekillendiren işleri aramak için hareket etmeye zorlar[79].

Para ve çıkar tarafından yönetilen ve akılcı olmak için her şansa sahip insan ilişkileri için büyük şehirler kelimenin tam anlamı ile insan davranışlarının araştırıldığı bir laboratuar gibidir.

Aynı araştırma grubu içinde yer alan Ernest W. Burgess şehrin büyümesi üzerinde durur. Büyümeyi fizikî açıdan bir süreç olarak, sosyal örgütlenmeyi ve bozulmayı bir metabolizma süreci olarak, hareketliliğin yapısının nedeni olarak ele alır.

Ona göre modern toplumun en çarpıcı olayı büyük şehirlerin büyümesidir. Mekanize sanayinin sosyal yaşantımız üzerinde ortaya çıkardığı büyük değişiklikler, şehirlerdeki açıklığıyla başka hiçbir yerde görülmez. ABD'de kırsal bir uygarlıktan kentsel bir uygarlığa geçiş Avrupa'dakinden daha geç olmakla birlikte daha çabuk ve daha tamamlanmış bir biçimde gerçekleşmiştir.

E. W. Burgess'e göre modern hayatın -gökdelen, metro, büyük mağazalar, günlük gazete, sosyal çalışma gibi- kentlere özgü

77 Park, R.E., a.g.m., s. 90.
78 Park, R.E., a.g.m., s. 91-95.
79 Park, R.E., a.g.m., s. 96.

görünümleri tipik olarak Amerikandır. Sosyal hayatımızda ortaya çıkan hafif değişiklikler bile en kaba şekilde patlak verenlerle birlikte sosyal sorun olarak adlandırılmaktadır ki - bunların içinde bizi korkutan, şaşırtan boşanma, çocuk suçluluğu, sosyal huzursuzluk gibi bazı sorunlar- en keskin biçimler altında Amerikan şehirlerinde bulunur[80].

İstatistikî verilerin kırsal nüfustan çok şehir nüfusuna özgü bilgileri aktardığını söyleyen E. W. Burgess, büyüme ve yayılma gibi olayların da şehire özgü yanlar olduğunu belirterek, şehrin büyümesini ve bunun ifadesi olduğu çeşitli özellikleri birbiri içinde dairelerle göstermeye çalışır. Dairevî bölgelerle şehir alanı içindeki farklı sosyal grupların dağılışını ve hareketliliğini araştırır. Bu çerçeve içinde ortaya çıkan örgütlenmeleri ve değişiklikleri yakalamaya çalışır[81].

Şehir planlamaları üzerinde etkili olacak bu anlayıştan başka Roderick M. Mckenzie'nin, insan topluluklarının araştırılmasında ekolojik yaklaşımı açıklayan çalışmasında, Chicago Okulunun şehir konusunu ele alış tarzını daha iyi tanımamıza yardımcı olur.

Gerçekleştirdikleri üretim faaliyetleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ilişkiler toplulukların boyutlarını, özelliklerini tayin etmektedir. Bu çerçeve içinde R. M. Mckenzie ekolojik açıdan dört genel tipte topluluk olduğunu ileri sürer: Üretimini sadece dışarıya satan küçük tarım köyleri, balıkçı, madenci topluluklar; civarındaki toplulukların ürettiklerini toplayıp (gıda, maden) dünya pazarlarına satan topluluklar; sanayinin diğer bütün faaliyetlere egemen olduğu sanayi toplulukları; politika, turizm, üniversite gibi üretim ve dağıtım dışı bir temele dayalı topluluklar[82].

Hızlı sanayileşmenin ve ortaya çıkan büyümenin ele alındığı ve belli çerçeveler içinde açıklanmaya çalışıldığı görüşlerde şehir ile şehirli nüfusun özellikleri arasında kurulmak istenen bağ-

80 Burgess, E.W., 'La Croissance de la Ville' in *L'Ecole du Chicago*, s. 127.
81 Burgess, E.W., a.g.m., s. 130-138.
82 Mckenzie, R.D., 'L'Approche Ecologique dans l'Etude de la Communauté Humaine' in *l'Ecole de Chicago*, s. 148-150.

lantılar söz konusu idi. Şehir olgusunu bir hayat tarzı olarak ele alan Louis Wirth okulun genel çerçevesi içinde kalmakla birlikte şehrin boyutları dışına çıkarak çağdaş uygarlıkla şehir arasında bağlantı kurmayı dener.

L. Wirth'e göre tıpkı Batı uygarlığının başlangıcı olarak, o zamana kadar göçebe olan toplulukların Akdeniz kıyılarına devamlı yerleşmelerinden söz edildiği gibi; bu günkü uygarlığa[83] özgü modern olan her şeyin başlangıcının en iyi işareti büyük şehirlerin gelişmesinde bulunmaktadır[84].

Batı uygarlığı ile büyük şehirlerin özdeşleştirildiği bu yaklaşımdan sonra büyük şehirlerde insanların karşılaştığı etkiler üzerinde durur. Büyük şehirlerin karakteristiği olan hayat koşulları içinde insanlık hiç bu kadar doğal hayattan uzaklaşmamıştır. Modern çağların insanının ayırıcı özelliği onun devasa birlikler arasında yoğunlaşmasıdır. Şehir nüfusunda görülen artış insan hayatı üzerinde büyük etkilerde bulunmaktadır.[85]

Bu yaklaşım çerçevesinde bir şehir tanımı girişiminde bulunan L. Wirth için şehirlerin gittikçe artan önemine karşılık, şehir olgusu ve şehirleşme süreci üzerindeki bilgilerimiz zayıftır. Coğrafyacılar, tarihçiler, iktisatçılar ve siyasetçiler kendi ilgi alanları çerçevesinde şehirle ilgili muhtelif tanımlar vermişlerdir. Sosyolojik açıdan şehir tanımının bir insan grubunun hayat tarzı olarak şekillendiği görülür.[86]

Şehrin sosyolojik tanımı konusunda şehrin belli başlı özelliklerini gözden geçiren L. Wirth daha sonra şehir olgusunun teorisini kurmayı dener. Bütün bu çabaları onun sosyal psikolojik bir yaklaşımla ele aldığı şehir konusunu, Batı'ya özgü çağdaş bir olay olması varsayımına dayanarak; Chicago şehrinden yola çıkan araştırmalarla özdeşleşmesini sağlamıştır.[87]

---

83 Bizim Uygarlığımız diyor.

84 Wirth, L., 'Le Phénomen Urbain Comme Mode de Vie' in *l'Ecole de Chicago*, s. 251.

85 Wirth, L., a.g.m., s. 251-252.

86 Wirth, L., a.g.m., s. 254.

87 Bkz. Bu konuda M. Castells'in makalesindeki eleştiriler, Castells, M. 'Ya-t-il Une Sociologie Urbaine?' s. 75.

I. ŞEHİR PLANLAMA VE ÜLKE DÜZENLEME ÇALIŞMALARI

Sanayileşme ile birlikte Batı Avrupa'da görülen gelişme; konumuz açısından, hızlı nüfus artışı ve şehirleşme şeklinde özetlenebilir. Bunlara bağlı olarak Batı Avrupa'nın sanayileşme süreci içindeki ülkelerinde karşılaşılan güçlükler ve ortaya çıkan sorunlar kırlardan şehirlere doğru büyük nüfus aktarımına bağlı olarak daha çarpıcı bir biçimde şehirlerde kendilerini göstermiştir.

Tarih içinde kök salmış bazı sorun ve açmazların da izlerini taşıyan Avrupa'daki gelişmeler daha çarpıcı ve geniş halk kitleleri üzerinde ağırlığını bütün şiddetiyle gösteren bir seyir takip etmiştir. Bu bakımdan şehirlerde karşılaşılan ve ülke çapındaki gelişmelerin yükünü buralara aktaran gelişmeler bir Amerika örneğinden farklı ele alışlara yol açmış bulunmaktadır.

En basit göstergesi ile açıklanacak olursa "coğrafyacı Vidal de la Blanche ve iktisatçı Werner Sombart'ın belirttikleri üzere Avrupa nüfusu VI. yüzyıldan 1800'lere kadar geçen 12 yüzyıl içinde 180 milyonu aşmamışken 1800 den 1914'e kadar bir asrı biraz aşkın zaman süresi içinde bu nüfus 460 milyona ulaşmıştır"[88].

Sanayileşmenin etkisi ile de şehirlerde ortaya çıkan hızlı değişikliklerin açıklanmak istenmesi sosyoloji tarafından ele alındığında; ana sorunlar, sanayi olayının kendisine ve bu olaya bağlı olarak Batı toplumlarında ortaya çıkan yeni kimliğin ne olduğuna yönelmişti. Bu çerçeve içinde Batı toplumlarının sorunlarını çözmede ve olaylara bu doğrultuda yön vermede yeni bazı bilim dallarının ve ele alış biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Biz bu gelişmeleri iki öbek altında toplamayı deneyeceğiz: Şehircilik bilim dalı ile ortaya çıkan ülke düzenleme çalışmaları ve şehir planlama çalışmaları.

Çünkü adı geçen dönemlerde "mekân üzerinde gerçekleşen kitle hareketlerini disiplin altına alarak onları belli yerlerde toplamayı amaçlayan çalışmalar yeni bir bilimin doğmasına yol aç-

88 Bardet, G., *L'Urbanisme*, s. 5.

mıştır. Toprak üzerindeki kitlelerin örgütlenmesi bilimi 1910'larda Fransa'da Urbanisme olarak isimlendirilmektedir ki etimolojik açıklaması şehirlerin düzenlenmesi bilimi (la Science de l'Amenagement des Villes)[89] anlamına gelmektedir.

Daha önceki mimarî ve estetik açıdan şehir konusuna eğilen şehircilik çalışmalarından ayrılarak mekânın düzenlenmesi anlayışına ulaşan çalışmaların temelinde şehirlerde görülen yeni ve çarpıcı sorunlar yatmaktadır. Bu "sorunlar tarihte eşine az rastlanır özelliktedir. Eski sorunlar şimdikilerle ne aynı boyutta, ne aynı karmaşıklıkta ne de aynı özdedir. Sanayi toplumu metropol'ler, conurbation' lar, sanayi siteleri, büyük yerleşmeler üretmiştir. Ama bu yerlerin düzenlenmesini başaramamıştır"[90].

Bu çerçeve içinde şehircilik anlayışı estetik ve uygulamalı bir sanat yaklaşımına bağlı olarak günümüzdeki ve geçmişteki şehirleri ele alarak onları morfolojik yanları ile şekillendirme ve güzelleştirme çalışmaları yerine şehrin düzenlenmesi anlayışına ulaşmıştır.

Karşılaşılan sorunlar, bunların çözümü yolundaki girişim ve politikalar, şehirciliğin ilerleyen yıllarda tek tek şehirlerin düzenlenmesinden yörenin düzenlenmesine ve oradan ülkenin düzenlenmesine doğru bir gelişme içine girmesine yol açmıştır.

Şehircilik çalışmalarının mekânın düzenlenmesi anlayışıyla ülke çapında çalışmalara girişmesi bir başka çalışma ile, plânlama çalışmaları ile, yerine göre iç içe yerine göre farklı yanlar göstererek gelişme içine girmiştir. Karşılaşılan olayların disiplin altına alınması yanında yönlendirilmek istenmesi anlayışına bağlı olarak görülen planlama çalışmaları çok farklı ele alış ve uygulamaların alanı olmuştur.

Sorunların tespitinden ve nedenlerinin anlaşılmasından çok yönlendirilmesi anlayışının bir gereği olan plânlama çalışmalarının yaşanılan olaylar ve sorunlar çerçevesinde şehir

89 Bardet, G., *a.g.e.*, s. 5-6.
90 Choay, F., *L'Urbanisime, Utopies et Réalites*, s. 7.

plânlaması olarak belli bir ağırlık ve önem kazanması kaçınılmaz olmuştur. "Kentsel planlama düşüncesi ve kentsel hareketlerin kontrolünde yeni araçların araştırılması 19. yüzyılın ortalarından beri Batı'daki şehirlerin evrimini takiben ortaya çıkmıştır". Başka bir deyimle "19. yüzyılın ortalarında Batı toplumlarının şehirlerinde görülen evrim giderek artan acillikte kentsel plânlamayı, yâni şehirlerin gelişmesi ve şehirleşmenin akılcı bir biçimde kontrolünü" gerektirmişti[91].

Çünkü 19. yüzyıl boyunca şehirlerde görülen çözülme sürecinin çok hızlı bir biçimde geniş boyutlara ulaşması eski sosyal kontrol araçları ile denetlenememe olgusunu yaratmıştır ve kentsel topluluklar liberal kapitalist sanayi sistemi içinde şehirlerin özel etkenliği olan davranışları kontrol edemedikleri gibi kendi öz gelişmelerini kontrol edememişlerdir… Şehrin büyümesi, belediye yetkililerinin halkın çıkarına belli düzenlemeler yapmasına rağmen, tümüyle kollektif denetimden kurtulmuştur. Mekânda yayılmak, sanayinin yerleşmesi, nüfus artışı kendiliğinden gerçekleşmiştir. Bu kontrolsüz âni büyümeye paralel olarak bütün patolojik olaylarda da bir artış göze çarpmıştır[92].

Bu sorunlar kısaca ele alındığında konut sorununun başta geldiği görülmektedir. Şehrin büyük bir kesiminin aşağılatıcı koşullardaki konutlarda kaldığı bilinmektedir. Konutlar kötü inşa edilmişlerdir. Havalandırmaları, aydınlanmaları kötüdür, bir odada birçok kişi kalmaktadır. Bu tür evlerin yer aldığı kötü mahallelerde sağlık, hizmet ve güvenceden uzak çok kalabalık işçi kitleleri yaşamaktadır[93].

İşte böylesine kötü koşulların yol açtığı sorunların kontrol altına alınması şehir plânlamacılığına yol açmıştır. Artık "plânlamacılık şehircilik değildir. Kentsel düzende bir sosyal kontrol aracıdır". Bu bakımdan "muhtelif hareket ve davranış içinde şehri biçimlendirmeye ve gelişmesini kontrol etmeye katkısı olan sosyal süreç ve mekanizma kentsel plânlama olarak isimlen-

91 Ledrut, R., *Sociologie Urbain*, s. 81, 55.
92 Ledrut, R., *a.g.e.*, s. 56.
93 Ledrut, R., *a.g.e.*, s. 58-57.

dirilecektir". Plânlama bu açıdan ele alındığı zaman "şehrin tümüyle bütünleşmesi için kısmî fenomenlere egemen olmaya izin veren araçların bütünüdür." Bu bakımdan plânlama bu günle gelecek arasında bir yol olarak düşünülmektedir.

Bu anlayış giderek "modern dünyada gerçek bir mahallî topluluk zorunlu bir biçimde gelişmesini plânlamalıdır" anlayışını tartışmasız bir yargı haline getirecektir. Plânlamada mahallî topluluğun da bir görevi olduğunu ileri süren bu anlayış "kentsel üretim ve tüketimin özgür bir biçimde bir araya gelmiş bireyler tarafından kontrolünün kentsel plânlamaya ortak bir güç ve etkinlik kazandıracağı" inancındadır.

Fakat plânlamanın bu şekilde ortaya çıkmadığı durumlar da vardır. Bazen plânlamada "kısmî hareket içinde yer alan tüm özgürlükler, tüm özel girişimler sonuna kadar kısıtlanarak zorlayıcı bir biçimde kentsel ajanların davranışlarının ayrıntılarına kadar düzenlenmek" isteği de ortaya çıkar. Bu durumda plânın şehrin bağımsızlığını ve sosyal gerçekliğini tehdit ettiği ve şehrin kendisine özgü bireyselliğini kaybederèk, karar verildiği şekilde, merkezî toplumun bir parçasından başka bir şey olmadığı ileri sürülür[94].

Plânın bu şekilde işlerlik kazanmasının mahallî-merkezî zıtlığını ortaya çıkardığı ve bununla ilgili tema ve sorunların araştırmaların şekillenmesini tayin ettiği anlaşılmaktadır. Topluma ve toplum olaylarına istenilen yönün verilmesini amaçlayan girişimler bu bakımdan kontrol mekanizma ve araçları üzerinde ayrıntılı bir biçimde duracaklardır. Fakat bütün ayrıntı ve ihtimâllerin ele alındığı tartışmalarda plânlamanın bir teknik mesele değil, tamamen siyasî bir mesele olduğu görüşünde birleşilmektedir.

İki dünya savaşının getirdiği sorunların ve sonraki gelişmelerin etkisiyle giderek daha dallanıp budaklanan çalışmalar günümüz şehirci ve sosyologları tarafından taşıdıkları özellikler açısından değerlendirilerek bazı dönemlere ayrılmaktadır. Sorunların ele alınıp çözümlenmek istenmesinde farklı yakla-

94 Ledrut, R., *a.g.e.*, s. 52-53.

şımların söz konusu edildiği 3 dönem bize bu çalışmaların aşamalarını da gösterecektir.

1945-1960 yılları arasında ana çaba ülke düzenleme ve mekânın organizasyonu çalışmalarına ayrılmıştır. Bu çalışmaların ana teması kırdan şehre göç ve nüfus patlamasıdır. Bu iki olayın sonucunda bölgeler arasında dengeler bozulmuştur. Yapılacak iş bölgeler arası dengenin yeniden sağlanması olduğu için araştırmaların ele aldığı sorun bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi olarak ortaya konmaktadır. Mekânın nasıl dengeleneceği kaygısı araştırmalarda önce bir düşünce tarzı olarak belirip daha sonra uygulanmaya konmaktadır.

Bu çerçeve içinde kentsel örgünün, şehrin işlevsel analizinin ağır bastığı coğrafya çalışmalarından ayrı bir coğrafyacı grup kır-şehir arasındaki ilişkiyi ele alırlarken, iktisatçılar büyümenin teorisini oluşturarak bölgeler arası dengesizliğin çözümünde öneriler getirmeğe çalışırlar.

Bu dönemdeki çalışmalar, bölgeler arası dengesizlikten yola çıktıkları için, şehirlerin başlıca işlevlerini ölçmekle işe başlamış ve şehirler süregelen işlevlerine göre tiplere ayırmışlardır. Bu tiplemede mahallî ve millî ölçekte şehirlerin büyümelerine yol açan işlevler sanayi, ticaret veya diğer özel işlevler olarak ele alınmaktadır. Bu çerçeve içinde ele alınan karşı denge girişimleri ile denge sağlayacak metropollerin geliştirilmesine, yeni şehirlerin yaratılmasına çalışılacaktır. Bu durumda düzenleyiciler toptancı ve teknokratik bir yaklaşım içinde kentsel iskeleti daha iyi ve akla uygun bir biçimde düzenlemek durumunda olmuşlardır[95].

1960-1975 yılları arasında kentsel sistemle iktisadî ve siyasî belirleyiciler arasındaki ilginin çeşitli görüşler çerçevesinde ele alındığı görülür. H. Lefebvre, R. Ledrut, M. Castells gibi bir grup araştırıcı sosyolojik açıdan kentsel sorunu (la question urbaine) açıklamaya çalışırlar. Marksist bir akım ise sermaye açısından

95 Ganne, B., 'Les Avatar des Etudes Unbaines', s. 5; Revue Economie et Humanisme, No. 252, 1980.

meseleyi ele alarak büyük şehircilik operasyonlarında devletin rolünün ne olduğu üzerinde durmuştur. Başka bir grup ise üretim açısından konuyu ele alarak şehri kimin ürettiği sorusuna cevap arar. Kentsel mekânın parçalarını ele alarak devletin stratejisinin ne olduğu, yeni şehirlerin, büyük yerleşim yerlerinin üretiminin nasıl olduğu sorusuna cevap arandığı görülür. Yine bu dönemde mahallî sosyal sistemle ülke bütünlüğü arasındaki ilişkilerle mahallî güçlerin devlet karşısındaki tutumunu ele alan bazı şehir araştırıcıları, yerleştirilmek istenilen düzenden kimlerin yararlanacağı ya da yararlanmakta olduğunu araştırmaya girişmiştir. Ülke çapında ve şehir içinde mekânın yeniden dağıtılması, tekelci devlet kapitalizminin artan etkisi altında gerçekleştirilmeye çalışılan iktisadî ve siyasî yapıdan başka bir sonuç vermeyeceği ileri sürülmektedir. Bu da şehirciliğin kendi başına yürümediğini ve ülkeyi düzenleyen iktisadî ve siyasî yapı anlayışına sıkıca bağlı olduğunu göstermektedir. Bu sıkı ilişki göz önüne alınmadığı takdirde bölgede gerçekleştirilmeye çalışılan yeni kentsel hiyerarşinin, büyük şehirlerdeki kutuplaşmanın seviyesi ile büyük sanayi-şehir yatırımları, devletin aygıtlarına başvurulmadan anlaşılamaz. Şehrin iç değişmesi bile iktisadî-siyasî sisteme başvurularak anlaşılabilir[96].

1975'ten sonraki dönemde ise; özel konulardan çok, mahallî analizler ve mikro konular ele alınmaktadır. Fakat bu döneme özgü en büyük belirleyici, bu alana ayrılan mâlî desteğin kaldırılmış olmasında ortaya çıkar. Mâlî desteğin kaldırılması araştırmalarda azalmaya yol açmakla kalmayıp Avrupa ülkelerindeki sorunların değiştiğine de işaret etmektedir. Yeni sorunlara bağlı olarak devletin politikasında ortaya çıkan değişikliklerden bir tanesi yeni mahallelerin yapılması ve şehrin büyümesine izin verilmesi yerine eski mahallelerin onarılması şeklindedir.

Bununla birlikte bu dönemde araştırmacıların mahallî olana döndükleri ve mahalleleri, toplumsallaşmayı ve hayat tarzını ele aldıkları araştırmalarda; şehrin genel işlevleri ve hareketlilik yapılarını birbirinden ayırmaksızın, kentsel hadiseyi bir

96 Ganne, B., a.g.m., s. 5-6.

dizi işleve indiren toptancı ele alışlara karşı çıktıkları ileri sürülmektedir. Bu dönem araştırıcılarına göre analizler derinleştikçe şehirlerin her bakımdan farklı olduğu anlaşılır. Hatta aynı şehirde bile herşey birbirinden farklıdır. Mahalleler, sosyal örgütlenme birbirine benzemez[97].

Bu tür ele alışlarda devletin sadece teknik bakımdan müdahalesi ve bu yolda iktisadî-siyasî imkânlarını seferber etmesi kentsel örgütlemede sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu çerçeve içinde yürütülen faaliyetler devlet gücünün sadece düzeltici bir rolü olmadığı, şehirlerde iktisadî açıdan harekete geçirici ve düzenleyici etkilerinin anlaşılmasına yol açmıştır, Bu çerçeve içinde şehir araştırmaları teknik alandan iktisadî-siyasî ağırlıklı araştırmalara dönüşmüş bulunmaktadır.

Günümüze gelince şehir araştırmalarının mahallî durumunun çok yönlülüğü içinde çok değişik hayat tarzlarının ele alınması şekline dönüşmesi, devlet dışında birçok örgüt ve kurumun iktisadî ve siyasî kontrolünün ötesinde; şehir, kitle iletişim, boş zamanlar gibi sosyo-kültürel açıdan en mahallî boyutlarına kadar araştırılmaktadır[98].

Böylelikle "çağdaş dünyada gerçek bir mahallî topluluk gelişme içinde zorunlu olarak planlanmalıdır" anlayışına uygun olarak "kentsel üretimin ve kentsel tüketimin kontrolü" planlama ile gerçekleştirilmiş olmaktadır[99].

J. KÜRESELLEŞME SÖYLEMİ VE ŞEHİR

Buraya kadar ele alınan ve daha çok Batı toplumlarında olup bitenleri ortaya çıkarmaya çalışan, dünyanın almaya başladığı biçimi Batı toplumlarının şehirlerindeki gelişmelerle birlikte ve onlara bağlı olarak açıklayan şehir teorileri yanında bu bölümde gözden geçirilen kent planlama ve ülke düzenleme çalışmaları, şehirler aracılığıyla topluma istenilen yönün verilebileceğini, plan-

97 Ganne, B., a.g.m., s. 6.
98 Ganne, B., a.g.m., s. 10.
99 Ledrut, R., *a.g.e.*, s. 62.

lama çalışmalarında ise ön görülen düzenlemelerle konut, mahalle, şehir ve bölge ölçeğinden yola çıkılarak tüm toplumun istenilen hedeflere ulaşabileceği söz konusu edilmişti.

Bugün 1990'lı yıllarda kullanılmaya başlayan, ama şehir konusundaki ele alışlar ve 1976'da ilki toplanan ve Birleşmiş Milletler Teşkilatının Konut ve İnsan Yerleşmeleri konusundaki birinci konferansı olan 'Habitat I' çalışmalarına bakılacak olursa, meselenin epey öncelerden temellendirilmeye başlandığını, küreselleşme söyleminin gerçek anlamını ortaya koyacağına inandığımız Habitat II çalışmalarında ise, işin küresel boyutlar doğrultusunda bir eylem planı çerçevesinde anlam kazandığını görmek mümkündür. Küreselleşmenin ortaya koyduğu yeni dünya düzeni arayışları içinde şehir aracılığı ile sadece bir topluma değil, artık toplumlara istenilen yönün verilebileceği anlaşılmaktadır. Başka türlü ifade edecek olursak; planlamaya bağlı düzenleme çalışmalarında konuta, mahalleye, şehire, bölgeye ve nihayet bunlar aracılığıyla topyekün bir topluma yön vermek söz konusu edilirken, Habitat çalışmalarında söz konusu edilen bir yerleşim yeri olarak şehirler vasıtasıyla yapılacak düzenlemelerle topyekün bir dünyaya istenilen yönün verilebilmesidir.

Bu açıdan ele alındığı zaman küreselleşme ile şehir ve şehire bağlı düzenlemeler arasında sıkı bir bağlantı ortaya çıkmaktadır. Başka türlü söyleyecek olursak küreselleşme söylemini bütün boyutları ile anlayabilmek için şehir ile ilgili çalışmalara ve şehirle birlikte dünya çapında yapılmak istenilen düzenlemelere özenle eğilmemiz gerekmektedir..

Şehir ve şehirle ilgili olarak dünya ölçeğinde yapılmak istenilenler ve bunun boyutları, bizde sürüp giden küreselleşme tartışmalarında üzerinde fazla durulmayan ve küreselleşmenin tam olarak anlaşılmasını sağlayacak ihmal edilmiş bir yanını, eksik bir halkasını tamamlayacaktır.

Bu özellik çalışmanın başından beri vurgulamaya çalıştığımız şehirlerin ve şehir sosyolojisi çalışmalarının önemini başka bir açıdan ortaya koyacaktır. Şehir teorileri olarak orta koymaya çalıştığımız, özellikle Batı toplumlarının kendilerini diğer

toplumlardan ayrı, farklılıklarını öne çıkarır bir tarzda temellendirmesine izin verecek şekilde biçimlendirilen yan, bu defa küreselleşme söylemi içinde Batı toplumlarının kendi özledikleri ve bütün insanlık için teklif ettikleri – bizim de istenilenlere uyarsak rahatsızlık yaratmayacağımız ve karşılığında rahatsız edilmeyeceğimiz – bir düzeni yaratma ve kurma çabaları olarak ve yine şehir konusunda söylenenlerden yola çıkarak açıklanabilecek, böylece devamlılığı gösteren genel bir çerçeveyi ortaya koyacaktır.

Daha çok kendi şehirlerinde gözledikleri ve bir şekilde çözümüne sahip olduklarına inandıkları sorunların, bu defa mevcut gelişmelere bağlı olarak kendi dışlarındaki toplumlarda da büyük boyutlarda orta çıkıp sorunlara yol açacağına inandıkları, böylelikle kendileri için de rahatsızlık kaynağı olacak birçok konunun – çocuk, sağlık, eğitim v.b. konularda olduğu gibi- dünya çapında bir mesele olarak ama kendi teklif ettikleri yönde ele alınarak çözüme kavuşturulmasını teklif etmektedirler.

Belki de böylelikle, günümüzde daha çok iktisadî ve siyasî boyutu ile tartışmaya açılan küreselleşme söyleminin bir başka veçhesi, sosyal boyutu ve bu çerçevede yapılmak istenilen düzenlemeler ve ön görülen hedefler daha bir açıklık kazanacaktır.[100]

1) Habitat Çalışmaları ve Şehir

Habitat çalışmaları, esas adıyla "İnsan Yerleşmeleri Üzerine Birleşmiş Milletler Konferansı", yapılış sırasına göre Habitat I ve Habitat II adları ile tanınmaktadır. Birleşmiş Milletler Teşkilatının dünya çapında giriştiği bir dizi çalışma içinde ilk konferans olan Habitat I, 31.5-12.6.1976 tarihleri arasında Kanada'nın Vancouver şehrinde 134 ülke ve 9000 delegenin katılımı ile yapılmıştır.

---

100 Elbette burada 11 Eylül 2001 sonrasında ortaya çıkan gelişmeler sürecinde küreselleşme olarak adlandırılan toplumlar arası egemenlik ilişkilerinin askerî boyutunu da ihmal etmemek gerekmektedir. Burada herhalde belli bir yere kadar izin verilen gelişmelerin Afganistan örneğinde olduğu gibi küreselleşmenin mümkün sonuçlarına istenildiği ölçüde bulaşmamış, istenilen etkilerin gözlenemediği toplumlara askerî bir müdahale ile çeki düzen vermek söz konusu olsa gerek.

Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından 20 yıl sonra ve 180 ülkeden 20-30 bin delegenin katılması ile yapılan ve teşkilatın en görkemli toplantısı sayılan Habitat II, 3-14 Haziran 1996'da İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu arada, bu toplantı öncesi Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından düzenlenen ve küreselleşme söylemini geliştiren, bir manada onun bilimsel altyapısını oluşturan bir dizi dünya çapında toplantı gerçekleştirildiğini de unutmamak gerekir.

1990'lı yıllarda yoğunlaşan ve dünya çapında konferanslar olarak düzenlenen bu toplantılarda 1976 yılında ortaya atılan fikirler çerçevesinde, daha doğru bir ifade ile 'insan yerleşmelerini daha yaşanabilir' hale sokmak için bir dizi çalışmanın gerçekleştirildiği görülmektedir.

Bu doğrultuda 1992 yılında Rio de Janerio'da 'Çevre ve Kalkınma' toplantısında Eylem 21 programı ile yerleşim yerlerinin sorunlarına yönelik 'Dünya' zirvesi, 1993 yılında Viyana'da 'İnsan Hakları Üzerine' Dünya Konferansı, 1994 yılında Bridgetowne'da 'Gelişme Halindeki Küçük Ada Devletlerinin Sürdürülebilir Kalkınmaları' üzerine Dünya Konferansı, 1994 yılında Yokohama'da 'Doğal Felaketlerin Etkisini Hafifletmek' üzerine Dünya Konferansı, yine 1994 yılında Kahire'de 'Kalkınma ve Nüfus' üzerine Uluslararası Konferans, 1995'te Copenhag'da 'Sosyal Kalkınma' Dünya Zirvesi, 1995'te Beijing'de 'Kadın' üzerine dördüncü Dünya Konferansı düzenlenmiştir.

Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından gerçekleştirilen bu toplantılarda " dünyanın, büyük sıkıntıların kaynağı olan Kuzey ve Güney, zenginler ve fakirler, insanlar ve doğa arasındaki üç büyük dengesizlik üzerinde durduğu" söylenmektedir.[101]

Bütün bu toplantılarda esas dikkatleri çeken yanın; mahallî, millî ve milletlerarası seviyede sürdürülebilir kalkınma konusunda küresel bir strateji oluşturma fikrinin geliştirilmeye çalışılması olduğu ortaya çıkmaktadır. 1996 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen "İkinci İnsan Yerleşmeleri Üzerine Birleşmiş Mil-

101 Cavalier, Georges, "De la Ville à l'Urbain", *Urbanisme*, no: 288, mai-juin 1996.

letler Konferansı" (Habitat II) bu çerçevede oluşturulmaya çalışılan yeni anlayış içinde iki küresel temaya yer vermiştir: acınacak koşullarda yaşayan bir milyarı aşkın kişinin yaşam seviyesini iyileştirmeye izin verecek 'herkese uygun bir konut' ve 'gittikçe artan bir şehirleşme yaşayan dünyada yaşanabilir insan yerleşmeleri' için şehir merkezlerinin ekolojik, iktisadî ve sosyal yaşanabilirliğini garanti altına almak.

Bütün bunlar; "21. yüzyıla girildiği şu sıralarda, sulh ve istikrar içinde yeni bir dünya görüşünün yeni bir etkinlikle yayılması" için gerekli görülmektedir. Bu anlayışa göre "bu şansı yakalayabilirsek ve insanlık birleşebilirse, sosyo-ekonomik ilerlemeye, çevreyi korumaya bağlı ve insanlık için en iyi hayat koşullarını sunacak yeni bir dünyayı kurmak mümkün olacaktır"[102] anlayışını gündeme getirmektedir.

Habitat çalışmalarında küreselleşme adı verilen yeni bir dünya düzenin motoru olarak şehirler ve bu çerçevede yapılacak düzenlemeler gündeme gelmektedir. Bu açıdan ele alınacak olursa yeni dünya düzeni uygulamasının arenası şehirler olacaktır. Bu açıdan ele alındığı zaman 'herkese uygun bir konut' anahtar cümlesi ile başlatılan hareket 2025 yılına kadar bir eylem planı çerçevesinde gittikçe artan bir şehirleşme sürecini göz önünde bulundurarak yaşanabilir bir dünya arzusunu gündeme getirmektedir.

İnsanın aklına niye şehirler sorusu gelmektedir. İstanbul için hazırlanan eylem planı programlarının ilk taslaklarında konu açık bir şekilde ifade edilmektedir. "Şehirler büyümenin ve uygarlığın motorudurlar"[103], "bütün zamanlarda, şehirleşme sosyal ve iktisadî gelişmeye, kalkınmaya, okuma yazmaya, eğitime, genel sağlık koşullarının ve aynı zamanda sosyal hiz-

102 Le "Programme Pour l'Habitat" Préambule İlk Taslak, (A. Conf.-165/PC.3/4)10 mayıs 1996. Daha sonra 7 ağustos 1996 tarihinde son şekli verilen program ifade açısından daha da genişletilerek çok daha ayrıntılı bir hale getirilmiştir.

103 Bu kavram tercümelerde değişik biçimlerde kullanılmıştır. Fransızcası ocağı, beşiği diye tercüme edilebilir. Türkçeye kuluçka makinesi olarak kazandırılmış. Ben güdüleme açısından bu kelimeyi tercih ettim.

104 a.g.y.

metlerin, kültürün ve politik hayatın iyileştirilmesine ortak olmuşlardır. Siteler, şehirler ve diğer yerleşme yerleri bilgilerin, sanatların, sanayi ve ticaretin gelişmesini kolaylaştırmışlardır."[104]

Şehirler aynı zamanda toplumsal sorunların kaynağını da oluşturmaktadırlar. Eylem Planında yer verilen şekliyle " tüm dünyada şehirler; işsizlik, barınaksız insanların ve başıboş bir yerleşmeye bağlı şehirleşme sayısında artma, sefaletin çoğalması ve fakir ile zengin arasındaki uçurumun büyümesi, artan sosyal güvensizlik, mevcut konutların yıpranması, alt yapının ve hizmetlerin bozulması, toprağın kötü kullanımı, ulaşım araçlarındaki doygunluk ve çevre kirliliğinin artması, yeşil mekanların azlığı ve felaketler karşısında çaresizlik gibi çok ağır sorunlarla karşı karşıyadır." Neticede doğal olarak artan şehirleşmenin yol açtığı devleşen megapollerin sorunlarına kırdan göçün getirdiği yük de göz önüne alınırsa hükümetlerin bu sorunları çözecek araçlardan yoksun kaldıkları üzerinde durulmaktadır.

Bu durumda " güncel olarak karşımızda duran sorunların üstesinden gelmek, insan yerleşmelerinin siyasî, sosyo-ekonomik ve ekolojik konularda çok titiz bir biçimde davranarak durumlarını iyileştirmek için şehirlerden işe başlamak gerekmektedir". Çünkü "gelecek yüz yılın başında insanlığın yarısı kentsel bölgelerde çalışacak ve yaşayacaktır."

Bu konuda "uluslararası topluluk sorunun evrensel boyutlarının bilincinde olarak, etkisi altında olunan sorunlara gerçek çözümler bulmaya imkan sağlayacak bir düşünme ortamı olan, tek ve dünya çapında bir yaklaşım olarak, Habitat II çağrısını yapmaya karar vermiştir [105]

Habitat toplantılarının şehirler aracılığıyla toplumlara tanımlanan ve ön görülen sorunlarına bağlı olarak çözüm yolları araması, sadece şehirler başka bir deyişle insan yerleşmeleri ölçeğinde çok kapsamlı bir biçimde meselenin ele alınmakla kalmadığını da göstermektedir. Küreselleşme ile Habitat toplantıları arasında kurduğumuz bağ kırsal yerleşmelere de bir

105 a.g.y.

ayrılması ve kırda yaşayan nüfusunda bu düzen dışında olmadığını göstermektedir.

Evet yüzyılın sonunda 3 milyarı aşkın bir nüfus daha yoğun olarak şehirlerde yaşayacak ve böylelikle çok daha fazla bir şiddette sorunlarla yüz yüze geleceklerdir ama " giderek büyüyen küresel ve biribirine bağlı olma bağlamında, kırsal yerleşmeler de önemli roller oluşturmakta ve bütün alanlarda ve her düzeyde kalkınma lehine yeni girişimler ve geniş imkanlar sunmaktadır."[106]

Gerçi henüz birçok alanda eksiklikler, sorunlarla karşı karşıya olmakla birlikte kırsal kalkınma yönünde iyi düşünülmüş girişimlerle dengesizliklere, fakirliğe, içe kapanmışlığa, çevre kirliliği ile mücadeleye önemli katkıları olabilir. Böylelikle de belki " kırsal yerleşmeler iktisadi, sosyal ve kültürel hayatın çizgisinde kalmayarak, çevreyi korumada, biraradalığı yaşanabilir kılma yolunda bir tür katkıda bulunarak kentsel kalkınma yolunda bir baskı da gerçekleştirebilir."

Ayrıca "Şehirler, kasabalar ve kırsal yerleşmeler malların, paranın ve şahısların dolanımı ile biribirlerine bağlanırlar." Bu bakımdan " şehir ve kır arasındaki bağlar, insan yerleşmelerinin yaşanabilirliği açısından hayatî bir öneme haizdir." Şayet kırsal nüfus iktisadî ilerlemeden ve iş imkânlarından daha çabuk artarsa; kırlardan göçün, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, büyümesi durmayacağı için, bu durum daha önceden net bir şekilde çok yüklenilmiş kentsel hizmetler ve alt yapı için karşılanması zor bir durum yaratmış olacaktır. Bu bakımdan " çok acele bir biçimde kırdaki fakirliği ortadan kaldırmak ve hayat şartlarını iyileştirmek hatta kırsal yerleşmelerde, mahalli merkez ve ikincil şehirlerde iş, eğitim imkanlarını yaratmak gerekmektedir. Ayrıca "kırsal bölgelere kentsel bölgelerin tamamlayıcı katkısını, bu bölgeler arasındaki ilişkiyi ve bunlar arasındaki ekolojik, sosyal ve iktisadi açıdan farklılıklar gösteren ihtiyaçlar arasındaki dengeyi muhakkak bulmak gerekmektedir."[107]

106 Le "Programme Pour l'Habitat" Préambule, 7 Ağustos 1996 tarihli taslak.
107 a.g.y.

Görüldüğü gibi ketlerin aracılığıyla ve önceliğinde bir küresel düzenlemenin hedeflendiği Habitat toplantılarında kırların da sorun olmama, sorunlarını kısmen de olsa kendi içlerinde çözme ve kentlere katkıda bulunma gibi işlevleri bulunmaktadır. Tabii burada kırsal ve kentsel ayırımının sadece bir ülkeye ait olmadığını dünyanın değişik toplumlarını içeren kentsel bölgelerinin şehirleşmiş Batı toplumlarını, kırsal bölgelerinin de gelişmekte olan Batı-dışı toplumları gösterdiğini unutmamak gerekmektedir.

* * *

Bu bölümü ana hatları ile değerlendirdiğimiz zaman, Batı sosyolojisinde şehir konusu ile ilgili olarak; gerek Batı toplumunun tarihî gelişmesini ve kimliğini açıklama çabalarında, gerekse günümüz Batı toplumlarının şehirlerde karşılaştıkları sorunların açıklığa kavuşturulup değiştirilmek istenmesinde, ortaya çıkan açıklama biçimlerinin şehri sanayi olayı ile özdeşleştirdikleri ve bazı sınırlı açıklamaları genel-geçer saydıkları anlaşılmaktadır.

Ayrıca H. Pirenne, M. Weber'de ortaya çıkan ele alışlarda şehir kendi içinde ve kendi başına, ilişkilerden soyutlanmış bir biçimde açıklanmak istenmişti. Yine E. Jones ve A. Toynbee sanayiye dayalı bir yaklaşımla şehirler açısından geçmiş ve gelecek hakkında bir dizi ayırımda bulunmuşlardı.

Batı toplumlarının tarihî özellikleri ve belli başlı niteliklerinin açıklanması sırasında belli olayların evrenselleştirilmek istenmesi yanında günümüz şehirleri konusunda geliştirilen açıklamalarında benzeri tutum içine girdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçeve içinde; gerek Chicago Okulunun açıklamaları gerekse Avrupa'da şehir planlamacılığı kendi ele alışlarını genelleştirirken, kendi toplumlarında ortaya çıkan şehir gelişmeleri doğrultusunda dünyanın geri kalan şehirlerinin de açıklanması için bazı kavramlar oluşturmuşlardır.

Bu konuya kısaca değinecek olursak herşeyin kentsel bir çerçeve içinde geçtiğini ileri süren anlayış daha ileri götürülerek Amerikan toplumunda geçtiği anlayışına dönmektedir. Bu şe-

kilde şehirleşme, sanayileşme ve Batılılaşma aynı anlamda kullanılmaya başlanmaktadır. Yine gelişmekte olan ülkelerin durumları da mantıken Batılılaşma ile özdeşleşmektedir. Ayrıca E.W. Burgess'ni şehir büyümesini dairevî bir biçimde ele alışından varılan teoriler, sınırlı bir olayın evrenselleştirilmesi için gerekli ortamı yaratmaktadır.[108]

108 Bu konudaki ayrıntılı açıklamalar için Castells'in adı geçen makalesine bakılabilir.

İKİNCİ KİTAP:

ŞEHİR KONUSU NASIL AÇIKLANMALIDIR?

IV. Tarihte İlk Şehirler ve Özellikleri

Çalışmamızın amacını, şehir konusunu içinde bulunduğu toplum ve toplumlar arası ilişkiler bütünüyle birlikte kavrayabileceğimiz kapsamlı ve geçerli bir açıklamaya kavuşturabilmek çabası oluşturmaktadır.

Bu konuda gerek sosyologlar gerekse tarihçiler tarafından yapılmış açıklamaların sınırlı bir tarih kesiti ve olaylar örgüsüne dayandığı ve başka dönem ve alanlarda geçerli olamayacağı şeklindeki iddiamızla ilgili olarak önceki bölümde ele alınan açıklama girişimlerinin sanayiye varan yol olarak orta çağ ve şehrini değerlendirdiklerini göstermeye çalışmıştık.

Yine bu çerçeve içinde sanayi olayı ve şehrine bağlı açıklamaların ortaya çıkardığı değerlendirme biçimleri ele alınarak bunların nasıl geçmişin ve geleceğin açıklanmasında kullanıldığına işaret edilmişti.

Belli bir tarih kesitinin ele alındığı ve buna bağlı olarak şehirleşmenin başlangıcını orta çağ Batı toplumlarından başlatan bir dizi tarih çalışması ile kesişen bu görüşlerin yanında çağdaş şehirlerin özellikleri ve sorunları konusunda yine özellikle Batı şehirlerinin ele alındığı ve bunlara özgü niteliklerin üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara rağmen tarihteki ve günümüzdeki Batı şehirlerinin açıklanmaya çalışılan özelliklerinin genel-geçer bir nitelik olarak kabul edilip bunlara göre geçmişteki ve günü-

müzdeki tüm şehirlerin değerlendirilmeye çalışıldığını görmüştük. Bütün bu ele alışlar, kanımızca, bellî bir tarihî gelişme doğrultusunun ve belli bir şehrin tek ve gerçek toplum özelliği olarak ileri sürülmesine yol açmaktadır.

Bütün bu ve benzeri açıklamalara rağmen tarihte toplumların karşılaştıkları açmaz, sorun ve imkânsızlıkları çözebilmek için belirli bir üretim biçimi ve bu üretimi zamanla destekleyen, koruyan bir siyasî yapı altında kendi özellik ve kimliklerini tayin eden örgütlenmelere, toplumlararası ilişkilere sahip olduğunu biliyoruz.

Bu ilişkiler ve bunların ortaya çıkardıkları başarılar tarihte belli başlı toplumsal ana gelişme doğrultularını ya da başka bir deyişle uygarlıkları ortaya çıkarmışlardır.

Bu ana gelişme doğrultuları ile şehirler arasında doğrudan ve sıkı bir bağlantı biçimi olsa gerektir. Çünkü belli bir üretim ve yönetim biçiminin ve bunlar tarafından koşullandırılan toplum ve toplumlar arası ilişkilerin yine bir toplum olayı olan şehirleşme üzerinde etkileri bulunacağını kabul etmememiz için bir neden yoktur.

Şehirlerin ortaya çıkışını sağlayan toplum koşulları ile yaygınlaşmasını sağlayan toplum olaylarından başlayarak, varsayımımız doğrultusunda; şehir, toplum ve toplum olayları arasındaki bağlantıyı kurmamız ve şehri kendi başına bir olay olmaktan kurtarmamız mümkün gözükmektedir. Ayrıca böylesine bir ele alış biçimi; şehir ve şehirleşmenin başlangıcından günümüze kadar olan gelişmesini ve toplum olayları ile olan kopmaz bağlantısını gözler önüne serebileceği gibi; topyekün ele alışlar yanında, bazı kısmî olayların daha anlamlı ve geçerli olarak anlaşılıp açıklanabileceği bir temel oluşturabilecektir.

Bundan ayrı olarak ilk şehirlerin Doğu'da ortaya çıkışından sonra, mevcut toplumlar arası ilişkiler çerçevesinde uygarlık alanlarının gelişmesine paralel olarak Doğu uygarlık çerçevesinin dışına yayılması konusunda da bilgi sahibi olmamız mümkündür.

Uygarlığın çatallaşması olarak değerlendirebileceğimiz ve ortaya çıkışında Doğu uygarlık ve şehirlerinin büyük katkısı olan Yunan, başka bir deyişle ilk Batı uygarlık modelinin ortaya çıkış ve gelişmesi bu çerçeve içinde değerlendirilebilecektir. Şehirlerin bu konuda, yani uygarlığın çatallaşması ve iki ayrı örgütlenme, faaliyet ve çözüm biçimi olarak devam etmesinin anlaşılmasına yararlı katkıları olacaktır.

Ama bunun için önce ilk şehirlerin ortaya çıkışı konusunun ele alınması gerekmektedir. İlk şehirler çerçevesinde toplumların mevcut sorun ve açmazlarına ne gibi çözümler bulunup başarıların ortaya konduğu varsayımımız çerçevesinde açıklanacaktır.

Sonra tarihte Doğu'ya özgü bir örgütlenme olarak ortaya çıkan şehirlerin Doğu ilişki alanları çevresinde yayılması ve yeni şehir bölgelerinin ortaya çıkması ve bu ilişkilerin yaygınlaşması sonucu yeni bir gelişme ve örgütlenme doğrultusunda Yunan şehirlerinin ortaya çıkığı ve uygarlığın çatallaşması konusu ele alınacaktır.

Son bir kısımda ise mevcut açıklamalarımızın ele aldığı bilgiler ve kurulan bağlantılar çerçevesinde şehiri oluşturan toplum ilişki ve örgütlenmelerinin bir modelini çıkararak, açıklama biçimimizin başka doğrultularda ortaya çıkan şehirleşmeler ve şehirler için kullanılmasını deneyeceğiz.

1. TARİHTE İLK ŞEHİRLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Tarihte ortaya çıkan ilk şehirler insan topluluklarının tarih sahnesine çıkışları sırasında karşılaştıkları sorunlara benzer veya değişik çözümler buldukları ve bunlara bağlı başarıları ölçüsünde gelişme kaydettikleri bir sırada Doğu'da görülen ve belli ilişkilere bağlı örgütlü bir gelişmenin ürünü olarak ele alınabilirler.

Yeryüzünün bu yöresinde coğrafya özelliklerine bağlı bazı güçlük ve imkânsızlıklara getirilen toplumsal çözüm ve

başarılar; uygarlık olarak kabul edilebilecek yapıp etmelerin birbirini takip eden bir süreç boyunca ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yörelerde ortaya konan toplumsal başarılar belli sorunlara çözüm olmakla kalmamış, aynı zamanda insanlık tarihinde devrim olarak kabul edilen yeni buluş ve uygulamaların yaratıcısı olmuşlardı.

Toplumların tarih öncesi çağlarda karşılaştıkları güçlük ve açmazları çözme yolundaki gayretleri sonucu biriken bilgi ve tecrübelerin, üzerinde yaşanılan yeryüzü parçasının özelliklerine bağlı olarak farklı ilişkilere yol açtığı bilinen bir gerçektir. Bu çerçeve içinde insan topluluklarının çözmek için çaba sarfettikleri ilk ve temel sorun varlıklarını sürdürebilmek olsa gerekir.

Varlığını sürdürebilmek, hayatta kalabilmek için gerekli olan ve yapabildiği herşeyi yapan insanlar; başlangıçta, içinde bulundukları doğal çevrenin koşullarına göre bir faaliyet içinde bulunmuşlardır. İnsanların çaba faaliyetleri toplum faaliyeti olarak şekillenmeye başladıktan sonra belli bir başarıyı da beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır.

Bunun anlaşılması sonucunda insanlar hayatta kalabilmek yanında, bunu garanti altına alabilecek ve tek tek kendilerinde bulunmayan ama toplum halinde elde edebildikleri güçlerini karşılaştıkları sorunların ortadan kaldırılması yolunda kullanmışlardır.

İşte insanların hayatları boyunca karşılaştıkları ve tek başlarına çözemedikleri güçlük, sorun ve imkânsızlıkların toplum içinde gerçekleştirilen ilişkilerle çözümlenmek, ortadan kaldırılmak istendiğini ve bunun başarıldığı her durumda da daha ileri bir toplumsal birlik aşamasına ulaşıldığını kabul edersek, tarihte ilk şehirlerin ortaya çıkışını da bu yaklaşım içinde değerlendirebiliriz.

A. NEOLİTİK BAŞARILAR - TARIM VE KÖY

Şimdi tarihte şehirlerin ortaya çıkışına yol açan toplum ilişkilerini bu çerçeve içinde değerlendirecek ve insanın yeryüzünde ortaya çıkışı ve yayılmasından itibaren ele alacak olursak "insan zekâsı ve intibak gücü sayesinde yeryüzünün her bir yanına yayılabilmiş, sıcağa ve aşırı soğuğa tahammül edebilmiş ormanlarda, ovalarda, tepelik yerlerde yaşamıştır.

Uzun zaman beslenebilmek için diğer avcı türler gibi avlanmış, bazı hayvan türleri gibi yabanî meyve toplamıştır. Ancak bitkileri yetiştirmeye ve hayvanları evcilleştirmeye başladığından itibaren tam anlamı ile beşerî bir hayata geçebilmiştir".

Bu süreç içinde insan çevresini değiştirip engellerden kurtulmakla birlikte okyanuslar, kıtalar, sıradağlar, büyük ırmaklar ve yeryüzündeki iklim kuşaklarından etkilenmiş, bunlar toplulukların tip ve boyutlarını tayin etmişlerdir[1].

Her ne kadar çevrenin, uygarlıkların ve halkların kaderini tayin etmemesine karşılık[2] örneğin ekvator kuşağının insanlara fizik ve fikir olarak bir uyarıda bulunmadığı kabul edilmektedir[3]. Çünkü iklim koşulları ve çevredeki beslenme kolaylığına dayalı olarak ortaya çıkan imkânlardaki devamlılık ve bolluğun fazla bir çaba gerektirmediği ve bir gelişmeyi yol açmadığı görülmektedir.

Yine bu çerçeve içinde Avrupa'da ormanlık saha içinde insanın pasif kalmasına karşılık Güney Asya'da doğa ile mücadelede etkin olmasını hayvan evcilleştirmede ve bazı bitkilerin ekiminde sağladığı başarıdan anlıyoruz[4].

İklim ve toprak özellikleri açısından ele alındığında her iki yörede önemli farklılıklar bulunmaktadır. Rüzgârlar batının daha nemli, doğunun kurak olmasına yol açmıştır. Yine aynı şekilde batıda eş verimde topraklar var iken, doğuda çöl ve bozkırların varlığı söz konusudur.

---

1 Laffont, R. (éd), Histoire du Développement Culturelle et Scientifique de l'Humanité, c. 1, s. 29, 30.
2 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 53.
3 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 50.
4 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 33.

İnsanın bir hayvan gibi beslenmesinden, tarım yapan, hayvan besleyen topluluk haline geçişte -yörelere bağlı uygulama farklılıklarına rağmen- imkânsızlıklarına, eksikliklerine çözüm aradığı anlaşılmaktadır. Bulundukları toprak parçasının imkânsızlıkları ölçüsünde güçlükleri daha çok olanların, bu güçlükleri aşamada ileri bir örgütlenme ve ilişkiler ağı oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Kısaca mevcut imkânsızlık ve sorunların zorlanması toplumlarda -başarılı çözümler bulunduğu ölçüde- ilerlemeye yol açmaktadır. İnsanların sorunlarını çözmek yolunda giriştikleri faaliyetlerin yeryüzünün çeşitli bölgelerinde farklı ilişki ve çözümlere yol açmasına rağmen bazı ortak ya da benzer kültürlerin varlığından söz edilmektedir. Bu kültürlerin kendi faaliyetleri ve diğer kültür grupları ile olan ilişkiler sonucu ortaya konan başarıların yeni uygulamalara yol açmasından hareketle insanlığın toplumsal gelişmesinde bazı evreler kabul edilmiştir. Arkeolojik, sosyolojik ve tarihî açıdan değişik isimlerle gösterilse bile bazı ortak verilerin uygarlık aşamalarını ayırmada kullanıldıkları görülmüştür.

Yeryüzünün çeşitli yerlerinde görülen insan topluluklarının yiyecek toplayıcısı olarak ortaya çıktığı dönemlere arkeologların paleolitik dönem (eski taş çağı) adını verdiklerini biliyoruz. Farklı ırklar halinde de olsa "bütün paleolitik toplumlarda görülen ortak özellikler alet yapmak… ekonomi bakımından geçimlerini avcılık, balıkçılık ve toplayıcılığa"[5] dayanmaktadır.

Bu çerçeve içinde insanlar "küçük gruplar halinde yaşıyorlar…işler kadın ve erkekler arasında paylaşılıyordu". Bu durumda toplulukların "kapalı, sosyal olarak gelişmeye az elverişli, dar klanlar, aileler halinde toplaştıklar"[6] görülmektedir.

İnsan topluluklarının bir milyon yıl süren ve göçebe avcı olarak yaşadıkları zaman süresi içinde barınma, giyinme ve herşeyin ötesinde beslenme açısından doğaya bağımlı oldukları anlaşılmaktadır. İnsanlığın bu aşamadaki en büyük açma-

5 Childe, G., *Tarihte Neler Oldu*, s. 59-60.
6 Sartiaux, *La Civilisation*, s. 63.

zı, beslenme için devamlı yer değiştirdiğinden, fazla bir nüfuza ulaşmaması idi. Hatta çoğu kere çocukların bile sayısı çok sınırlı kalabiliyordu[7].

Nüfus sayısında görülen azlık ilk insan guruplarının sorun ve açmazlarını beslenme güçlüğü olarak bize tanıtırken, diğer bir güçlük bu insan topluluklarının iklim, çevre ve av koşulları karşısında aşırı uzmanlaştıklarını ve en küçük bir değişiklik karşısında ortadan kalkabildikleri şeklinde belirmektedir.

Özellikle buzul devri avcıları için geçerli olan bu durumda, buzul devri koşullarının ortadan kalkması ile bu insan topluluklarının da yok oldukları ileri sürülmektedir[8].

İnsanın doğal çevresine egemen olması yaşayış tarzında büyük bir gelişmeye yol açmıştır. Bundan böyle bu durum onun bir yerde yerleşebilmesine ve daha çok imkâna sahip olmasına yol açacaktır. Artık insan daha önemli ve daha kalıcı eserler ortaya koyabilmektedir. Çocuklar ana-babaları ile onların eserlerinin mirasçısı olarak sayıları gittikçe artabilen bir şekilde yaşamaktadırlar[9].

Neolitik dönem olarak değerlendirilen bu büyük aşamada toplumların doğa ile olan mücadelelerinde daha örgütlü birlikler haline dönüştükleri görülmektedir. Ortaya çıkan toplumsal dönüşüm çobanlık ve tarıma dayalı bir iktisadî hayatın sonuçları olarak görülmektedir. Ekime ve hayvan yetiştiriciliğine dayalı bir karma ekonomi 7-8 bin yılda ortaya çıkmış ve 3-4 bin yıl içinde Çin'den Avrupa'ya kadar yayılmış bulunmaktadır.

Bu çerçeve içinde ilk tarım ve hayvan yetiştirme merkezleri güney batı Asya'da ortaya çıkmışlardır. Filistin'den İran ve Afganistan'a uzayan coğrafya bölgesinde ilk tahılların ve hayvanların ataları yer almaktaydı. İşte bu kuşak üzerinde ilk yerleşik tarım merkezlerinin ortaya çıktığı ve etrafa yayıldığı görülmektedir[10].

7 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 193.
8 Childe, G., *a.g.e.*, s. 68.
9 Laffont, R., *a.g.e.*, s. l93.
10 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 184.

Bununla birlikte tarımın bu ilk yerlerden başka yerlere doğru yayılmasında farklı toplum faaliyet ve ilişkilerine yol açması, tarımın kendiliğinden bir faaliyet olmadığını göstermekte, toplumlar üzerinde yerleştikleri toprak parçasının özelliklerine göre değişik yollar izlemekte, değişik ilişkiler içine girmektedir.

Tarım beslenme imkânlarını insanın denetim altına aldığı ve geliştire-bildiği bir faaliyet olarak, insanlığın uzun zaman tek ve aşılamayan zenginlik kaynağını oluşturmuştur. Tarım başlangıcında insanların toprağa yerleşmeye başlaması ve toplum faaliyetlerini sürdürmesi, köy aşamasındaki bir örgütlenme ile sorunlarına çözüm aradığını göstermektedir. İnsanların uzun bir zaman kesiti içinde birbirini izleyen kuşaklar halinde aynı yerlerde yaşadıklarını arkeolojik tabakalardan öğrenmekteyiz.

İlk köyler olarak kabul edebileceğimiz bu yerleşmeler uygulanan karma tarım ve yöreye ait özelliklere bağlı olarak farklılıklar göstermektedirler. Çünkü toprağın sürülmeden ve gübrelenmeden ekilmesi giderek verim düşüklüğüne ve toprağın kıraçlaşmasına yol açmaktadır. Buna iklim koşullarını da ekleyecek olursak ilk köylerin sorunları ve çözüm denemeleri farklılıklar gösterecektir.

Bu konudaki bir çözüm tüketilen toprakların terkedilerek tarım yapılabilecek yeni topraklara göç etme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Daha çok Avrupa'da sürüp giden bu uygulama her şeyden önce eşdeğerde toprakların varlığına bağlıdır. Eşdeğerde toprakların varlığı göçebe tarıma ve buna bağlı olarak göçebe köy yerleşmelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tekrar dönülsün veya dönülmesin terkedilmiş köylerin varlığı buna işaret etmektedir.

Avrupa'da eşdeğer verimlilikte toprakların varlığı yer değişikliğini bir sorun haline getirmezken, Asya topraklarının farklı özellikleri bu imkânı sağlamamaktadır. Asya toprakları tarıma elverişli topraklardan daha çok bozkırlar, çöller ve dağlarla kaplı olduğu için Doğu'da Avrupa'da gerçekleştiği gibi yer değiştirme mümkün değildir. Üstelik su boylarında görü-

len bir doğa olayı, toprakların her yıl taşan nehirlerin getirdiği bereketli topraklarla yenilenebilmesi, bu yöre toplumlarının daha değişik ilişkilere girerek değişik çözümler bulmalarına yol açaktır[11].

Doğu'da bir akarsu kenarında kurulan bazı köylerin yerleşme yerlerini hiç terketmedikleri, bunların yıkılıp kurulmaları sonucu ortaya çıkan höyüklerden anlaşılmaktadır. Yine bu yerleşmelerin etrafında görülen tahkimat bize bu yörelerin savunmaya alındığını, buna rağmen bazı yerleşim yerlerindeki kültürlerin birden değiştiğini arkeolojik kayıtlardan öğrenmekteyiz.

Tarım ve hayvan yetiştiriciliğine dayanan neolitik toplumların terkedilen ve terkedilmeyen ayırımlarına rağmen köylerde örgütlendikleri görülmektedir. Bu örgütlenme tarım faaliyetlerini sürdürmeye bağlı olduğu için, bunu başaran toplumların bu aşamaya gelemeyen toplumlara göre daha bol ve düzenli beslenme imkânlarına kavuştukları ortaya çıkmaktadır.

Tarım ve ortaya çıkardığı toplum birimi olan köyün Anadolu yaylaları üzerinden kuzeydoğuya Kafkasya ve civarlarına, kuzey batıya doğu Avrupa'ya ve güneye Mezopotamya'ya doğru yayılması belli başlı uygulama farklılıklarına rağmen toplumların sorun ve açmazlarına belli çözümler getirildiğini bize göstermektedir.

Bununla birlikte köylerin belli toplumlar arası ilişkilerin ve ortaya çıkan başarıların varlığına rağmen kendi başına birlikler halinde bulunduklarını, buna bağlı olarak sorun ve açmazların kendi içlerinde çözmek durumunda kaldıklarını belirtmemiz gerekmektedir. Üretim örgütlenmesinin bu aşamasında toplumları birbirine bağlayan ve köylerin üstünde yer alacak bir örgüt1enmenin henüz mevcut olmadığını göz önünde bulundursak ortaklaşa çaba isteyen bazı sorunların çözümsüz kaldığını kabul edebiliriz.

Bir toplum ve üretim birimi olan köyün özelliklerinden kaynaklanan bu duruma geçmeden önce köyde bulunan çözüm

11 Sezer, B., *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, s. 27-58.

ve ortaya konan başarılara değinmekte yarar vardır. Ancak bunlardan sonra mevcut başarılara rağmen köyün çözümsüz kalan sorun ve açmazları anlam kazanmaktadır. Bunların ele alınması bize şehirleri ortaya çıkaran belli başlı toplum koşul ve ilişkilerinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Karma tarıma bağlı olarak ortaya çıkan taneli bitkiler ekimi ve hayvan beslemenin ifadesi alan neolitik ekonominin toplum birimi olan köyde "her hasatta yeterli yiyeceğin elde edilip, bunun gelecek ürünün olgunlaşmasına kadar… depo edilmesi"[12] ile karşılaşılmaktadır. Bu olay bize bir toplum birimi olarak ele alınan köydeki beslenme konusunda sağlanan ilerleme ve başarıyı göstermektedir.

Daha önceki toplulukların faaliyet biçimini oluşturan paleolitik avcılar kök, meyve, taneli bitkiler topluyorlardı. Ama bu tedarik zayıf ve mevsimlik idi. Buradan tarım üretimini gerçekleştiren köylü topluluklara gelindikte, bu toplulukların yerleştikleri ve beslenmelerini sağlayan tarım faaliyetini sürdürdükleri yörelerde ayrıca barınma ihtiyaçlarını karşılamak için hazır buldukları malzeme ile iklim koşullarına bağlı olarak evler yaptıkları görülmektedir (Doğuda kerpiç kullanılması gibi).

Bu evlerde yenisi elde edilinceye kadar kullanmak üzere ayırdıkları tahıl ve besledikleri hayvanlardan elde ettikleri taze etleri pişirmek için bir ocağa, tahıl öğütme taşına, yemek pişirmek için ateşe dayanıklı kaplara sahiptirler. Birçok evde fırın bulunmakta, et ve ekmek pişirme işlerinde kullanılmakta idi.

Bazı köylerde evler açıkta bulunur iken Jericho gibi köylerin başlangıcından beri iri taşlardan örülmüş koruma duvarlarına sahip olduğunu köyün içinde -Doğu yerleşmelerinde olduğu gibi- evlerin birbirine çok yakın bir biçimde dar ve kıvrıntılı sokakları olduğunu, kaldırım taşları ile döşenmiş bir yolun köyü boydan boya geçtiği kazılardan ortaya çıkmıştır.

Bunlardan ayrı olarak çömlekçiliğin tarımdan çok sonraları bir imalât faaliyeti olarak ortaya çıktığı, sepet ve hasır

12 Childe, G., *a.g.e.*, s. 90.

örmede karşılaşıldığı üzere bazı maddelerin kullanılması ve saklanması işine yaradıkları görülmektedir. Yine yün ve pamuk ipliği eğirme ve dokuma faaliyetleri yanında, dokunmuş veya hayvan derisinden yapılmış giyeceklerin iklim koşullarına göre topluluğun bireylerinin hizmetinde olduğu görülmektedir.

Üretimde, avlanmada, gerektiğinde savaşta kullanmak üzere cilalı taştan aletlerin yapıldığı; balta, keser, topuz yanında hasat bıçakları ve orakların varlığı bize devamlı alet yapımı kadar, bu aletlere ham madde olan taşların çıkartılmasında belli yörelere özgü uzmanlaşmayı ve buna bağlı alarak toplumlar arası ilişkileri ve ulaştırmayı tanıtmaktadır[13].

Köyün maddî donanımı ile ilgili olarak çok uzak yerlerden getirtilen taşlar, araç ve gereçlerin ayrı olarak süslenme amacı ile kullanılan ve nadir bulunan lüks maddeler bize birçok bakımdan dış tedarike dayalı ihtiyacın olduğunu göstermektedir.

Köyde ortaya çıkan temel başarı olarak beslenme konusu ele alındığında bu başarı ile birlikte önemli bir nüfus artışından ve buna bağlı toplum faaliyetlerinden söz etmek mümkündür. Ama ne var ki beslenmeye bağlı nüfus artışı aynı zamanda köyün önemli bir açmazını, büyük bir çelişkisini ortaya koymaktadır. Ana hatlarıyla sıraladığımız ve köy örgütlenmesinin maddî hayat koşullarını gösteren bir dizi başarıya rağmen artan nüfusu beslemede bazı güçlüklerle karşılaşıldığı, nüfus artışıyla orantılı bir ürün artışının gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır

Çünkü tarımın sağladığı imkânlarla bir nüfus artışına yol açmasına rağmen uygulandığı şekliyle, bir müddet sonra verim düşüşüyle karşılaşıldığı için, yeni topraklara ihtiyaç duyulmaktadır. Başka bir deyişle toprakların tükenmesi ya da fakirleşmesi yeni topraklara ihtiyaç duyulmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak o zamana kadar bakir kalan yöreler tarıma açılmaya başlanır[14].

13 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 252-283 La Vie Matérielle bölümü.
14 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 302.

Ama ne var ki çevre koşulları kadar mevcut diğer toplulukların varlığı bu iş için gerekli imkânı tanımayınca tarım ve köyün çelişkisi ortaya çıkmaktadır. Belli bir üretim örgütlenmesinin sonucu ortaya çıkan ve toplulukların sorunlarına çözüm bulan köy, bir dönem sonra temel işlevini sürdüremeyecek bir duruma düşmektedir.

Köy örgütlenmesi içinde yürütülen tarım faaliyetlerinin toplumun sorunlarına yeterli ve kesin çözümleri getirmediği görülmektedir. Gerçi insanlığın elde ettiği başarılara bağlı olarak ulaştığı her aşamanın kendisine yeterli olduğu sanıldığı halde bir sonraki aşamada elde edilen başarı ve çözümler bir öncekinin sorunlarını ve yetersizliklerini ortaya koymaktadır.

Bu çerçeve içinde ele alınınca tarımın başarılarının sınırlı kaldığı ve toplumun sorunlarını çözemediği, karşılaşılan yeni toplum örgütlenme birimi olan şehirlerin varlığından anlaşılmaktadır. Bu bakımdan tarım ekonomisinin sorunları köy örgütlenmesi içinde çözülse idi, insanlığın bu aşamada takılıp kalması söz konusu olabilirdi. Çünkü Afrika, Avustralya ve Pasifik Adaları'ndaki köyler sorunlarını bu aşamada çözdükleri ya da buna mecbur kaldıkları için mevcut aşamanın ötesine geçememişlerdir.

Tarıma bağlı köy örgütlenmesinin artan nüfusu kendi sınırları içinde besleyememesinden başka bir açmazı da bütün faaliyet ve başarılarının kendi örgütlenmesi dışındaki güçler tarafından boşa çıkartılması idi[15]. Bu durum da bize tarımın önemli bir üretim faaliyet ve sektörü olmasına rağmen kendi sorunlarını tek başına çözmekte yetersiz kaldığı ve bunun tarım dışı faaliyet, ilişki ve örgütlenmelerle ortadan kaldırılabileceğini göstermektedir.

15 Childe, G., *a.g.e.*, s. 104. Burada kuraklık, sel ve benzeri gibi olaylar söz konusu... Biz buna saldırı ve yağmaları da ilave edebiliriz.

B. İLK ŞEHİRLER - DOĞU ÖRGÜTLENMESİ

Tarihte ilk şehirler Yakın-Doğu'da önce Fırat ve Dicle vadilerinde ortaya çıkmış daha sonraları Nil vadisinde görülmüştür.[16] Asya'nın yüksek yaylalarında başlamış olan tarım daha sonraları geçen zaman süreci içinde Uzak Doğu ve Avrupa'ya yayılmış, tarımın getirdiği başarıya bağlı alarak köy örgütlenmeleri ortaya çıkmış, farklı köy-tarım ilişkilerine rağmen, köylerde elde edilen başarıların yeterli olmadığı ve köyün bir toplum birimi olarak kendi kendine sorunlarını çözemediği görülmüştü.

Tarım Doğu'da iklim koşullarına bağlı olarak sulamayı gerektirmekte ve "sürekli yerleşme yalnızca bir nehrin ya da yıl boyunca kurumayan bir kaynağın yanında mümkün"[17] olmaktadır. Fakat artan nüfus, beslenecek insan sayısını çoğalttığı için elde edilen başarılara rağmen bunu sağlayacak verim artışı kendiliğinden mümkün olmamakta ve köyün açmazları yeni toprakların tarıma açılması ile çözülmek istenmekte idi. Asya topraklarının eşdeğer verimde olmaması bu faaliyeti engellemekte ve diğer tarımcı veya göçebe toplulukların varlığı bu işlerin kendiliğinden sürüp gitmesini önlemektedir.

Dolayısı ile daha geniş ve farklı ilişkilerin örgütlenmesini gerektiren yeni durum, toplum sorunlarına çözüm arama faaliyetlerinde bir tıkanmaya yol açmakta ve toplumlar arası sorunların çözümünde savaşa sık sık baş vurulduğu görülmektedir.

İlk şehirlerin ortaya çıktığı yörelerdeki iklim koşullarının sulama faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi ile daha geniş ilişkilere izin verecek imkânlara sahip olduğu görülmektedir. Fakat bunu yönlendirecek bir çaba söz konusu olmadığı için fazla bir ürün üretilememekte ve fazlalık ancak gelecek yılın tohumluğunun ayrılması ile sınırlı tutulmakta idi. Ayrıca bölgenin coğrafya ve

16 Tarihte şehirlerin ortaya çıkışını hazırlayan koşulların M.Ö. 11.bin yıl ile 8. bin yıllar arasında Anadolu'daki yerleşim yerlerinin mevcudiyeti ile ilişkilendirilmesi yukarıdaki ifadenin 'önce Anadolu'da' ile başlamasını gerektirmektedir. Bu konuda Bkz. Prof. Dr. Ufuk Esin "Anadolu'da İlk Kentleşmeye Doğru", Anadolu'da İlk Kentlerin Oluşumu ve Gelişimi konulu Uluslararası Kollokyum. 16-17 Kasım 2001 tarihinde gerçekleşen bu Kollokyumda 15.11.2001 tarihindeki açılış konuşması. Ayrıca bu Konuda Prof. Dr. Mehmet Özdoğan'ın çalışmaları zikredilebilir.

17 Childe, G., *a.g.e.*, s. 106.

iklim şartlarına bağlı olarak büyük akarsuların yıllık taşmalarının kontrol altına alınamamış oluşu, faydadan çok zarar getirmekte idi.

Bunun sonucu toprağı her yıl yenileyen taşmaların çok geniş alanı sazlık ve bataklık haline getirmiş olması buralardan gerektiği şekilde yararlanılmasını önlemekte, her yıl yenilenen topraklar verim artışı sağlayamamaktadır. Doğu köylerinin önünde bulunan potansiyel halindeki bu imkân bir yerden sonra yine bu toplumlara ait unsurlar tarafından köy dışından gerçekleştirildiğini var sayacağımız bir müdahale ile toplumların yararına sunulmaya başlanacak ve yeni bir üretim/denetim örgütlenmesi ile bu yörelerde "insanlığın o zamana kadar tanımadığı bol verim"[18] elde edilecektir.

Özellikle Fırat ve Dicle nehirlerinin Mezepotamya'da meydana getirdikleri sazlık ve bataklıkların kurutulmasını sağlayan yeni örgütlenme; toplumların o zamana kadar bilinçsiz ve düzensiz olarak sürdürdükleri tarım faaliyetlerini denetim altına alarak ve devamlı bir zenginlik üreten düzeye çıkararak kendi varlık şartını teşkil eden artık-ürünü ve bunu sağlayan ilişkileri ortaya koyacaktır.

Fakat bu, daha önce de değindiğimiz gibi belirli bir açmaz içinde bulunan köyün çabaları veya iç örgütlenmesi tarafından çözülememiştir. Bu sorunların çözümü daha ileri bir örgütlenme ile gerçekleşecektir. Bu örgütlenmeye bağlı olarak Doğu'da köy çözümü aşılacak ve toplumların önlerindeki sorun ve güçlükler için yeni bir çözüm yolu ortaya konacaktır. Bu da aynı zamanda Doğu'ya özgü yapılanmaların temelini oluşturacaktır.

Çünkü tarımın ve verimliliğin devamını sağlayan sulama ile ilgili faaliyetler üreticilerin kendi ve tek başlarına gerçekleştirecekleri çabaya bağlı olmayıp "toplumca yapılması gereken bir ödev" olduğu için sadece kanal açmakla kalmayıp "bir bütün olarak toplumun böyle bir ortak çaba i1e kanallara alınan suyu kullanacak kişilere paylaştırması gerekir"[19].

18 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 313., Sezer, B. *a.g.e.*, Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. s. 34-37.

19 Childe, G., *a.g.e.*, s. 107.

Bu da daha önce belirtildiği gibi köye bağlı olmayan yeni bir toplum örgütlenmesince sağlanacak yeni toplum kadrolarının uygulamalarına bağlı görülmektedir. Şimdi mevcut köy ve tarım ilişkileri içinden ortaya çıkmayan bu ilişkilerin nasıl ve kimler tarafından yaptırıldığı önem kazanmaktadır. Köyü yeni bir üretim ve yönetim uygulaması içine sokan unsurlar nereden gelmişlerdir?

Tarımın Anadolu yaylalarından Mezopotamya'ya inişi ve yaygın bir uygulama halini alışı ile Asya'dan Anadolu'ya ve buradan Fırat ve Dicle nehirlerinin sulak vadilerine inen toplulukların varlığı arasında yakın bir ilişki görülmektedir. Dolayısı ile göç yolu ile yerleşik tarım bölgelerine ve civarına gelen toplulukların mevcut toplum güç ve imkânlarını örgütleyebil-diklerini kabul etmek mümkündür.

Bu çerçeve içinde Mezopotamya'ya gelen Sümerlerin Fırat ve Dicle nehirlerinin denize döküldükleri yerlere kadar ulaşarak buralarda bulunan ve yerleşik köy düzeni içinde yaşayan köy toplulukları ile ilişki içine girdikleri bilinmektedir.

Asya'dan gelen ve Anadolu, Mezepotamya gibi yörelere yerleşen toplulukların savaşçı nitelikleri onların askerî bir örgütlenme içinde olduklarını göstermektedir. Tarım yapılan bölgelerin çevresinde avcı-göçebe niteliklerdeki toplumların yer alışı tarımın yarattığı beslenme nimetlerinden bunların da yararlanmak istemelerine yol açacaktır. Tarımcı topluluklar ile göçebe topluluklar arasında sürüp giden bu ilişki[20] tarım bölgelerine yerleşen toplulukların bazı örgütleyici faaliyetlere girmesine yol açacaktır.

Köy topluluklarını göç ve istilalar karşısındaki açmazlarından da kurtarmayı gözeten örgütlenme o zamana kadar mevcut tarım üretimine ek olarak ortaya çıkan buluş ve uygulamaların bir araya getirilmesini sağlayacaktır. Tarımsal faaliyetlerin sorunlarına çözüm arayan askerî şeflerin çabaları birçok küçük işletmeyi bir araya getirmiştir. Fetihlerin de des-

20 Sezer, B., *a.g.e.*, s. 34-37.

teklediği bu bir araya geliş merkezî bir yönetim-denetim yolunu açmıştır.

Yalnız burada hemen sormamız gereken bir husus ortaya çıkmaktadır. Köy'ün kendisini besleyemediğinden hareketle şehirlerin var oluş nedenlerine eğilirken açıklamamız gereken sorun kendisini besleyemeyen ya da daha fazla bir nüfusu beslemede güçlükle karşılaşan köyün, bu çerçeve içinde şehri ve şehirli nüfusu nasıl besleyeceğidir?

Bunu cevaplayabilmek için ortaya çıkan merkezîleşme üzerinde durmamız gerekmektedir. Çünkü bu merkezîleşme dağınık toplum güçlerinin birleştirilmesine, ortak bir çaba gerektiren faaliyetlerin geniş çapta uygulanmasına ve elde edilen başarının korunmasına yol açmıştır. Eski toplumun içinden çıkmayan askerî-siyasî kadrolar köy toplum birimlerinin boyutlarını aşan işleri başarmaktadır. Birleşen topraklarda düzenli ve devamlı bir üretim sağlamak yolunda girişilen bayındırlık hareketleri ve özellikle sulama kanalları ile fazla ürün elde etme imkânı doğmuştur.

Bu durum fazla ürünün elde edilmesini ve devamlılığını sağlamak amacıyla, tarım yapan köy topluluğundan farklılaşmış ya da ona dışarıdan katılmış örgütleyici-yönetici kadrolar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yönetici kadrolar o zamana kadar köy toplumunun başaramadığı işleri başardıkları, böylece yeni topraklar ve bol ürün sağladıkları için bu ürünlerin bir kısmı üzerinde hak sahibi olacaklardır. Böylelikle elde edilen ürün fazlası toplumun başka işlerinde kullanılmak üzere bir araya toplanmaktadır.

İşte Doğu'da böylesine merkezîleşme ve örgütlenmenin ortaya çıkışı yeni gelişmelere, köylerin dışında ve ondan ayrı olarak yeni merkezlerin oluşmasına yol açacaktır. Bu merkezler köy toplum örgütlenmesinin karşılaştığı açmaz ve sorunların çözüldüğü, tarım dışı ilişkilerin yani merkezî örgütlenmenin ve yönetimin yeri olarak bize tarihin tanıdığı ilk şehirleri gösterecektir.

İlk şehirlerin ortaya çıktığı Sümer toplumunda en eski yerleşme yerlerinden birisi olarak tanınan Eridu'da bir köy

sunağının zaman içinde nasıl bir tapınağa dönüştüğünün izleri görülür. Erek'teki "höyüğün en üst tabakasındaki yerleşme yeri… ortasında büyük bir tapınak bulunan bir şehrin alanı olarak görülmektedir. Onun yanında… on metre yüksekliğinde yapay bir tepe Ziggurat yükselir".

Bu anıtsal tapınakların ve yapay tepelerin yükselişi merkezî bir örgütlenmeni belirtisi olmaktadır. Çünkü bunların "yapımı büyük bir iş gücünün, geniş bir nüfusun varlığını gerektirir". Ayrıca bunların "emekleri karşılığı bir ücret ödenmemişse, hiç değilse çalışırken beslenmeleri sağlanmış olmalı". Bu da "toplumun elinde bunların bakılması için yiyecek maddeleri fazlası"[21] bulunduğunu göstermektedir.

Burada toplumun yeni örgütlenmesine bağlı olarak elde edilen, bir araya getirilen ürün fazlasının yeni ilişkilere ve faaliyetlere izin verdiği anlaşılmaktadır. Tarım üretiminden çekilen kütlelerin bir tapınağın inşaatında çalışmaları sırasında bu bir araya getirilmiş ürün fazlasının yeni bir anlam kazandığını (artı-ürün) ve toplumun diğer faaliyetlerini de destekleyeceğini kabul edebiliriz.

Bir tapınağın mevcudiyeti toplumun artı-ürün elde etmesini göstermesi kadar, toplumdaki yeni örgütlenmeyi sağlayanların başarılarının büyüklüğü ile orantılı bir biçimde tanrı-kral durumunda mülkün sahibi olarak toplumun üzerinde yer aldıklarını göstermektedir.[22] "Bu tanrılar, geçmiş kuşakların ortak çabası ile çöl ve bataklık durumundan ıslah edilerek tarıma elverişli hale getirilen toprakların baş sahipleri sayılıyorlardı"[23].

İlk Sümer şehirlerinde görülen tapınakların varlığı sadece artı-ürün elde etmenin merkezîleşme yoluyla ve tanrı-krallar tarafından gerçekleştirildiğini değil; aynı zamanda, toplumun

21 Childe, G., *a.g.e.*, s. 137-138.

22 "Fırat ve Dicle arasında yer alan ve bu vadilerin bereketli topraklarında üretim yapan topluluklar mahallî tanrıların koruyuculuğunda yaşarlardı. Tanrı-kral anlayışının kökeninde bu tür bir tanrı anlayışı olsa gerek. Sonraki merkezîleşme bunların tek bir tapınakta toplanmalarına yol açmıştır. Çünkü başlangıçta Ur şehrinde yöneticinin sarayı tapınağın yanında ondan ayrı olarak yer almakta idi". Bkz. Laffont, *a.g.e.*, s. 355.

23 Childe, G., *a.g.e.*, s. 138, 142, 141.

yeni üretim örgütlenmesinin izlerini de taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu şehirlerde toplum içinde sürdürülmesi için belli bir ürün fazlasına ihtiyaç duyulan her türlü tarıma bağlı veya tarım dışı üretim faaliyetlerinin tapınak çatısı altında toplandığı ve örgütlendiği görülmektedir.

Bu açıdan ele alındığı zaman tapınak "neolitik ailelerin üyeleri tarafından ortaklaşa yapılan birçok görevi… uzmanlar arasında paylaş"tırmıştır. İleri bir işbölümünün ortaya çıktığını anladığımız bu örgütlenmede "doğrudan doğruya besin üretimi ile ilgili işlerden çekip alınan uzmanlar, tanrının topraklarını işleten kiracılarca üretilen ve tanrının tahıl ambarlarında toplanan artık-ürün ile besleniyorlardı"[24].

Bunlardan ayrı olarak üretim örgütlenmesinde tapınağın "kendi işlerinde çalışanların kullandıkları araç ve gereçlerin, madenî aletlerin, sabanların, sabana koşulan hayvanların, arabaların ve kayıkların sahibi"[25] olduğu anlaşılmaktadır. Buradan sadece toprağın değil üretim araçlarının mülkiyetinin tapınağın ifadesi olduğu merkezî birliğe ait olduğu anlaşılmaktadır.

Böylece tapınaklarda örgütlenen üretim faaliyetleri "binlerce köylü tarafından üretilen zayıf bir ürün fazlasının bir kere bir araya toplanıp ve merkezileştirilince belli bir sayıda zanaatkârların, madencilerin ve diğer çalışanların ihtiyaçlarını karşılamaya yettiğini"[26] gösterirken köy aşamasından köy köy gezen madenci, çömlekçi gibi beceri sahiplerinin yeni üretici sınıflar olarak bir araya getirildiğini açıklamaktadır.

Şehrin yeni bir toplum birimi olarak ortaya çıkışı sırasında bir araya getirilen üretici güçlerin yeni örgütlenme biçimi şehir ekonomisinin temelini oluşturan yeni bir üretim biçimini de ortaya koymuşlardı : Endüstriyel üretim.

Bu üretim, üretici güçlerin örgütlenmesi kadar, üretim faaliyetlerinin sürdürülmesi için gerekli olan üretim araçlarının da denetimini gerektirmekte idi. Ayrıca ilk şehirlerin ortaya

24 Childe, G., *a.g.e.*, s. 138, 142, 141.
25 Childe, G., a.g:e., s. 138, 142, 141.
26 Childe, G., L'Europe Préhistorique, s. 83.

çıktığı yerlerin doğal çevre özellikleri, girdileri dışında, imalâtın temelini oluşturan madenlerden yoksun olduğu için örgütleyici birliğin hammadde elde edilmesini ve kullanılmasını da denetim altında tutmasını gerektiriyordu.

Başlangıçta tarım kesiminden aktarılarak bir araya getirilen ürün fazlasının şehirde ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanmasında kullanılması olarak ortaya çıkan bir üretim örgütlenmesinde; şehir, kendi iktisadî temelini oluşturan bir üretim faaliyetine sahip bulunmakta ve bunun sürdürülmesi amacıyla oluşan toplum ilişkilerinin idarî-siyasî-askerî merkezini oluşturmakta idi.[27]

Tarım üretimi ve onun toplumsal örgütlenmesi olan köyde karşılaşılan sorun ve açmazların çözüm yolu olarak ortaya çıkan ilişkiler yeni bir toplum örgütlenme birimi olarak şehiri ortaya çıkarmış ve bu aşamada kırsal sorun ve açmazlara çözümler bulunmuştu.

Ama ne var ki şehir de kendisine özgü üretim faaliyetini gerçekleştirdiğinde bir sorunla karşılaşmaktadır. Şehire özgü faaliyetlerin sürdürülmesi için gerekli olan ve mevcut toplum ilişki ve örgütlenmesinin dışında yer alan hammaddelere duyulan ihtiyaç, ilk şehir toplumlarının örgütlenmesinde karşılaşılan bir açmaz olarak ortaya çıkmaktadır.

Gerçekten de ilk şehirlerin ortaya çıktığı Sümer ülkesi ne kereste ne de kullanılacak bir taşa sahip olmadığı gibi altın, gümüş veya bakır da yoktu. Üretim için gerekli olan ilk maddelerin dışarıdan, tarım ürünleri veya mamul madde ile değiştirilerek ithal edilmeleri gerekliydi[28]. İlk şehirlerin karşılaştıkları bu durum taplumlar arası ilişkilerle çözülmeye çalışılacaktır.

Toplumlar arası ilişkilerin en belirgin örneği olan savaş dışında üretim için hammadde ihtiyacının karşılanması, şehirlerle ortaya çıkan yeni toplum örgütlenmesinin temel görevlerinden

27 "Ur'un zenginliği ticaret ve sanayiye dayanmakta olup, şehirli sınıfları sadece komşularının ihtiyaçlarına göre değil, Mezopotamya ötesine kadar yayılan değişimin sevkiyatını ellerinde tutuyorlardı". Bkz. Wolley, Sir L., Abraham s. 99. Bu bakımdan Doğu şehirlerinin sadece el konulan kırsal artık-ürüne dayanmadığı, kendi nüfusunun iktisadî faaliyetine dayandığı anlaşılmaktadır.

28 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 504.

birisini daha oluşturacaktır. Toplumlar arası ilişkilerin hammadde ve ihtiyaç maddelerinin tedariki açısından sürdürülmesi gereken ilişkiler halini alması ve şehirde karşılaşılan sorunların devamlı çözümü açısından sürekli denetim halinde tutulması, başka bir faaliyetin denetim ve gözetim altında tutulmasını gerektiriyordu: Ticaret.

Ticaret, tarihin o dönemlerinde ortaya çıkan tek çözümün sürdürülebilmesi için, mevcut üretim faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan maddelerin başka toplumlardan karşılanmasını sağlamaktadır. Böylelikle Doğu toplumlarının ilk şehirleri ile başka topluluk ve toplumlar arasında devamlı bir ilişki ve etkileşim ortaya çıkmaktadır.

İlk şehirlerin ortaya çıktığı yerlerin civarında bulunan ormanlık sahalar, maden yatakları ticaretin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü üç alan ortaya koyacaktır: Mezopotamya, Anadolu ve Mısır.[29] Böylelikle uzak yerler arasında ilişkilerin kurulmasına yol açan ticaret, ilk şehirlerin üretim ve yönetim durumuna bağlı olarak, şehir çözümünün yaygınlaşmasına ve yeni uygarlık merkezlerinin ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Böylelikle mevcut sorun ve açmazların aşıldığı ilk şehir "bir sur ve hendekle çevrilmiş; bu koruma altında insan, hem dış doğanın dolaysız baskılarından oldukça güvene kavuşmuş olarak, ilk kez kendine özgü bir dünya bulmuştur. Bir kamış bataklığından veya çöllük bir topraktan, setler örüp kanallar açarak, daha önceki kuşakların ortak çabaları ile yaratılmış insan eseri bahçeler, tarlalar ve otlaklar arasında durmaktadır. Toprağın suyunu alan ve onun verimliliğini arttıran kanallar aynı zamanda şehir halkına su ve balık sağlamakta ve rıhtımlara uzaklardan ticarî malların gelmesine olanak vermektedir.

Bu yeni insan topluluğunun manevî ve ekonomik birliği, en açık olarak, yapay bir tepe üzerine kurulmuş ve üzerindeki yapılar arasında yüksek bir ziggurat'ın diğerlerine üstten baktığı, fakat aynı zamanda içinde tahıl ambarları, depolar

29 Lemosse, M., 'Le Commerce Antique Jusqu'aux Invansion Arabes' in Histoire du Commerce, 2. ci1t, 1. kısım s. 14-15.

ve dükkânların da bulunduğu tanrıların tapınaklarında dile getirilmiştir"[30].

İlk Sümer şehri alarak bilinen Eridu tanrı Ea sayesinde özel bir kutsallık kazanmışken, bu şehrin yakınında yer alan Ur şehri yönetimin ve iktisadiyatın merkezi olarak bulunuyordu. Ur şehri 3 kısıma ayrılmış bulunmaktadır: tapınağın bulunduğu kutsal alan, tahkim edilmiş eski şehir ve dış şehir.[31]

Surlarla çevrili olan eski şehir başlangıcından beri devamlı olarak yıkılıp yapılan yapılardan oluşmuştur. Oval bir şekil almış şehrin uzunluğu 1 km. genişliği 750 m. civarında olup, yaklaşık 8 m. yüksekliğinde kerpiç surlarla çevrilmektedir.

Tapınağın bulunduğu kutsal alan bu eski şehrin kuzey-batısında yer almaktadır. Burası şehrin sahibi Ay-tanrısı Nannar'ın sarayıdır. 270xl90 m. ebadında olup sonraları genişleyen bu yapı sun'î bir teras üzerinde şehrin sokaklarının yukarısında yer alıyordu ve kalın duvarlarla çevrilmişti, Yapının batı köşesinde katlardan oluşan bir kule olan ziggurat 22 m. yüksekliğinde kutsalların kutsalı Nannar'ın ikâmetgâhını oluşturuyordu. Ziggurat'ın önünde aşağılarda yer alan ve büro ve depolarla çevrili bir avlu yer almakta ve burada işletilen toprakların tanrısına sunulan sunu ve vergiler toplanıyordu. Kutsal alanın geri kalan kısmında, her birinde büro ve depolar bulunan tapınaklar yer almakta idi.

Bu kutsal alan vergilerin toplandığı bürolar ve yargı yerleriyle tüm şehirlilerin hayatını doğrudan etkileyen bir yönetim merkezi idi. Ama asıl önemli olan bu yerin meydana çıkardığı psikolojik etkidir. Ziggurat kendisine takılan "gökyüzünün tepesi" adını doğrular biçimde tüm çehre hakim bir noktada üreticilerin çalıştığı ovada 20-30 km. uzaklıktan görülebilir biçimde

30 Childe, G., *Tarihte Neler Oldu?*, s. 138-140.

31 Surlarla çevrili olması açısından Doğu şehirlerinin iç kale dış kale olarak ayrılmasının ilk görünümü olan bu durum bize, şehrin koruma altına alınan toplum unsurları açısından, Doğu şehirlerinin temel özelliklerinden birisini göstermektedir. İç kaleler örgütleyici, koruyucu birliklere ya da temsilcilerine ayrılmıştır. Dış kale ise örgütlenen, korunan toplum kesimlerini oluşturmaktadır. Kale dışı unsurlar ise bu iki kesim tarafından çekilmiş diğer toplum kesimlerinden oluşmaktadır.

bulunuyor ve her başlarını kaldırdıklarında tanrı-krallarının kutsal ikâmetgâhını görüyorlardı.

Kutsal alan özellikle şehrin koruyucu tanrısına ayrıldığı için diğer kutsallıklar tapınakları ile eski şehrin içinde yer alıyorlardı. Şehrin bu kısmında yer alan ikinci derecedeki tapınaklar evlerle çevrilmiş olduğundan şehrin içinde yoğunluk aşırı derece yüksektir. Bu yoğunluğun yol açtığı sıkışıklık her boş alanın kullanılmasını gerektirdiği için bu durum kendisini sokaklarda ve evlerde bir plânsızlık, bir düzensizlik şeklinde göstermektedir.

Belgelerden öğrenildiğine göre bu evlerde soylular değil, tüccar, esnaf, satıcı, bazı zamanlar bir rahip veya tapınağın kayıtlarını tutan orta sınıftan insanların barındığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ayrı olarak içinde hizmetlilerin yer aldığı fakir mahallelerinin de şehrin bu kısmında yer aldığı görülmektedir.

Yapılan kazılar sonucu dış şehirde, aynı zanaatı icra eden zanaatkârlara ayrılmış mahallelerin bulunduğu görülmektedir. Buradaki evler surların içindeki şehre göre daha basit ve daha az konforludurlar[32].

Şehrin çeşitli yerleşim bölgelerine ayrılmasına yol açan bu üretim-yönetim örgütlenmesine paralel olarak "Sümer şehrinin bir sulama bölgesinin yönetim merkezi"[33] olarak ticaret ve sanayi faaliyetlerinin sürdürülebilmesi ve yaygınlaşmasını sağlayacak elverişli bir konumda olduğunu gözönünde bulundurursak, merkezî örgütlenmenin şehirlerin ortaya çıkışındaki önemli katkısını kolayca kavramış olabiliriz.

Bu aşamadaki toplum örgütlenmesi yalnızca şehirlerin ortaya çıkışını değil aynı zamanda toplumun siyasî birliği demek olan Devletin de ortaya çıkışını hazırlamış ve şehirlerde örgütlenen toplum ilişkileri şehir-devletlerin varlığını açıklar olmuştur. İlk şehirlerin ortaya çıktığı Mezopotamya bölgesinde birbirlerine rakip durumda şehir-devletler bulunmakta ve

32 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 354-357.
33 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 358.

birbirlerine egemenliklerini kabul ettirdikleri ölçüde bir şehrin etrafında toplanan diğer şehirler genişleyen toplum örgütlenmesinin siyasî boyutlarını ortaya koymaktadırlar.

Merkezî örgütlenmenin yapısından kaynaklanan ve şehirlerde yönetim birimlerinin bulunduğu kutsal alanların varlığına bakarak devletin toplumun üzerinde bir yer edindiği ve toplumun ürettiği zenginliğin korunması ve sürdürülmesini üstlendiği anlaşılmaktadır. Toplumu örgütleyen ve devleti oluşturan yüce birlik görevini sürdürebildiği ve toplumlar arası çatışmaları ortadan kaldırdığı ölçüde varlığını sürdürebilmekte, başaramadığı durumlarda başka bir örgütleyici-yönetici güç tarafından alaşağı edilmektedir.

Toplumun bir şehirde ifadesini bulan yeni üretim-yönetim örgütlenmesi şehrin fizikî yapısında da kendisini belli eden yeni toplum kesimlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Şehrin yönetim merkezî olarak beliren ve tapınakların bulunduğu kutsal alandan başlıyacak olursak, burada dinî işlerle tapınağın mülkünün yönetilmesi işini üstlenen ruhban zümresi ile karşılaşırız. Toplumun dinî ihtiyaçlarının gerektirdiği tören ve benzeri işlerle uğraşan rahipler aynı zamanda vergi olarak toplanan veya tapınağa sunulan ürünlerin hesaplarını da tutarak şehrin ve toplumun yöneticisine karşı sorumlu olduğu işleri yerine getirirlerdi. Yazının bulunuşu ve kullanılışındaki yaygınlık ruhbanlar arasından yazıcılık işleriyle uğraşan yeni görevlilerin ortaya çıkmasına yol açmış, devlet işlerinde vazgeçilmez bir kesim oluşturmuşlardır. Aynı şekilde okuma yazmanın öğretilmesi için tapınaklar yanında açılan okullar yazıcılığın yaygınlaşmasına yol açmıştır[34].

Bu çerçeve içinde ele alındığı zaman Babil dönemi göz önüne alınırsa, tanrının vekili olan krallardan sonra rahiplerin ve yazıcıların gördükleri işe bağlı olarak egemen bir kesim oluşturdukları anlaşılmaktadır. Kendi içlerinde eğitilip yetişmeleri ve elde ettikleri bilgileri bir sır olarak saklayıp devamcıları-

34 Childe, G., *a.g.e.*, s. 152; Laffont, R., *a.g.e.*, s. 386, 397.

na aktarmaları göz önüne alınırsa, bu görevi yerine getiren kimselerin toplumdan ayrı bir kesim oluşturdukları anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle diğer şehirli kesimlerin yönetim işlerinde yer alamaması bize devletin yapısı ve toplum devlet ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Yine şehrin ve toplumun savunma işlerini üstlenen askerî örgütlenmenin de diğer toplum kesimlerinden ayrı tutulduğu bilinmektedir.

Şehir üretiminin ihtiyacı olan hammaddenin karşılanması ve üretimi sürdüren zanaatkârların bir araya getirilmesi, devleti oluşturan yüce birlik tarafından örgütlendiği için şehrin üretici güçlerini esnaf birlikleri oluşturmaktadır. Başka bir deyişle üretici güçler devletin denetimi altında üretimlerini sürdürmekte ve bunu sağlayacak bir biçimde örgütlenmişlerdi. Mesleğin taşıdığı özelliklere, zamana ve yere bağlı olarak değişik isimler taşıyan esnaf birliklerinin şefleri meslek erbabının çıkarlarını gözetmekle görevlidir[35].

Şehir dışında kendi isimlerini taşıyan mahallelerde kalan bu esnaf birliklerinin yalnızca devlete ait iş yerlerinde çalıştıkları bilinmektedir[36]. Bununla birlikte başka şehirlerde çalışabilen zanaatkârların varlığı bunların serbest hareket etme imkânına sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü uygarlıkların yayılmasında ticaret kadar belli bir tekniğin uygulayıcısı olan zanaatkârlarında katkısı büyük olmuş, bunlar gittikleri yörelerin zevk ve ihtiyaçlarına uydurdukları teknikleri ile belli bir üretimin yaygınlaşmasını sağlamışlardır[37].

Şehrin üretim örgütlenmesinde vazgeçilmez bir ihtiyacı oluşturan hammaddelerin tedariki devlet kontrolünde bir ticaret faaliyetine yol açmakla birlikte toplumlar arası ilişkilerde önemli bir yer tutması bakımından farklı toplumlardan olan kişilerce sürdürülmektedir. "Şehirlilerin varlıklarını korumaları yolunda asal bir öge olan ticaret, şehir nüfusunun karışıklığını art-

35 Cardascia, G., 'Les Villes de Mesopotamie Institutions Economiques et Sociales' in *Les Villes*, c. VII, s. 64-66.
36 Cardascia, G., a.g.m., s. 56.
37 Childe, G., *a.g.e.*, s. 153.

tıracaktır". Artık şehir nüfusu farklı dillere ve farklı kültürlere sahip grupları barındırıyordu[38].

Bu tüccarların varlığı bize Mezopotamya şehirlerindeki iktisadî örgütlenmenin kaçınılmaz bir sonucunu göstermektedir. Şehir üretiminin sürdürülmesi için gerekli hammaddelerin bulunduğu yöreler ile bağlantı tüccarlar aracılığı ile sağlanabildiği için, başlangıçta ulaşılamaz yerler ile ilişkileri sağlayan tüccarlar merkezî örgütlenmeye belirli ayrıcılıklara sahip olarak bağlanmışlardı.

Kısaca değerlendirecek olursak şehirleşme toplum gelişmesi üzerinde değişik etkiler yaratarak farklı gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Toplumun o zamana kadar örgütlü bir biçimde görüp tanımadığı birçok toplum unsuru şehirlerde bir araya gelmiş bulunmaktadır.

İdarî, dinî, askerî ve tarım dışı üretim kadroları şehirde bir araya gelmişlerdir. Bu durum kaçınılmaz olarak toplum içinde bir hiyerarşiyi ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Her şeyden önce toplum içinde yüksek sayılan sınıflar şehirde toplanırken bunlara göre aşağı sayılan sınıflar kitle halinde tarım kesiminde yer almaktadırlar.[39] Yine şehirlerin yüklendiği görevler açısından şehirleşmenin, bedenî ve zihnî çalışma arasında bir farklılık ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır[40].

Tarım üretiminde toplumda karşılaşılan güçlüklerin çözümü sırasında Mezopotamya'da ortaya çıkan ve tarım dışı örgütlenmenin ürünü olarak beliren ilk şehirlerin benzerleri, daha değişik örgütlenmelere bağlı olarak, diğer tarım alanlarında karşılaşılan sorun ve açmazlara çözüm bulunan yerler olarak Nil vadisinde ve Pencap boylarında ortaya çıkmışlardır.

Yerleşik tarım/köy örgütlenmesinin yörelerine özgü sorun ve açmazlarının aşıldığı bu yerlerin şehirleri Mezopotamya'da ortaya çıkan şehirlerin iktisadî-siyasî-askerî ilişkilerin örgüt-

38 Childe, G., *a.g.e.*, s. 145.

39 Bununla birlikte hukuken iki kesim arasında bir fark olmadığı kaydediliyor. Bkz. Laffont, R., *a.g.e.*, s. 397.

40 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 386.

lenmesinden ve bunun şehirde ifadesini bulan yapılanmasından farklılıklar göstermektedirler

Nil vadisinde "şehir devriminin doruğuna ulaşması, tüm Mısır'ın kendisi aynı zamanda bir tanrı olan bir egemen kralın mutlak yönetimi altında birleşmesi zamanına rastlar"[41]. Askerî bir fetihe dayalı olarak ortaya çıkan bu merkezileşme üzerinde Nil nehrinin ve ülkenin coğrafya koşullarının büyük yardımı olsa gerek. Etrafı çöl ve kayalıklarla çevrili olan ülkede Nil nehri toplum hayatının can damarını oluşturmakta, her yıl muntazam bir şekilde taşmasına bağlı olarak taşıdığı yeni topraklarla bereket ve bolluk sağlamaktadır.

Nil nehri vadisi doğal açıdan yekpâre bir üretim birimi teşkil etmesine rağmen tarım faaliyetleri birbirinden bağımsız köy birimleri şeklinde örgütlenmiş bulunmaktadır, Aynı üretim koşullarını sağlayan bu çevre içinde karşılaştıkları sorunlarına tek tek ve kendi başlarına çözüm arayan köyler birbirleri ile devamlı çatışma halinde bulunmakta ve örgütlü bir birlik oluşturamadıkları için dıştan gelen yağmacılara karşı savunmasız kalmaktadırlar.

Ülkede tek tek köylerin bir araya getirilemeyen çabaları sonucu çözülemeyen sorunların bir merkezî örgütün müdahalesi ile çözülmeye başlandığında, Nil nehrinin sunabileceği büyük imkânlar yanında çevrede bulunan kayalıklar dışında pek fazla bir doğal kaynak bulunmamaktadır. Ormanların ve madenlerin yokluğu bu ülke için başlı başına bir sorun teşkil etmektedir.

Çatışma halinde bulunan köy birimlerinin askerî bir fetihe dayalı merkezî bir yönetim altında toplanması sonucu ortaya çıkan "Mısır birliği, köyler arasındaki çatışmalara son verdi; …tarımcıları çapulcu göçebelerin saldırısından korudu; …tarıma elverişli toprakları genişletti, tarım işlemlerinin akılcı bir biçimde planlanmasına olanak verdi". Çok küçük ürün fazlalarının bir araya getirilmesi sonucu elde edilen başarılar bunlarla sınırlı kalmamış gözükmektedir. Çünkü getirilen çözümler sonucu elde edilen bol üründen sağlanan daha fazla miktardaki ürün fazlası merkezî yönetimin başka bir toplum görevini de üstlendiğini

41 Childe, *a.g.e.*, s. 155.

göstermektedir. "Krallık ambarlarında depo edilen tüketim fazlası tahıl kıtlık zamanında"[42] kullanılmış olsa gerektir.

Mısır'da bağımsız üretim birimleri halinde bulundukları için belli bir tıkanıklık içinde bulunan köylerin (nome) merkezî bir yönetim altında toplanmaya başlanması ilk olarak mezarlarda ortaya çıkan bir farklılaşma ile kendisini belli etmeye başlar. Üretimin ve buna bağlı olarak toplumun yeniden örgütlenmesi sırasında "bazı mezarların gittikçe daha incelikle ve daha zengin bir biçimde döşenmeye başlandığı görülmektedir. Fakir ve zengin mezarlar arasında ortaya çıkan zıtlık" toplumdaki farklılaşmayı gösteren ilk işaretlerdir.

Merkezî örgütlenmenin getirdiği başarılı çözüm şehirleri ortaya çıkarmakla kalmamış, o zamana kadar görülmemiş bir servet birikiminin de meydana çıkmasına yol açmıştır. Krallar sadece kurdukları siyasî birlik olan devletin başkanı olmayıp "sihirli ayinlerle ölümsüz kılınan ve kendi sihiri ile sürülerin ve ürünlerin bereketini güvenceleyen bir tanrı"[43]dır

Bu başarıya bağlı olarak üretilen ve bir araya toplanan zenginlik de kendisini mezarlarda göstermektedir. "Kral mezarları tahıl, meyva, içki fıçıları,taştan ve değerli maddelerden yapılan enfes vazolar, altın, firuze, laciverttaşı ve diğer kıymetli taşlardan süslemelerle, silâhlarla ve bakır süs eşyaları ile doludur. Bu durum …bir uzman zanaatkârlar kalabalığının, geniş bir dış ticaretin varlığına işarettir".

Böylesine bir birikime yol açan örgütlenmenin iktisadî temeli olarak mülkiyet konusuna baktığımız zaman, tüm mülkiyetin firavuna ait olduğu görülmektedir.[44] Bu iktisadî temele dayalı olarak merkezî yönetimin üretime katkıları sonucu elde edilen birikim tapınak yerine firavunun hazinesinde toplanmaktadır. Bu bakımdan birikimin simgesi tapınak değil anıtsal bir mezardır.

---

42 Childe, G., *a.g.e.*, s. 178.

43 Childe, G., *a.g.e.*, s. 169-170.

44 Gerçi sonraları tüm Mısır'ın tek bir merkezden yönetilme güçlüğü mahallî yöneticilere bir pay ayrılmasına yol açacaktır.

Bu şekilde bir araya getirilen toplum güçlerinin karşılaşılan güçlüklerin çözümünde kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Uzman zanaatçıların ve endüstri işçilerinin" varlığı tarım dışı bir üretim faaliyetinin örgütlendiğini göstermektedir. Ayrıca Mısır'ın hammadde olarak doğal kaynaklarının kıtlığı "Lübnan'dan sedir ağaçlarının getirilmesi"ne ve "Sina'ya bakır çıkarmak" gibi faaliyetlerin desteklenmesine yol açmış bulunmaktadır. Aynı şekilde savunma sistemleri ve sulama kanallarının açılması bir araya getirilen toplum güçlerinin ifadesi olan artı-ürün tarafından sağlanmış olmalı[45].

Mısır örgütlenmesinin bölünemez birliği buradaki şehirler üzerinde açıkça görülen bir etki yaratmıştır. Mısır'da şehir her şeyden önce merkezî yönetime uygun ve bir baş şehir olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle kuzey ve güney birliğinin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkan baş şehir Mısır'da görülen ve mevcut sorunların çözümü yolunda oluşturulan aşırı merkeziyetçi yapıya uygun olarak uygarlığın bütün unsurlarını bir araya toplamış görünmektedir.

Aşırı merkeziyetçi yapıya uygun olarak tek bir şehrin baş şehir olarak ortaya çıkması, diğer yöre şehirlerinin küçük şehirler olarak şekillenmesine yol açmıştır. Bunun sonucu kırsal özelliklerin daha ağır bastığı Mısır ekonomisinde tarımcıların tek başlarına karşılayamadıkları bazı mamul madde tedariki ve ürünlerinin değişimi bu şehirlerde çözümlenebiliyordu.

Bu açıdan ele alındığı zaman taşradaki Mısır şehirleri dükkanları, küçük zanaatkârları, memurları ve mahallî tapınakların rahiplerine sahip bir özellik göstermektedirler. Kalabalık bir orta sınıfın varlığına yol açabilecek büyük ölçüde sınaî ve ticarî faaliyete rastlanmaktadır.

Firavunun ikâmetgâhı olarak görülen baş şehirlerde ise doğal olarak memurların hiyerarşisi ile karşılaşılmakta, hatta küçük memurların bir tür orta sınıf oluşturacak kalabalığa sahip oldukları görülmektedir. Zanaatkâr ve sanatçılar da firavunun hizmetinde bulunarak şehirdeki yerlerini almaktadırlar. Ayrı-

45 Childe, G., *a.g.e.*, s. 169-171.

ca hiyerarşi içinde askerî hizmetlerin önceliğinden söz etmemiz mümkündür.

Mısır şehirlerinin fizik özelliklerine baktığımız zaman bir surla çevrilmediğini, bir iç şehir ayırımının ortaya çıkmadığını bunun sonucunda kutsal bir alanın mevcut olmadığını görmek mümkündür. Tapınaklar, saraylar ve idarî binalar belli bir mahalde toplanmayarak şehrin büyük bir kısmına dağılmışlardır. Evlerin belli bir plana bağlı olmadan dikdörtgen parseller üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bir saray soylusunun konağı yanında orta sınıftan kişilerin evleri veya fakirlerin kulübeleri yan yana bulunmaktadır.

Mısır şehrinde kalabalık bir tüccar sınıfının bulunmayışı aşırı derecede merkezileşmiş yönetimin varlığından kaynaklanmaktadır. Ülkenin ihtiyacı olan maddeler "geniş ölçüde kralın hizmetçilerinin oluşturduğunu ve devlet memurlarının yönettiği devletin gönderdiği seferlerle sağlanıyordu"[46]. Nil vadisinin Mezopotamya gibi çevreyle gerçekleştirilecek ulaşım ağından yoksun oluşu topluma gerekli maddelerin devlet eliyle karşılanmasına yal açmış olmalı.

M.Ö. 2500'den az önce "kalabalık şehirlerin yüksek hünerli endüstrinin, uzak yerlere kadar uzanan ticaretin simgelediği üçüncü bir tunç çağı uygarlığı Hindistan'da ortaya çıktı. Mezopotamya ya da Mısır uygarlıkları kadar bir örnek bir uygarlık hüküm sürdü… büyük şehirlerin yıkıntıları arasında tümüyle çağdaş bir Hindistan pazarı izlenimi verecek ve pazar yerinde, küçük çapta mal alışverişinin varlığına işaret edebilecek biçimde…satıcıların sergileri ayırdedilebilmiştir. Bunlardan İndus Şehirleri'nin zanaatçılarının geniş ölçüde geniş ölçüde `pazar için' üretimde bulundukları sonucu çıkarılabilir… birçok geniş ve kullanışlı özel evlere ekli bulunan depolar sahiplerinin tacir kimseler olduklarını gösterir. Bu tür evlerin ve sayıları ve büyüklükleri, güçlü bir tüccar toplumunun varlığına işarettir". Ayrıca "Harappa'nın tam göbeğinde olan kalın duvarlı bir kalenin varlığından, Hindistan'da da toplumsal artı-ürü-

46 Childe, G., *a.g.e.*, s. 178.

nün bir tanrı-kralın ya da küçük bir rahipler kastının elinde aşırı bir biçimde toplandığı sonucuna varılabilir. Bu kalenin yanında çevresi 46'ya 18 metre olan büyük bir tahıl ambarı anlamlı alarak durmaktadır"[47].

Ayrıca "içinde banyo odaları ve bir kapıcı dairesi bulunan 30'a 25 metre tutacak kadar geniş iki katlı evler, her yere yayılan tek düze evlerle karşılaştırılınca aralarındaki karşıtlık görülebilir. Bu karşıtlık toplumun sınıflara bölünüşünü yansıtır, toplum tanrılar ya da iş adamları ile işçiler ya da zanaatçılar sınıflarına bölünmüş görünecektir"[48].

Bu kısa gözden geçirme bize Hindistan'da da diğer Doğu şehirlerine benzer bir örgütlenme ile şehirlerin ortaya çıktığını göstermektedir. Sonraki gelişmeleri konusunda ortaya çıkan kopukluk nedeni ile fazla bir bilgimiz olmadığı için, kesintisiz bir şehirleşme alanı olan Mezopotamya ve Mısır yörelerinde devam eden gelişmeler bize daha yararlı sonuçlar verecektir.

2. ŞEHİRLERİN YAYGINLAŞMASI

Nehirlerin yıllık taşmaları ve bunun denetim altına alınması ile bereketli tarım üretiminin sağlandığı yörelerde ortaya çıkan ilk şehirlerin, toplum sorunlarına başarılı çözümler getiren örgütlenmeler olarak, yaygınlaşmaya başladıkları görülür. Bu yaygınlaşmada eldeki mevcut toplum imkân ve güçlerine ve örgütlenme biçimine göre farklı iki doğrultunun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır: Doğu toplum örgütlenmesine bağlı olarak beliren ilk şehirlerin hemen doğrudan ilişkili yakın çevrelerinde görülen şehirleşme, farklı coğrafya ve toplum koşullarına sahip topluluklarda ortaya çıkan şehirler.

Farklı koşulların ortaya çıkardığı farklı sorun ve açmazların yarattığı değişik örgütlenmede; şehirlerin, toplum sorunlarına getirilen çözümler içinde farklı birlikler olarak karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır. İlk uygarlıkların da habercisi olan şe-

47 Childe, G., *a.g.e.*, s. 182-184.
48 Childe, G., *a.g.e.*, s. 184.

hirleşmede görülen bu farklı örgütlenmenin ortaya çıkışı bize uygarlıkta da bir farklılaşmanın belirdiğini, başka bir deyişle uygarlığın çatallaştığını göstermektedir.

Özellikle Doğu toplumlarında görülen örgütlenmeden ayrı olarak ortaya çıkan ve harekete geçirip sorunları çözmede kullandığı toplum imkân ve güçlerinin farklı özelikleri sonucu; Doğudışı bir örgütlenme sistemini ortaya çıkışı, bize uygarlığın o ana kadar bilinen özelliklerinde, güçler dengesinde ve örgütlenmesinde bir başkalaşmanın ortaya çıktığını belli etmektedir.[49]

Bu bakımdan bu ayırımın ortaya çıkışını, yani ilk Doğu şehirlerinin ortaya çıktığı noktadan itibaren görülen şehirleşmenin açıklamasında örgütlenme açısından ortaya çıkan bu ikiye bölünüşü temel varsayımımız doğrultusunda değerlendirmemiz gerekmektedir. Böylelikle şehirlerin karşılaşılan bazı toplumsal sorunların çözüldüğü bir ileri aşama olarak ele alınması, bu farklılaşmada da geçerli ise varsayımımızın geçerliliğine inancımız artacaktır.

Bu çerçeve içinde önce Doğu'da ortaya çıkan yeni şehir bölgelerindeki durumu sonra da Doğu-dışı örgütlenmenin temel özelliklerini kısaca ele alarak varsayımımız doğrultusunda değerlendireceğiz.

C. DOĞU'DA YENİ ŞEHİR BÖLGELERİ

İlk şehirler Mezopotamya, Nil, sonraları İndus gibi yıllık taşmalara sahip olan nehirlerin vadilerinde ortaya çıkmışlardı. Bu yöreler bilinen tarım üretiminin yeni imkânlar çerçevesinde daha verimli bir şekilde sürdürüldüğü yeni üretim alanları olarak tanınmakla birlikte mevcut üretime bağlı toplum örgütlenmelerinin bazı sorun ve açmazlarla karşılaşıldığı da bilinmektedir.

---

49 Bu bakımdan uygarlığın tek ve büyük harfle yazılan bir uygarlık olduğu anlayışı yerine tarihin –aynı zamanda şehirlerin de– iki ayrı örgütlenme ve ilişki biçimine dönüştüğü noktada, bir çatallaşma olarak, birbiriyle ilişki içinde ama birbirinden farklı doğrultularda devam ettiği anlayışı bize değerlendirmelerimizde daha geçerli bir yaklaşım sağlayacağı inancındayız.

Karşılaşılan güçlüklerin çözümünde yeni bazı örgütlenmelere bağlı olarak ortaya çıkan müdahaleler sonucu sun'î sulama kanalları açılması gibi yöntemlerle büyük bir verim artışı elde edilmiş ve biriken ürün fazlasının örgütleyici birlik tarafından kullanılışı şehirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı.

İlk şehirler Doğu tarım bölgelerinde ortaya çıkmakla birlikte sadece tarım ürün fazlasına el konulan yönetim merkezleri değillerdir.[50] İlk şehirler kendi üretimlerine ve üretici güçlerine sahip tarım dışı iktisadî faaliyet merkezleri olarak belirmektedirler.

Şehirler tarım dışı üretim faaliyeti olarak sınaî faaliyetler merkezi olması yanında, bu üretimin sürdürülmesi için gerekli olan hammaddelerin ithal edildiği ve bunların karşılığında tarım ürünleri ve mamul maddelerin ihraç edildiği ticaret merkezleri olarak da ortaya çıkmışlardı.

Gerek tarımda sağlanan ürün artışı, gerekse şehirlerde ortaya çıkan tarım dışı üretim faaliyetlerinin varlığı şehirlerin aynı zamanda yönetim merkezi olarak şekillenmelerine yol açmıştır. Bu açıdan ele alındıkları zaman şehirler idarî-askerî-siyasî faaliyetlerin de örgütlendiği yerleşim merkezleri olarak tanınmaktadırlar.

Şehirler ilk ortaya çıktıklarında toplumun dinî merkezi olarak da tanınmıştır. Çünkü toplumdaki yeni örgütlenmenin ve kazanılan başarıların ifadesi olarak beliren tanrılar ve hizmetlilerin ikâmet merkezi olarak karşımızda bulunmaktadırlar.

Böylesine bir örgütlenme ve özelliklere sahip olan şehirlerin zamanla ortaya çıktıkları yörelerin dışına taştıkları görülmektedir. Doğu da, şehirleri tarım üretimi ve köy örgütlenmesinde ortaya çıkan sorun ve açmazların aşıldığı yerler olarak ele aldığımızda, tarım ve köy aşamasındaki güçlüklerin çözümlenmesinde ortaya çıkan çok yönlü ve başarılı örgütlenmenin yeni uygulama alanları kazandığını kabul edebiliriz.

50 Şehirleri tarımdaki ürün fazlasına el konulan yerler olarak görmek, toplum ilişki ve özelliklerinin 'Doğu Despotizmi' şeklinde yorumlanmasından kaynaklanıyor olsa gerek.

Şehirlerin kırsal alanlarla olan bu ilişkisi yanında kendilerine özgü tarım dışı üretim faaliyetlerini göz önünde bulundurursak, bu üretim faaliyetlerinin sürdürülmesi sırasında karşılaşılan dar boğazları (örn. hammadde yokluğu) açmak için şehirdeki üretim-yönetim birliğinin bu güçlükleri ortadan kaldırma yolunda kullanıldığını da görmekteyiz.

Hammadde tedarikine bağlı olarak maden veya şehrin ihtiyaç duyduğu diğer maddelere sahip bölgelerde ana şehir modeline uygun yeni şehirlerin kurulduğu veya bu yoldaki ilişkilerin yeni şehirleşmelere yol açtığı söylenebilir.

Toplumlar arası ilişkilerde yeni bir boyut olarak ortaya çıkan bu gelişme; şehirler açısından Doğu'da ortaya çıkan ilk şehirlerin, varlıklarını sürdürebilmek için, ilk aşamada tarım alanları dışında yeni alanlarla bütünleşmelerini ifade etmektedir. Burada şehirlerde ortaya çıkan ve şehirlere gerçek kimliğini kazandıran tarım dışı üretim faaliyetlerinin (ticaret ve sanayi) sürdürülebilmesi için gerekli olan koşulların yeni şehir alanları ile bütünleşmeyi gerektirdiği anlaşılmaktadır.

Böylelikle şehirler olarak şekillenen yeni toplum örgütlenmelerinin varlıklarını sürdürebilmesi için zorunlu olarak elde tutmaları gereken yeni toplumlar arası ilişkiler ve örgütlenmelerin varlığı ile karşı karşıya bulunmaktayız. Karmaşıklaşan ve farklılaşan toplum ilişkilerinin sürdürülmesi yolunda gerekli alan artı-ürünün devamlı ve düzenli bir biçimde birikimi şehirler dışındaki başka bir toplum biriminde mümkün olmayınca şehirlerin yeni alanlarda da ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır.[51]

İlk şehirlerin ortaya çıktığı yörelerde sağlanan iktisadî-siyasî nitelikteki çözümlerin yeni şehir alanlarının ortaya çıkması ile sınırlı ve yöresel çözümler olarak kalmadıkları ve yeni şehir alanları ile bütünleşerek geniş kapsamlı çözümler olarak belirdikleri de anlaşılmaktadır.

---

51 Tabiî bu çerçeve i1k önce Doğu şehirlerinin ihtiyaç ve sorunlarına özgü bir gelişme ortaya çıkaracakken sonraları farklı örgütlenmeler içinde şehirlerin başka uygarlık çevrelerinin başlatıcısı olarak yaygınlaşacağını hatırlamamız gerekir.

Bu çerçeve içinde ele alındığı zaman şehir uygarlıklarının çevre ile bütünleşmeye başlamalarında hem o bölgelerin sorunlarına belli bir çözüm getirdiğini hem de birbirini tamamlayan iki faaliyet türünü ortaya çıkardığını söyleyebiliriz: önce daha geniş üretim birliklerine ulaşmak için ayrı ayrı örgütlenmiş bulunan üretim birim ve alanlarını bir merkez etrafında toplayarak geniş bir üretim güç ve örgütlenmesine sahip olmak; sonra çevre alanlara yayılarak bunların hepsini siyasî bir birlik altında yönetip-denetlemek.

Bu konuda yürütülen iktisadî faaliyetlere örnek alarak ortaya çıkan ilk adımlara bakacak olursak bunların daha çok Mezopotamya çevresinde gerçekleşen bir işbirliğine dayandığını söyleyebiliriz. Mısır kendi yöresi ile bu türden bir işbirliğine giremediği için değişik bir uygulama ile de olsa bu yörelerle ilişki içine girecektir.

Bununla birlikte zamana ve yöreye bağlı olarak ortaya çıkan uygulama farklılıklarına rağmen mevcut şehir uygarlıklarının üretim sistemleri ile hammadde üretimi esasına bağlı yerler arasında oluşturulan iktisadî işbirliğinin Doğu modeline uygun şehirler yarattığı ve bunu yaygınlaştırdığı anlaşılmaktadır.

Biblos örneği ele alınacak olursa "Mısırlılar; mezar, tekne ve eşya yapımı için bol miktarda sedir ağacı istiyorlardı. Sedir ağacını… Lübnan'dan alır, Biblos limanından yüklerlerdi. Şehirleşmenin Mısır'daki etkisi, Biblos'un sağlayabileceği hammaddelere karşı talebi büyük çapta arttırmak oldu. Bunu karşılamak için, Biblos halkının eline, Mısır'daki artık varlığı paylaşmak imkânı geçti. Yeni edinilen bu varlık, balıkçılık ve yerel çiftçilikle erişilemeyecek, yepyeni geçim biçimi sağlıyordu. Mısırlı tüccarlar ve devlet memurları bu önemli ticarete göz kulak olmak için limana yerleştiler. Yerli halka büyüyen kentin yönetimini, gelirlerin kullanılmasını öğrettiler. Biblos halkı Mısırlıların buluşlarını benimseyip uyguladılar, kendi ekonomilerini kentsel devrim düzeyine çıkardılar…köyleri…kent oldu[52].

52 Childe, G., *Kendini Yaratan İnsan*, s. 173-174.

İkinci olarak "Mezopotamya'ya ithal edilen bakır, gümüş ve kurşun da, Anadolu'nun ortasında Kapodokya'da yeni bir kentsel uygarlığın gelişmesine yol açmıştır. M:Ö. 2500 yıllarından hemen sonra, Asur'lu tüccarların maden cevheri ticareti için buralara" yerleştikleri görülmektedir. "Birkaç yüzyıl sonra da, tüccarların yazışmalarından, Babil'in endüstri ürünlerine karşılık takas yoluyla bu yöreden maden ve başka yerli ürünler alındığını öğreniyoruz. Anlaşılan Mezopotamya'nın artık varlığı besin üretimine katkısı olmayan madencilerin geçimini sağlıyordu". Bu süreç sonunda küçük köyler, endüstri ve ticarete dayanan kentlere dönüşmüştür"[53].

Kısaca ele alınan bu iki örnek şehir uygarlıklarının karşılaştıkları iktisadî dar boğazlara çözüm aramada yararlanacakları yeni güç ve imkânları ve bunlarla ilgili ilişki ve örgütlenmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni iktisadî merkezleri bize göstermektedir. Şehir uygarlıklarının hammadde ihtiyaçlarını karşılayan bu yeni şehirleri ve yörelerini kendi başlarına bırakmak olmazdı.

Merkezî örgütlenmenin bu yeni üretim merkezlerini de kendi sistemlerine katması ve daha geniş birlikler oluşturması gerekmektedir. Bu durum yeni şehir alanlarının fethedilerek siyasî birlik altına alınmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan dönemin imparatorlukları "şehirler arası çatışmaları önlemenin tek çaresi" olduğu kadar "metaller, taş, kereste gibi vazgeçilmez hammadde kaynakları üzerinde askerî-siyasal egemenlik"[54] kurulmasına yol açmıştır.

Böylelikle şehirler açısından büyük bir önemi olan iktisadî ilişkilerin siyasî-askerî bir koruma altına alınması, üretim açısından önemli geniş toprakların ve bağlantı yerlerinin denetim altında tutulmak istenmesi, geniş siyasî-iktisadî birliklerin tarih sahnesine çıkmasına ve bu yerlerin denetim-yönetim-üretim merkezleri olarak, şehirlerin ileri boyutlara kavuşmasına yol açmıştır.

53 Childe, G., *a.g.e.*, s. 174.
54 Childe, G., *Tarihte Neler Oldu?*, s. 203.

Büyük ölçüde ürün fazlası elde etme imkânına sahip tarım bölgeleri ile önemli maden ve hammaddelere sahip yörelerle aralarındaki ulaştırma için önemli alanların siyasî açıdan denetim ve yönetim altına alınması Doğu toplumlarının kimliklerini açıklamaya yeter gözükmektedir.

Doğu'daki üretim merkezleri ile doğal zenginliği olan bölgelerin siyasî bir birliğin içinde bir araya getirilmeleri ilk şehirlerin üretim açısından karşılaştığı dar boğazları aşmak kadar toplumun gelişmeleri üzerinde de etkileri olmuştur. Örneğin "Akad kralları, fethettikleri yerlerden ülkelerine büyük ganimetlerle döndüler. Yalnızca başkentte değil, egemenlikleri altına aldıkları Mezopotamya şehirlerinde de tapınaklar yaptırıp bunları süslediler"[55].

Doğu'da siyasî birliklerin çeşitli yollarla zaman içinde ortadan kalkmalarına ya da diğer Doğulu siyasî-askerî[56] birliklerin egemenlikleri altına girmelerine rağmen şehirlerle kendisini belli eden mevcut ilişki ve örgütlenmelerin sürüp gittiği anlaşılmaktadır.

Bu çerçeve içinde "Mezopotamya ve Mısır'ın ikinci bin yılda ortaya çıkan yenilenmiş uygarlıklarını, kendilerini doğuran üçüncü bin yılın uygarlıklarından ayıran en önemli özellikleri, artık yalnızca 'büyük evler'de yaşamayan, onların yanı sıra bağımsız 'ev'lerde varlıklarını sürdüren tacirler, profesyonel askerler, yazıcılar, rahipler ve usta zanaatçıların oluşturduğu bir orta sınıfın daha ağır basar duruma gelmesidir". Bu orta sınıfın yanında para ekonomisinin ve para üretimin yaygınlaştığı görülür. "Böyle olunca, zanaatkârların yaptıkları mallar için büyük evlere bağlanmalarına gerek kalmadı, mallarını satacak bir pazara sahip oldular. Hatta çiftçiler bile mallarına büyük evler dışında bir pazar buldular ve böylece uygarlığın sunduğu teknik gelişmelerden daha büyük oranda yararlanma olanağına sahip oldular"[57].

55 Childe, G., *a.g.e.*, s. 204-205.

56 Bu konuda Hyksoslar, Medler, Persler vb. Doğu üretim örgütlenme alanlarını ele geçirmişler ama mevcut düzeni sürdürmekle mevcut uygarlık alanına katılmışlardır.

57 Childe, G., *a.g.e.*, s. 220-222.

Böylelikle şehirlerin yeni alanlara yayılmaya başlaması ile ifadesi oldukları iktisadî örgütlenmenin de yaygınlaştığı, bunun toplum içinde olduğu kadar toplumlararası ilişkilerde yeni gelişmelere yol açtığı ve şehir uygarlığının, başarılı çözümlerine bağlı olarak, geliştiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu gelişmelere bağlı olarak yeni şehir alanlarının Mezopotamya ve Nil'in bereketli tarım alanlarındaki mevcut şehirlere ilâve olarak Anadolu'da ve Doğu Akdeniz sahillerinde belirdiği anlaşılmaktadır. Bu yeni şehir alanları ile birlikte eski şehir merkezleri arasındaki ilişkiler Doğu'daki şehirleşmenin boyutlarını ortaya çıkarmaktadır.

Eski uygarlık merkezlerinden elde edilen tüm bilgi ve becerilerin çevre uygarlıklarında yeni bir siyasî yapı altında toplanması bize tarihteki yeni gelişmelerin -tabiî ki yeni şehirlerin- haberlerini getirmektedirler. Küçük Asya'da gelişmiş olarak ortaya çıkan şehir devriminin, Hitit şeflerinin küçük birimleri bir imparatorluk içinde birleştirmesi ile hızlandığı görülmektedir. Bu yeni şehirleşme Mezopotamya ve Nil yöresi şehirlerinin hammadde ihtiyacına bağlı olarak ortaya çıkan bir toplum hayatının kendi siyasî birliğine kavuşarak yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıkmasının ifadesi olmaktadır.

Tahkim edilmiş şehirler olarak beliren ilk Anadolu şehirlerinden önce Truva Çanakkale Boğazının denetimi ve Alaca-Höyük maden çıkarımı gibi kendilerine özgü koşulların ön-şehirleşmesini belli ederlerken, değişik şehir devletlerinin askerî bir fetih altında birleşmesi sonucu artaya çıkan yeni örgütlenmeye cevap olarak Hattuşaş'ın (Boğazköy) baş şehir halinde karşımıza çıktığı görülür. Yine aynı şekilde Orta Anadolu'da Beyce Sultan bir kraliyet şehri (büyük bir ihtimalle Arzava'nın baş şehri) olarak belirmektedir[58]. Burada elde edilen zenginliklerin tek bir örgütlenme altında toplanmakla büyük bir birikime dönüşerek toplumda yeni gelişme ve şehirleşmelere yol açtığı anlaşılmaktadır.

58 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 373.

Mısır uygarlığının şehirlerinde karşılaşılan hammadde ihtiyacına cevap veren yerler olarak karşımıza çıkan doğu Akdeniz kıyı şeridindeki yeni şehir alanlarında, Fenikelilerin kendilerine özgü bir deniz ticaret örgütlenmesi meydana getirmesine bağlı olarak yeni gelişmelerin ortaya çıktığı görülür. Doğulu bir tüccar devletin mevcut uygarlık merkezlerine deniz aşırı yörelerden gerekli maddeleri taşıması da kıyı şeridinde nüfus birikimi ve şehirleşmeye yol açacaktır.

Fenike şehirlerinin etrafı tarım üretimine bağlı uygulamaların son alanlarını gösterir, Bu yörelerde artık bereketli toprakların sonuna varılmıştır. Çevrede yer alan şehirler toplumlar arası ticaretin nimetlerin-den yararlanmakla birlikte Amik ovası, Harran ovası gibi tarım alanlarına sahiptirler. Halbuki Fenike şehirlerinin ortaya çıktığı yöre tarım açısından elverişsiz görülmektedir.

Bu açıdan ele alındığı zaman, meyve bahçeleri dışında, Fenike şehirlerinin tarım kökenli bir toplum tarafından ortaya çıkarılmadığı anlaşılmaktadır[59]. Şehirlere canlılık veren ticaret olmuştur. Gerçektende zamanın en zengin iki ülkesi olan Asur ve Mısır arasındaki konumu, Fenikelilere her yönden gelen malların satışı, bu topluma ve şehirlerine değişik bir özellik kazandırmış bulunmaktadır. Anadolu, Mezopotamya, Arabistan ve Mısır ticarî ürünlerine bağlı bir örgütlenme bize, şehirlerin konumuna bağlı olarak, dünyanın ilk denizcilerini tanıtmaktadır[60].

Bir liman şehri olarak beliren Sidon ve sonraları Tyr ilk defa üretimden bağımsız bir ticarete sahip bir biçimde zamanlarının en zengin şehirleri bize tanıtmaktadırlar[61]. Böylelikle Fenikelilerce gerçekleştirilen ticarî örgütlenmenin bölge toplum ve şehirlerinin ihtiyaç ve arayışlarına-hammadde, mamul madde alışverişi- belli bir çözüm getirdiğini ve böylelikle kendi üretimlerinden bağımsız bir ticarî faaliyete bağlı olarak yeni şehirlerin ortaya çıktığını görmekteyiz.

59 Laffont, R., *a.g.e.*, s. 369.
60 Seignobos, Ch., *Histoire des Anciens Peuples de l'Orient*, s. 331.
61 Lemosse, M., *a.g.e.*, s. 38.

Fenikeliler sıkıştıkları dar kıyı şeritlerinde mevcut şehir bölgeleri arasındaki ticarî örgütlenmeyi gerçekleştirmekle kalmamışlar, Akdeniz'e yayılarak kıyı ve adalardan Doğu üretim merkezlerinin ihtiyacı olan hammaddelerin getirilmesine ön-ayak olarak bu yöre halklarının Doğu ile gerçekleştirecekleri ilişkilere örneklik etmişlerdir.

Fenikelilerin Akdeniz ve adalarda oluşturdukları koloniler, barışçı oluşları ve askerî zayıflıklarına bağlı olarak Yunan boyunduruğu altına girdiler[62]. Son direnme noktası olan Kartaca'nın yıkılışı Roma'nın İmparatorluk koşullarından birisini oluşturacaktır.

D. DOĞU-DIŞI ÖRGÜTLENME VE İLK ŞEHIRLERİ

İnsanlığın toplumsal yaşamında ilk olarak Yakın Doğu bölgesinde ortaya çıkan gelişmeler, toplumların o gün önlerinde bulunan açmaz ve sorunlara getirdikleri çözümlerle, o zamana kadar ulaşılabilen toplum örgütlenmelerinin ötesinde toplumsal birlikler oluşmasına yol açmıştı. Uygarlık olarak kabul edilen başarıların, bu yörelerde yerleşmiş ve akarsular boylarında tarım üretiminde bulunan insanların bu toplumsal birlikler çerçevesinde yürüttükleri, düzenli ve örgütlü üretim faaliyetleri sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir.

Bu yörelerde yaşayan toplumlar sürdürdükleri üretim faaliyetlerini destekleyen bir toplumsal örgütlenme içine girmişler, bu yapıyı tamamlayan siyasî ve ideolojik bir üst yapıya da kavuşarak; yeryüzünün, o zamana kadar ilk tanıdığı ve uzun zaman süreci içinde ve kendi güç ve imkânlarına bağlı olarak, bir başkasını ortaya çıkaramadığı bir uygarlık modelini oluşturmuşlardı.

Doğu uygarlıkları olarak tanımlanan bu örgütlenmede Doğu toplumlarının iktisadî, siyasî, dinî, ideolojik ve bilimsel güçlerinin örgütlü birliği aynı zamanda yeryüzünde o güne ka-

62 Lemosse, M., *a.g.e.*, s. 43.

dar tanınmayan bir toplum birliğini de ortaya çıkarmıştır: Şehirler bu çerçeve içinde uzun zaman yalnızca Doğu'ya özgü bir olay olarak iktisadî-siyasî örgütlenmenin ve başarısının simgesi olmuşlardır.

Şehir olarak ortaya çıkan bu toplumsal başarının temelinde merkezî örgütlenme sonucu imkân olarak var olan üretim fazlasının devamlı ve sistemli bir biçimde elde edilmesi için bir dizi iktisadî ve siyasî düzenlemeler yapılmış bulunmaktadır. Belli bir din anlayışının da pekiştirdiği bu toplumsal örgütlenmede elde edilen üretim fazlası iktisadî, siyasî ve askerî alanlarda başka işlerin yaptırılmasında ve yönlendirilmesinde kullanılarak bir artı-ürün olarak toplumsal örgütlenmenin temelinde yer almıştır.

Bir ürün fazlasının artı-ürün durumunu almasının belirtisi olarak tarım dışındaki üretim faaliyetleri ve benzeri işlerin varlığı kendisini en belirgin ve açık bir biçimde şehirlerde ortaya koymuştur. Şehirler bu aşamadan sonra Doğu toplumlarının iktisadî-siyasî-askerî merkezleri olarak toplum yapılarında ve bunun göstergesi olan üretim-yönetim örgütlenmesinde büyük yer tutmuşlar ve kendilerini ortaya çıkaran ve toplumların sorun ve açmazları doğrultusunda çözüm getirici örgütlenmenin ifadesi olan artı-ürünün varlığına sıkı sıkı bağlı kalmışlardır.

Bundan ayrı olarak ortaya çıkan Doğu modelinin iktisadî-siyasî başarıları ve yerine uzun zaman başka bir modelin geçememiş olması; bu modelin tarihin uzun dönemlerinde toplumlarda görülen maddî-manevî değişikliklere dışarıdan eklenen siyasî-askerî kadrolara rağmen sürdürülmesi, bulunan çözümün çok ileri bir çözüm olduğunu göstermektedir. Çünkü tarihin çeşitli dönemlerinde Doğu toplumlarında görülen değişmelerin, yıkılma ve yeniden kurulmaların aynı üretim birimleri ve sistemi üzerinde yeniden ve eskisine uygun bir biçimde yeni siyasî yapılarla sağlandığı bilinmektedir.

Doğu toplumlarının ortaya koydukları iktisadî-siyasî örgütlenme sonucu düzenli ve sistemli bir biçimde elde edilen ürün fazlası ve bunun toplum ilişkilerini yönlendirecek bir biçimde kullanılması sadece Doğu toplumlarında gelişme ve iler-

lemelere yol açmamış, artı-ürünün varlığı Doğu dışında, Doğu modeline ulaşamamış toplumlarda da bir canlanmaya ve bunun açık belirtisi olan şehirler ve şehirleşmeye yol açmıştır.

Bu doğrultudaki gelişmelerin ilk kımıltılarını deniz aşırı yerlerde Kıbrıs'ta, Girit'te, Ege denizindeki irili ufaklı adalarda, Anadolu'nun batı kıyılarında, Makedonya ve Yunan yarım adasında görmek mümkündür. Coğrafya koşulları açısından ele alındığında bu yerlerin Nil ve Mezopotamya vadilerinden farklı bir yapı gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ege denizi ada ve kıyılarında bereketli toprak parçalarının bulunması yanında bölgenin dağlar ve denizlerle parçalanmış olduğu görülür[63]. İklimin elverişli olmasına rağmen toprakların parçalı durumu tarımın devamlı bir gayret gerektirmesine rağmen bol ürüne izin vermemektedir. Dar vadiler arasına sıkışmış topluluklar, birbirlerinden farklı faaliyetler içinde Doğu'da tanınmayan bir kendi başına olma özelliğine (particularisme) sahiptiler. Bu nedenle komşu topluluklarda birbirinden farklı faaliyetlerin ortaya çıktığı görülmektedir[64].

Bu çerçeve içinde her topluluğun kendisine özgü imkânlar içinde ortak bazı güçlük ve açmazlarla karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Kıbrıs'ta bakırın; Girit'te bağ ve zeytin tarımı yanında kereste, bakır ve boya için deniz kabuklarının; Yunan adalarında obsidyen, mermer, zımpara taşı ve bakırın varlığı bize belli bir hammadde ve uzmanlaşmış tarıma bağlı imkânların bulunduğunu göstermektedir. Yine denizin ulaştırma açısından getirdiği kolaylıkları bu imkânların en önemlilerinden biri olarak sayabiliriz.

Bütün bu imkânlara rağmen nüfus ve beslenme konusunda önemli güçlüklerle karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Topraktan güçlükle elde edilen zayıf bir tahıl rekoltesi toplumun fazla bir gelişme içine girmesini önlemekte[65] diğer mevcut imkânlar ise

63 Clough, S.B., Grandeur et Décadance des Civilisations, s. 67.
64 Lemosse, M., *a.g.e.*, s. 44.
65 Bu özellikler Avrupa toprakları için daha değişik durumda ortaya çıkarak yerleşik köylerin kurulmasını önlemişti.

ancak bir başka topluluğun ihtiyacına cevap verebildiği zaman bir değer ifade edebilmektedir.

Bu koşulların toplumsal gelişmeye izin verecek bir birikim yaratmadığı görülmektedir. Mevcut tarım ve hammaddeye bağlı uzmanca üretimin mevcudiyeti bile tek başına bu topluluklarda belli bir toplum başarısını gösterecek izlerin sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Her şeyden önce Ege'deki mezar ve din kültlerine ait izlere göz atıldığı zaman toplumda bir farklılaşma ve gelişmeyi hazırlayacak bir zenginlik birikiminin almadığı anlaşılmaktadır.

Gömme geleneklerinden basit bir toplum yapısına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ne mezarlarda ve ne de diğer kalıntılarda belli bir toplum kesiminin bir zenginlik ve ürün birikimi yaratamadığı anlaşılmaktadır. Yine bu yerlerde kutsal alan veya tapınaklara rastlanılmaması herhangi bir zenginlik ve hatta gıda maddeleri birikimine sahip olunamadığını göstermektedir[66].

Ege Adalar ve sahillerinde sıkışıp kalmış bu toplumlar bazı göç dalgalarının getirdiği toplumsal aşılanmalarla bazı teknik ve beceriler kazansalar bile belli bir örgütlenmeye sahip olamadıkları için sorun ve açmazlarından kurtulamamaktadırlar[67]. Sorun, belli bir ürün fazlası yaratacak güce bunun kullanma yolunda bir örgütlenmeye sahip olamamak şeklinde görülmektedir.

Konumu ve sahip olduğu imkânlar açısından önemli bir potansiyele sahip Kıbrıs'ın ancak Doğu ticareti çerçevesine dahil olduktan sonra hızla şehirleştiği anlaşılmaktadır. Bakır madeninin varlığı uzman bir işçi kesiminin oluşmasına yol açsa bile şehirlerin ortaya çıkmasına yol açmamıştır.

Bu ilk tespit bile bize şehirlerin ortaya çıkışında toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı bir ürün ve zenginlik birikimi ile bunların devamı ve gelişmesini sağlayan örgütlenmenin önemli bir payı olduğunu göstermektedir. Mevcut zenginliklerin bazı toplum ilişkilerine yol açamaması bu konuda örgütlenmenin gereğini de ayrıca ortaya koymaktadır. Çünkü ancak böylelikle mevcut

66 Childe, G., *L'Europe Préhistorique*, s. 107-109.
67 Childe, G., *Tarihte Neler Oldu?*, s. 113.

zenginliklerin ve imkânların toplum faaliyetlerine yön verip onları gelişmeleri yolunda destekleyen artı-ürüne dönüşmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca bir şehrin kendi zenginlik ve iç ilişkilerin eseri olmadığı, varlığını kendi dışındaki ilişkilerden aldığı da burada kendisini göstermektedir.

Bu çerçeve içinde ele alındığı zaman Ege ve adalarda karşılaşılan toplum tıkanıklığı çözümlerinin mevcut ilişkiler dışında aranması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Çözüm de bu yolda bulunmuştur. Coğrafya koşulları bu yöre toplumlarını dışarıya, denize sevketmiştir. Böylelikle ilk Avrupalılar veya Batılılar olarak tanıyacağımız bu topluluklar Doğu uygarlıkları tarafından biriktirilen zenginliklerle doğrudan veya dolaylı bir biçimde karşılaştıklarında gelişmenin içine girdiler[68].

Ticaret ve korsanlığın bir arada yürüdüğü bu ilişkilerde Mezopotamya ve Nil yöresi şehir uygarlıklarını ihtiyaçları olan hammaddelerle beslediler ve karşılıklarında kendileri için gerekli maddeleri aldılar. Doğu toplumlarının artı-ürününe şu ya da bu yolla el koyan toplumlar kendilerinin üretemedikleri bir hasılaya (maddî, manevî) dayanarak, sorunlarını çözmede bir örgütlenme içine girdiler.

Bu örgütlenme ilişkilerin yoğunlaştığı önemli noktalarda kendi şehirlerini ortaya çıkarmaya başladılar. İlk şehir olarak ortaya çıkan Knossos Girit adasının eşine az rastlanır konumundan kaynaklanıyordu. Çeşitli özellikler ve imkânlara sahip bölgeler ve denizler arasındaki bu konum ve yine bu bölgeler arasında kurulabilen ilişkiler buraya iktisadî açıdan birçok faaliyetin örgütlenip yönlendirilme imkânını sağlamıştır.

Adanın Mısır, Asya ve Ege sahilleri arasında Akdeniz'in ortasında yer alması, tuncun bulunuşu ile Girit'e daha ileri imkânlar sağlamıştır. İspanya hatta Britanya sahillerinden getirilen kalayın Kıbrıs'tan gelen bakırla birleştirilip az uzaktaki Mısır'a satılmasını içeren örgütlenme Girit'e denizlerde bir egemenlik sağlamıştır.

68 Childe, G., *L'Europe Préhistorique*, s. 99.

Knossos'ta ortaya çıkarılan saray kalıntısı bu örgütlenmenin izlerini bize göstermektedir. Burada birçok yönden gelen gemici ve tüccarların ikâmeti için ayrılan haneler, gelen malları konduğu depolar ve işlendiği atölyeler[69] bize iktisadî örgütlenmenin çapını tanıtmaktadır.

Böylesine bir örgütlenmede Egeli toplumların "maden çıkarımını örgütlemeleri, bir bronz sanayisi kurmayı başarmaları, diğer hammaddelerle birlikte maden eritimini ve dağıtımını yapmaları; bunlara, zorunlu kişisel ihtiyaçlarını karşılamayı garantilemişti. Ama toplumda gerçekleşen bu ilerleme, kendi üretim fazlaları ile gerçekleşmemiş olduğu için toplumda da değişmez bir sosyal bölünmeye yol açmamıştı.

Kuşkusuz, Egeli halklar Mısır ve Mezopotamya pazar kuruluşlarına cevap verebilmek için yeni teknikler bulmak ve mükemmelleştirmekle gerekli hammaddeleri biriktirmekle böylesine bir değişimi gerçekleştirebildiler. Ege'de böyle bir Bronz çağı ekonomisinin kurulabilmesi Doğu sermayesi sayesinde olabilmiştir[70]. Burada Doğu' dan gelen zanaatkârlar kadar Doğu artı-ürününün de bir iktisadî yapının oluşmasına yol açtığı anlaşılmaktadır.

Neticede Girit adasının temsilciliğini yaptığı bu yeni iktisadî örgütlenme Doğu şehir uygarlıklarında ortaya çıkan ürün fazlasını ticaret ve korsanlıkla elde ederek önceki toplum örgütlenmesinin besleyemediği nüfusa geçim imkânları sağlanmış olmaktadır. Bütün doğal imkânlara rağmen Kıbrıs'ta bu işin başarılamamış olması bize örgütlenmenin şehirleşme için zorunlu bir faktör olduğunu göstermektedir.

Bu işi örgütleyene baktığımız zaman, Girit'te kendisi de aslında bir tüccar olan Rahip-kralın belirdiği görülür. "Rahip-kralın ekonomik gücü tarımsal üretimden çok daha büyük oranda ikincil endüstriye ve ticarete dayanmış"tır[71]. Ayrıca Knossos sarayında depo ve imalathaneler yanında çeşitli dinleri gösterir ta-

69 Clough, S.B., *a.g.e.*, s. 68-69.
70 Childe, G., *a.g.e.*, s. 110.
71 Childe, G., *Tarihte Neler Oldu?*, s. 233.

pınakların bulunması ve Rahip-kralın dinî görevi dışında sıradan bir tüccar durumunda olması bu örgütlenmede merkeziyetçiliğin bulunmadığını göstermektedir.

Bu çerçeve içinde ele alındığı zaman Doğu-dışı örgütlenmesinin, kendi üretemediği bir ürün fazlasından yola çıkarak bir mamul ve hammadde trafiğini örgütleyerek sorunlarına çözüm bulduğu anlaşılmaktadır. Bu örgütlenmenin şehirleri bu çözüm doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Şehirlerin her biri kendisini besleyecek tarım alanından, bir geri-ülkeden yoksun oldukları için kendi dışlarındaki güç ve imkânları kullanabildikleri ölçüde ayakta kalabilecek siteler şeklinde ortaya çıktılar.

İlk aşamada belirli bir besin üretimi, diğer topluluklarla ilişkilerinin düzensiz hatta kopuk olması gibi sorunlardan kurtularak 1500 yıllık gecikme ile şehirli bir aşamaya ulaştılar.

Site'lerin de önemli açmazları vardı. Her şeye rağmen yine de fazla bir nüfus barındıramıyorlardı. Hammadde ticaretinden mamul madde ticaretine geçmek bile nüfus sorununa çözüm getirememişti. Bu güçlük yeni koloniler yaratmakla çözümlenmek istenecektir. Site'ler ihraç ettikleri nüfusla hem ilişki kurdukları hammadde bölgelerindeki çıkarım ve sevkıyatı denetim altında tutacaklar, böylelikle Fenikelilerin bölgelerini de ele geçirecekler; hem de, nüfus baskısını biraz olsun hafifletmiş olacaklardır.[72]

Yunan örgütlenmesinin bu dışa bağımlı yapısı yine de onların Mısır ve Mezopotamya iktisadî imparatorluklarının bir koloni bölgesi haline dönüşmesine yol açmamıştır. Ama yine de güç ve imkânlarını kullandıkları bu bölgelerdeki siyasî dalgalanmalardan çok etkilendiler. Girit'in çöküşünü Yunan yarımadasında ortaya çıkan savaşçı bir örgütlenme izleyecektir. Bunlar ilk önceleri silâhla ve uyrukları altına aldıkları köylülerden elde ettikleri bir ürün fazlası ile ayakta kalmayı başardılar. Sonra Girit'in öncülüğünü yaptığı ticareti yürüttüler.

Fakat bu ticaret dar vadilerin tunç çağı kalelerini besleyemediği için deniz aşırı yerlere göçler başladı. Koloniler kurul-

72 Bu baskı Yunan toplumlarında kendisini kölelik olarak gösterecektir.

du. Kıbrıs ve Asya sahillerinde görülen bu kolonilere rağmen Yunan yarımadasındaki bu ticarî faaliyetleri daha çok barbar Avrupa'ya yöneldiği anlaşılmaktadır[73]. Bu durum bize Yunan dünyasının kendisini aşan kendi dışındaki ilişkilere dayanarak varlığını sürdürmeye devam ettiğini göstermektedir.

Miken uygarlığı olarak tanınan bu örgütleme koloniler aracılığı ile şehirleşmeyi deniz aşırı yörelere taşıdı. Toplum sorunlarına çözüm bulabildikleri ve bu yoldaki imkânları ele geçirip kullanabildikleri her yerde şehirlerini kurdular. Ege'nin bütün kıyılarını işgal ettikten sonra, Karadeniz kıyılarına ve batıda Sicilya'ya Güney İtalya'ya ve batı Avrupa'da liman sağladıkları Marsilya'ya dağıldılar[74].

Bu yayılma daha sonraki yüzyıllarda bir merkezden (Atina) denetlenip yönlendirilebilecek iktisadî sistemi yaratacaktır. Doğu ve Batı arasındaki birbirini tamamlayan besin de dahil olmak üzere mamul ve hammadde imkânları iki dünya arasında yer alan Yunan toplumu tarafından iyi değerlendirilmiştir.

Artık koloniler ayakta durmayı başardıktan sonra; sağladıkları aracı role uygun olarak, pazar için kitle halinde üretime başladılar. İhraç edilen seramik mamullerin içinde uzman tarım ürünleri olarak zeytinyağı ve şarap bulunuyordu. Bu durum bize temel tarım ürünü olan tahılın yerini zeytinlik ve bağların aldığını göstermektedir. Bunun sonucu olarak "Yunan şehirleri lüks maddeler ve günlük tahıl üretimine ek olarak yenen ürünler alanında değil… temel ihtiyaç maddesi olan buğday için gittikçe artan ölçüde deniz aşırı ticarete bağlandılar. Buğday Makedonya'daki, Trakya'daki ve en çok da Karadeniz çevresindeki koloni şehirlerinden ve bu şehirler aracılığıyla başka yerlerden getirildi". Atinalılar olanaklarını ülkelerine en uygun gelen malların üretiminde odaklaştırmak için yaşama en gerekli yiyecek maddelerini[75] uzak ülkelerden getirme riski altına girdiler.

73 Childe, G., *a.g.e.*, s. 241-242.
74 Childe, G., *a.g.e.*, s. 267.
75 Childe, G., *a.g.e.*, s. 276-277.

Böylelikle Yunan şehirleri kendi çevre imkânlarının besleyebileceği nüfusun üç dört misli nüfus besleyebildiler. Ve içlerinde Atina olağanüstü bir konumda olarak sivrilmişti. Şehirde geliştirilen ve dış dünyaya satılan mamul maddeler oluşturan bir sanayi, şehirlere yiyecek kaynakları ve zenginlik sağlamakla birlikte, köyden gelen nüfusa etkin ve giderek gelişen bir çıkış yolu bulamadı[76].

Örgütlenmenin özelliği ve gücü mevcut sorunların giderek yayılan yeni şehirlerle çözümlenmesine bağlı olduğu için Doğu-dışı örgütlenme ve şehirleri yayılmanın getirdiği sorunlarla karşılaştılar. İç tıkanıklıklar ve dış tıkanıklıklar ancak askerî bir örgütlenme ile çözülebilir bir duruma geldi. Bunda Doğu'da gerçekleşen yeni iktisadî-siyasî birliklerin yarattığı yeni darboğazlar etkili olmuştur diyebiliriz.

Bu durumda uygarlığın çatallaşması yani Doğu uygarlık örgütlenmesinin yanında Doğu-dışı bir örgütlenmenin ortaya çıkışının tamamlandığı ve iki ayrı cephenin çatışmasına doğru gidildiği anlaşılmaktadır. Doğu uygarlıkları ve şehirleri kendi iç imkân ve güçlerini örgütleyerek vardığı aşamaya Batı kendi dışındaki ilişki ve güçlere bağlı olarak varmış bulunmaktadır. Bu bakımdan kendi dışındaki imkânlara bağlı olan sorunlarına çözümü dışarıda arayacaktır.

3. BİR SİSTEMLEŞTİRME DENEMESİ

Şehirlerin tarihte ilk olarak ortaya çıkış ve yayılmaları konusuna ayırdığımız bu bölümde toplumların tarım üretimi ve köy örgütlenmesi çerçevesinde karşı karşıya kaldıkları sorunların ve toplum açmazlarının çözümünde şehirlerin ortaya çıktığını varsayarak bu doğrultuda bilgiler derleyip değerlendirmeler yapmıştık.

Daha sonra Doğu'da ortaya çıkan ilk şehirlerin iktisadî-siyasî-dinî açılardan ne gibi örgütlenmeleri gerçekleştirdikleri ve buna bağlı olarak toplumda ortaya çıkan gelişme ve farklılaşmaları

76 Childe, G., *a.g.e.*, s. 280.

söz konusu ederek şehirlerin getirdiği başarılı çözümler üzerinde durmuştuk.

Bu yeni örgütlenme ve gelişmenin de bazı sorunları bulunmakta idi. Doğu şehirleri tarım kesiminde elde ettikleri bir ürün fazlasına dayanarak karşılaştıkları güçlükleri çözmek istemişler ve başta sanayinin ihtiyaçları olmak üzere şehirlerin diğer tüm ihtiyaçlarını dışarından getirtmişlerdi. Bu ilişkiler Doğu şehirlerinin yanında onları destekler yeni şehir ve uygarlıklarının ortaya çıkmasını sağlamıştı.

Ayrıca bu ilişkiler Doğu-dışı bir örgütlenmeye de ilk başlatıcı etkiyi yapmış, Akdeniz'de sonra Ege sahillerinde yeni bir iktisadî örgütlenme, farklı ilişki ve imkânların kullanıldığı yeni bir şehir tipini ortaya çıkarmıştı. Bu şehir, toplumdaki tıkanıklıkların çözülmesini sağlayan ilişki ve örgütlemenin temsilcisi durumunda karşımıza çıkmaktadır. Elde tuttuğu ve yönlendirdiği güç, imkân ve ilişkiler; onun, benzer sorunlara bulunan farklı bir çözüm olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Bu şekilde yürütülen ele alış tarzımız ve geliştirilen açıklamalar şehirlerin ortaya çıkış ve yeni bölgelere yayılması konusunda bazı değerlendirmeler yapmamıza izin verecek bazı bilgi ve tespitleri içermektedir. Böylelikle çalışmamızı yönlendiren iddia ve varsayımlar doğrultusunda ilk şehirlerin ele alınması gerektiği konusundaki görüşümüze uygun olarak toplum hayatında yeni bir örgütlenme ve başarı biçimi olarak ortaya çıkan şehirlerin taşıdıkları bazı temel özellikleri ele almak ve bunlardan şehirlerle ilgili bir toplum ilişkileri sistemi çıkarmayı denemek mümkün görülmektedir.

Hatırlanacağı üzere, ilk şehirlerin ortaya çıkış nedenlerini ele alırken bunların kırsal kesimde karşılaşılan bazı sorun ve açmazların çözümü yolunda bir toplum faaliyeti olarak açıklanabileceğini varsaymıştık. Bu bakımdan burada ele aldığımız şehirlerin ne gibi toplum sorun ve açmazlarına bağlı olarak ortaya çıkmaları ve yaygınlaşmaları ile birlikte mevcut sorunların ne şekilde çözüldüğü sorusunu değerlendirmemiz gerekmektedir.

İkinci bir değerlendirme şekli ise mevcut sorunlar ve çözümleri doğrultusunda şehirlerde ortaya çıkan ilişki ve örgütlenmelerin ne gibi özellikler taşıdığının, bunların şehirlerin gelişme ve yaygınlaşma sürecinde ne gibi farklılıklar gösterdiklerinin üzerinde durulması ile gerçekleşecektir.

Son olarak bu iki değerlendirme biçimine bağlı olarak şehirleri ortaya çıkarıp yaygınlaşmasını sağlayan toplum ilişki ve örgütlenmelerinin sistemini -bir deneme mahiyetinde- kurmaya çalışacağız.

E. SORUN VE ÇÖZÜMLER AÇISINDAN

Sorunlar ve getirilen çözümler açısından ilk şehirler konusunu değerlendirecek olursak; sorunları kırsal üretim ve faaliyetler açısından, ilk şehirlerin özellikleri ve şehirlerin yayılması ile ortaya çıkan yeni şehir bölgeleri açısından ele alabiliriz.

Bu ele alış bize ilk olarak toplumların önündeki sorunların değişmeden kalmadığını, bir başarı ve çözüm olarak ortaya çıkan her aşamanın kendi sorun ve dar boğazlarını da ortaya çıkararak farklı gelişme doğrultularının varlığını göstermesi bakımından da önemlidir.

Yalnız burada hemen belirtmemiz gereken bir husus bütün sorun ve açmaz farklılıklarına rağmen tüm çözümlerin şehirlerde bulunabileceğidir, Çünkü tarım ve köyde karşılaşılan sorunlar kadar şehirde de karşılaşılan sorunların çözümü yine şehirlerde ortaya çıkmakta ve şehirlerin ötesinde daha ileri ve farklı bir toplum ilişki ve örgütlenme biçimi ortaya çıkmamış bulunmaktadır. Bu çerçeve içinde şehirlerin yayılması ve artan şehirleşme ile sorunların çözülmeye çalışıldığı -bunun da kendi sorunlarına rağmen değişmediği- anlaşılmaktadır.

Varsayımımız doğrultusunda ele alındığı zaman ilk şehirlerin toplumun tarım üretimi ve köy yönetimi aşamasında karşılaşılan sorunlara bağlı olarak bir çözüm biçiminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bilhassa Doğu'da ürün artışını sağlayamayan bir uygulamanın, müdahaleci bir örgüt tarafından değiştiril-

mesine bağlı olarak beliren ilişkiler bize köyler arasından ilk şehirlerin tarih ve toplum sahnesine çıktığını göstermektedir.

Sulama kanallarının açılması vb. gibi ortaklaşa bir çaba ve örgütlenme isteyen faaliyetlerin ortaya çıkışı bize ilk şehirlerin tarım alanları içindeki varlığını ve elinde tuttuğu ilişkilere bağlı olarak örgütlenme biçimini göstermektedir.

Şehri bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman; onu, toplum güç ve imkânlarının birleştirildiği ya da bu birleştirme faaliyetinin yönlendirilip denetlendiği yer olarak görebiliriz. Tarım alanındaki üretici güçlerin örgütlü faaliyetlerini sağlayan birlik aynı zamanda tarım dışı üretim faaliyetlerini ve dağınık üretici güçlerini bir araya toplamıştır.

Doğu şehirlerinin temel niteliğini gösteren bu birlik şeklini Yunanlılıkla ortaya çıkan Doğu-dışı örgütlenmelerin şehirlerinde görememekteyiz. Onlar geniş tarım alanlarına sahip olmadıkları için kendi toplum güçlerinin örgütlenmesi yoluyla değil kendi dışlarındaki güçlerin örgütlenmesi şeklinde açmazlarından kurtuluş yolu bulabilmişlerdir. Bu şekilde adalarda ve deniz kıyılarında belli bir toplum aşamasına takılmak veya onunla yetinmek zorunda kalmamışlar ve güçlüklerine çözüm getiren şehirlerine sahip olmuşlardır. Bunun sonucu olarak şehir sadece iktisadî değil sosyal bakımdan da bir toplum birlik ve örgütlenmesini sağlamış, ifadesi olduğu farklı ilişkilere göre değişik nitelikler kazanmasına rağmen toplum ilişkilerinin yönlendirildiği bir merkez olmuştur.

İlk şehirler açısından ele aldığımızda Doğu şehirlerinin en büyük sorunu şehir ve sanayisi için gerekli olan malzeme ve hammaddeye sahip olamamak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunun için Doğu şehirleri kendi ihtiyaçları olan maddelerin tedariki yolunda ticareti desteklemiş ya da örgütlemişlerdir. Bu yolda coğrafya şartlarına ve örgütlenmeye bağlı olarak elde edilen ürün fazlasının kullanıldığı ve böylelikle artı-ürün halini alan zenginliklerin şehirlerde biriktiği anlaşılmaktadır.

Bu ilişkilerin sürdürülmesi Doğu'da merkezî örgütlenmenin kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkıp yerleşmesine yol açmıştır.

Merkeziyetçilik ilk şehirlerin çevre üzerinde egemenlik kurma ve denetleme yoluyla varlığını sürdürmesi ile yeni boyutlara ulaşmış ve şehir tarım alanları ile hammaddelerin üretilip çıkarıldıkları alanları denetiminde tutmadan yapamamıştır. Bu alanlarda ortaya çıkan yeni şehirler bu ilişkilerin ürünü olmuştur.

Doğu-dışı örgütlenmenin şehirleri sorunlarını merkeziyetçi bir uygulama ile çözememişlerdir. Toplumlarının işgal ettiği coğrafî mekân bir ürün fazlası üretemediği için buralarda Doğu'nun tersi bir olay olarak hammadde kaynaklarına sahip olmak ya da onlara ulaşabilmek imkânı, uzak yörelerle ilişkiler ağı oluşturulmasına yol açmıştır. Bu durum ise şehrin her bakımdan dışarıya bağımlı olmasına yol açmış ve karalardaki merkezlerde yoğunlaşma yerine denizlerde dağılan bir örgütleme ortaya çıkarmıştır.

Bu şekilde farklılaşan ilişkiler sonucunda; Doğu'da, artan boyutlarda merkezî birlikler ve şehirleri ortaya çıkararak iktisadî açıdan tarım ve hammadde alanlarını, ticarî açıdan önemli bağlantı merkezlerini, askerî açıdan bu ilişkileri sürdürecek stratejik noktaları elde tutarak bir bütün içinde kaynaştırmaya çalıştığı görülecektir.

Bu bütünlükle tüm kıyı ve belli merkezlere ulaşan deniz yollarının Yunan şehri ve kolonileri ile çevrilip tutulması bize sorun ve ihtiyaçlara bağlı şehirler haritasını ortaya çıkarmaktadır. Gelişen farklılaşan ve karmaşıklaşan toplum içi ve toplumlar arası sorunlara bağlı ilişkilerin yaygınlaşan bir şehirleşme ile başka alan, bölge ve yörelere taşarak sorunlarına çözüm aradığını göstermektedir.

Sorun ve açmazlara getirilen çözümler şehirlerde değişik biçimlerde ortaya çıkan ve farklı ilişkilerin ifadesi olan örgütlenmelere yol açmış bulunmaktadır. İktisadî, siyasî ve dinî açıdan ele alabileceğimiz bu örgütlenmeler bize toplum hayatında o zamana kadar gerçekleştirilememiş ya da bir araya getirilememiş güçleri, bulunmuş çözümleri -ve tabiî ki yeni sorunların kaynağını da- gösterecektir.

İlk Doğu şehirleri çerçevesinde ele aldığımız zaman iktisadî örgütlenmenin bize tarım ve sanayi alanındaki örgütlenmeleri

göstereceğini söyleyebiliriz. Doğu şehirleri sulama ile ürün artışına izin verecek su boyu tarım alanlarında ortaya çıkmışlardır. Nehirlerin yıllık taşması dizginlenip denetim altına alındığında topluma yararlı olabilecek bir doğa gücünü sunmaktadır. Yalnız bu doğal imkân kendiliğinden hiçbir işe yaramadığı için toplumca kontrol altına alınıp kullanılmalıdır. Bu yoldaki faaliyetler kişilerce tek başlarına gerçekleştirilemediği için örgütlü bir biçimde müdahale gerektirmektedir. Sun'î sulama kanallarının açılması, bataklıkların kurutulması, taşmaların önlenmesi bir elden yürütülen faaliyetlerce mümkün olduğu için tarımın bu sulama ilişkileri etrafında gerçekleştiği ve örgütlendiği ortadadır.

Tarımdaki örgütlenme bir ürün artışına neden olduğu için bu ürün fazlasının toplandığı yerler bu ve benzeri örgütlü faaliyetleri desteklemede kullanılıp, tarım üretiminin denetimi/yönetimi şehirlerdeki toplum kadroları tarafından yürütülünce, yaratılan artı-ürüne elde edilen başarı ve hizmet karşılığı el konulacaktır.

Tarım alanındaki sorunlara çözüm bulan bu örgütlenme elde ettiği başarı ile toplumun tarım dışı faaliyetlere bağlı olan bazı ham ve mamul madde ihtiyacına da cevap getirecektir. Şehirler tarım-dışı faaliyet ve üretim ilişkilerinin merkezi durumuna geleceklerdir. Buralarda köy aşamasında etkisiz kalan bazı beceri ve teknikler bir araya getirilerek sanayi üretiminin örgütlenmesi gerçekleştirilecektir.

Bu durumda şehir kendisine özgü bir üretim faaliyetine sahip olarak yeni zenginlikler yaratmaktadır. Bu zenginliğin yaratılmasında üretici güçler, hammaddeler ve üretim araçlarının bir araya getirildiği bir sanayi örgütlenmesi ortaya çıkmaktadır. Bir örgütlenme şeklinde beliren merkezîlik mülkiyet durumunu ve elde edilen zenginliğin kullanılışını da tayin edecektir.

Şehirlerdeki üretici güçler uzman zanaatkârlardan meydana gelmektedir. Üretim için gerekli üretim araçları merkezî birlik tarafından karşılanmakta ve gerekli hammaddeler toplumun

üzerinde yer aldığı topraklarda bulunmadığı için uzak yerlerden getirtilmektedir.

Bu özellikteki üretim koşulları yeni bir örgütlemeyi gerekli kılmaktadır: Ticarî örgütlenme. Ticaret Doğu şehirlerinin her türlü ihtiyacını karşılamak için yabancı unsurlar veya devlet tarafından yürütülen üretim faaliyetlerini tamamlayan bir faaliyet alanı oluşturmaktadır.

Doğu-dışı örgütlenmenin iktisadî özelliklerine bakacak olursak tarım konusunda adalar ve deniz kıyılarındaki engebeli arazi arasına sıkışmış toprak parçaları üzerinde yürütülen tarımda karşılaşılan açmaz, belli bir noktadan sonra elde edilen veriminin mevcut nüfusu besleyemez duruma düşmesi idi. Bu durum toplum sorunlarının çözülmesinde tarım faaliyeti dışındaki ilişkilere baş vurulmasını gerektirmiş ve dağlarla çevrili kara parçaları yerine deniz aşılarak çözümler aranmıştır.

Başka topluluklarla girişilen ilişkiler sonucu toplumun temel beslenme kaynağını oluşturan tahılın devamlı bir biçimde dışarıdan getirilmesi mümkün olunca bu yörelerde uzman bir tarımın gelişmesi konusunda gerekli koşulların hazırlandığı anlaşılmaktadır. Çok az verimle yürütülen tahıl tarımı yerine üreticilerin bağcılık ve zeytincilik gibi uzman tarıma yöneldiği ve bunun bir değişim metaı haline getirildiği görülmektedir.

Tarım-dışı üretim faaliyetlerinin örgütlenmesine gelince ilkin Yunan toplumlarının üzerinde bulundukları ada veya kıyı parçasında mevcut olan hammadde kaynakları olarak maden ve taş ocakları ile ormanları harekete geçirdiler. Bu konudaki esas örgütlenme kendi yerleşim alanları dışındaki hammadde üretim alanları ile tüketim alanları arasındaki trafiği düzenlemelerinde ortaya çıkmaktadır.

Hatta Girit örneğinde olduğu gibi bunların belli ölçülerde yarı mamul ve mamul madde haline getirilerek satılması örgütlenmenin ilerleyen boyutlarını göstermektedir. Hammadde üretimi düzenlemesinden sonra Doğu'dan gelen zanaatkârlar ve teknik birikim ile sınaî üretimin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Burada mevcut olan veya uzak yerlerden getirilen hammad-

delerin Doğu pazarları ihtiyacı için mamul bir biçime konduğu ve bu arada üretilen çömlek ve kaplarla şarap ve zeytinyağı ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Sınaî faaliyetin ilerleyen zaman içinde köle emeğiyle yürütülmeye başlaması da bu toplumun özellikleri arasında yer almaktadır.

Bu çerçeve içinde Doğu-dışı iktisadî faaliyetler içinde ticaretin en önemli faaliyet türü olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ticaret ve onun ifadesi olduğu toplumsal ilişkiler Yunan toplumlarının sorun ve açmazlarına bulunan çözümlerin, aynı düzeyde kalmaktan kurtulup çok yönlü ilişkilere girişerek gelişmeye başlamasının temelini oluşturmaktadır.

Siyasî açıdan ortaya çıkan örgütlenmelere gelince ilk Doğu şehirleri tarım üretimi dışındaki ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkmaya başladığında toplumun içinde bulunduğu ilişkiler çerçevesinde gerçekleştiremediği faaliyetler askerî örgütlenme içindeki bir birliğin müdahalesi ile yapılabilmişti. Bu müdahale tarım üretimi çerçevesindeki sorunlara bir çözüm bulunmasına katkıda bulunarak şehirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu müdahaleye bağlı faaliyetler sonucu mevcut üretim ilişkileri dışında ortaya çıkan ve bu ilişkilerin sorunlarını çözen şehirlerin idarî ve siyasî örgütlenme ile yönetim merkezi olarak da kimliklerini kazandıkları görülmektedir.

İktisadî faaliyetlerin sürdürülmesi ve sorunlarının çözülmesi yolunda ortaya çıkan şehirler, o andaki toplum ve üretim ilişkilerinin dışında bir örgütlenme olarak ortaya çıktıklarında iktisadî yapıyı tamamlayan yönlendirip denetleyen askerî, idarî ve siyasî örgütlerin merkezi durumundadır.

Merkeziyetçi bir birlik altında toplanan örgütler askerî nitelikleriyle gerçekleştirdikleri müdahalelerle idarî ve siyasî işleri de yüklenerek şehirlerle birlikte varlıklarını sürdürmüşlerdir. Şehirlerle birlikte ortaya çıktıkları ve bir müdahaleye bağlı ilişkileri denetledikleri için mevcut toplum ilişkileri ve üretici güçlerin üzerinde yer almış gözükmektedirler. Yönetimle ilgili askerî, idarî ve siyasî işleri şehirlerde yürütmeleri ve şehirlerin mevcut toplum ilişkileri dışındaki ilişkilerin

oluştuğu bir merkez oluşu bunların toplum-üstü niteliklerini pekiştirmektedir.

Doğu-dışı örgütlenmelerin toplumlarında ise ilk başlarda yönetim açısından askerî-siyasî kadroların üretim faaliyetlerinden bağımsızlaşmadığı görülmektedir. Askerlik yanında çobanlık gibi üretim faaliyetinin bir arada yürüdüğü Yunan toplumunda göçlerle askerî-siyasî kadrolar değişse bile iktisadî örgütlenme bunlara toplum üstü işlev ve görevlerde gerekli aktarımı sağlayamamaktadır. Ayrıca şehirlerin site ilişkileri içinde oluşu ve koloni şehirlerinin varlığı geniş çaplı idarî-siyasî örgütlenmelere ve merkeziyetçiliğe izin vermemektedir.

Bu ilişkiler askerî-siyasî gücü eline geçiren tek bir kişinin mutlak hâkimiyetine izin vermediği için meclis olarak bir araya gelen ve azınlık bir yurttaş kesiminin; yönetimi, seçilen ya da soydan gelen ama belli bir iktisadî güce sahip kişilerin eline bırakmış gözükmektedir. Yönetici kesimler arasında sürüp giden çatışma ise yönetim kadrolarının niteliklerine bağlı olarak yönetim biçimini tayin edecektir. Bu da bize Batı'daki yönetiminin sınıflar arası çatışma ve dengeye dayandığına dair ilk işaretleri verecektir.

Askerî örgütlenme ise Yunan toplumunun sorunlarını çözmede istilâcı bir gelişme ile Doğu üretim bölgelerine sızma ve yayılma siyasetinin gerçekleşmesini üstlenerek Doğuya egemen olma aracı haline dönüşecektir.

Dinî örgütlenme açısından ele alacak olursak ilk Doğu şehirleri kendilerini yaratan ve toplum sorunlarına çözümler getiren başarılı kadroları ve şeflerini yücelterek kutsallaştırmıştır. Yönetici kadroların sağladıkları örgütlenmenin merkezî karakteri ve tek elden yönlendirilen ilişkiler onların tanrılaşmalarına yol açacaktır. Başarının karşılığı elde edilen ve tapınağa sunulan ürün fazlasının muhafazası ve başka işler için kullanılması rahipler kesiminin oluşmasına yol açmıştır. Tapınakların yüklendiği görevler dinî açıdan toplumun şehirlerle ulaştığı aşamaya ve özelliğe uygun gözükmektedir. Küçük üretim birimleri tek bir örgütlenme altında toplandığı gibi dinî faaliyetler de şehir tanrısının kanatları altına girmiş bulunmaktadır.

Doğu-dışı toplumların şehirlerinde ortaya çıkan dinî örgütlenmede tek ve mutlak bir gücün kutsallaşıp bir tapınak örgütü ile cisimleşmediği görülmektedir. Sürüp giden mücadelede değişik ilişki ve toplum unsurlarının işin içine katılması farklı dinî unsurların bir çatı altında toplanmalarına ve toplumdaki çatışma ve ilişkilerin bir benzerini sürdürmelerine yol açmıştır.

Dinî görevi yüklenen kimseler belli ve sürüp giden bir başarının temsilcisi olarak değil ileride olacak olayları adaklarla, sunaklarla, büyülerle yönlendirmeye çalışan bir kişi olarak bu konudaki güçlerin temsilcisi durumundadır. Doğu'da kişilerin tanrılaşmasına karşılık bu toplumlarda tanrıların kişileşmiş bir durumda olmaları mevcut zıtlık için bir gösterge niteliği taşımaktadır.

İlk şehirlerin ortaya çıkış ve yayılmaları karşısında varsayımımıza bağlı olarak mevcut sorunlar ve bulunan çözümlere bağlı örgütlenmelerin hızlı bir gözden geçirilmesinden sonra bu yapılanmada ortaya çıkan özellikler ve bunların bir sistem içinde açıklanması bize şehir konusunda geçerli açıklama biçimi kazandırması bakımından ele almağa değer görünmektedir.

F. ÖZELLİKLER VE ORTAYA ÇIKAN SİSTEM

Şehirlerin mevcut üretim ve toplum örgütlenmelerindeki sorunları çözme yolunda elde edilen başarıların sonucunda mevcut toplum örgütlenmesinden ayrı bir toplum örgütlenme birimi olarak ortaya çıkması, bize kendisini şehirle birlikte tanıdığımız örgütlenmelerle birlikte göstermişti.

İnsanlığın uygarlığa geçişi sırasında tarım devrimi beslenme sorununu uzun vadede çözümlemiş, tahılın saklanabilme özelliği yanında tarım üretiminden hemen sonuç alınmaması belli bir beklenti ve yerleşmeye yol açarak bir hayat tarzının oluşmasını sağlamıştı.Bu hayat tarzının örgütlenmesi olan köy, üreticiden daha fazla insanın beslenebildiği yerler olarak belirmektedir.

İnsanların fazladan bir ürün üretebilmesi bir ilerlemeye yol açmakla birlikte bazı sorunların mevcut olduğu görülmektedir. Her şeyden önce toprak uygulanan ekim tekniği sonucu tükenmektedir. Bu açıdan farklı yöreler ve toprak özelliklerine rağmen bu durum hemen hemen her yerde aynı şekilde kendisini göstermektedir.

Bu durum mevcut toplum üzerinde baskıya yol açmakta ama uygulanan üretim çerçevesi içinde soruna çözüm imkânı doğmamaktadır. Çünkü tarım üretiminin yapıp etmeleri ile çözüm arasında bir bağlantı görülmemektedir. Doğu toplumlarının yer aldıkları bölgeler göz önüne alınırsa burada bir doğa olayı, yani ırmakların yıllık taşmalarında verimli topraklar taşımaları, soruna ırmakların denetim altına alınmaları ile çözüm getirebilirdi.

Ama mevcut üretim çerçevesi içindeki yapıp etmeler bu çapta bir işi örgütleyememektedir. Çünkü bu yolda girişilecek faaliyetler tarım faaliyeti veya örgütlenmesi içinde yer almamaktadır. Doğu toplumlarında ortaya çıkan askerî bir gücün örgütlemesi ile bu iş gerçekleşince sorunun çözümlenmesi mümkün olmaktadır.

O halde üretimin bu yeni şekliyle örgütlenmiş oluşu bize çözümün mevcut toplum ilişki çerçevesinin dışında olduğunu yani köy çerçevesinin dışından kaynaklandığını göstermektedir. Köy kendi üretim ve toplum örgütlenmesi çerçevesi içinde tarımın sorununu çözecek bir işi başaramayınca şehrin mevcut ilişkiler dışında oluşmasına yol açmıştır.

Şehrin mevcut toplum ve üretim çerçevesinin dışında yer alması bize şehrin ürünü olduğu bazı ilişki ve örgütlenmelerin özelliklerini tanımamıza yardımcı olacağı kabul edilebilir. Üretimi örgütleyen kadroların yönetimle ilgili olarak askerî-siyasî-idarî özellikleri bize ilk Doğu şehirlerinin merkeziyetçi bir yapı içinde olduğunu, topluma dışarıdan katıldığı için toplumüstü olduğunu ve bütün bu özellikleri ile ürün artışı gibi bir başarıyı beraberinde getirdiğini göstermektedir. Yine elde edilen ürün fazlasının bu örgütleyici birlik tarafından kullanılması yeni bazı ilişki ve gelişmelere yol açacak ve onları besleyecektir.

Şehir böylelikle elde tuttuğu ve bir araya getirip örgütlediği güçlerle köylü topluma bir yama olarak gözükmeyerek kendisi de sanayi ve ticaret gibi bazı faaliyetlere sahip olacaktır.

Bu çerçeve içinde ele alındığı zaman şehri ortaya çıkaran toplum güç ve ilişkileri sistemi bu şekilde belirmektedir: köy ve tarım ilişkilerinin mevcut sorunlarına dışarıdan müdahale eden ve askerî niteliği ağır basan ***örgütleyici birlik***; bu birliğin müdahalesi ile mevcut toplum ve üretim çerçevesinde yapılamayan işlerin yaptırılması yani ***sulama kanallarının açılması*** ve bu faaliyetleri tamamlayan bir biçimde ***üretici güçlerin merkezî örgütlenmesi*** sonucunda tüm bu ve başka işlerin yapımını ve devamını sağlayacak ***artı-ürün***'ün elde edilmesi bize ***şehrin ortaya çıkışı***nı açıklamaktadır.

İlk şehrin ortaya çıkışını açıklayan bu sistem ***topraktan*** örgütlenme ve düzenlemelere bağlı olarak ***artı-ürün elde edilmesi***ni sağlayarak şehirlerde ***sanayi ile uğraşanları, hammadde alışını, rahipleri*** ve ***diğer toplum kadrolarını beslemektedir***.

Bunların hiçbirisi mevcut tarım ve köy çerçevesi içinde olmayıp bunların dışındaki güçler ve gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Doğuda şehirlerin işlevleri daha önce mevcut olmayan işleri denetlemek ve sürdürmektir. Yine aynı şekilde sınaî faaliyetlerin ortaya çıkışı bize şehirlerin özelliklerini tanıtmaktadır. Bu aşamada Doğu şehirlerinde bir çelişki ortaya çıkmaktadır: Hammadde yokluğu.

Bu çelişkinin çözümü yolunda girişilen faaliyetler bize yeni ilişki ve şehir alanlarının ortaya çıktığını göstermektedir. Bu durumda şehir ***mevcut örgütlenme*** ve ***tarım artık-ürününe*** ek olarak ***sınaî artı-ürünün katılması*** ile kendi çevresi ile ilgili sorunların çözümünde yeni boyutlara ulaşacaktır. Bu çerçevede ***yeni şehirler; hammaddeler, toplumlar arası ilişkiler*** ve ***ticaret***e bağlı olarak ***yeni üretim, toplum örgütlenme*** ve ***denetim merkezleri*** olacaklardır.

Bu durum bize şehirlerin ortaya çıkışında mevcut toplum imkân ve güçlerine ek olarak örgütleyiciler, örgütlenme biçimi ve elde edilen artı-ürün ile toplumun örgütlenme biçiminin çev-

re koşullarından kaynaklanan sorunlarına bulunan çözümler doğrultusunda ortaya çıktığını ve bu ilişkilerin şehrin fizikî yapısından sosyo-ekonomik yapısına kadar etkide bulunduğunu göstermektedir.

Yine bu durum bize şehirlerin tarımda olsun köyde olsun kendi başına ortaya çıkan gelişmelerin ürünü olmadığını göstermektedir. Artık-ürün elde edilmesinden siyasî ve dinî örgütlenmeye kadar her şey bu görevlerin dışında, başka toplum ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkan gelişmelerin unsuru olarak görülmektedir.

Meseleye Batı toprakları açısından baktığımızda; başlangıçta eş değer verimdeki toprakları açısından Doğu'ya göre avantajlı olan tarım, uygulanan ilkel tekniklerden ötürü bir çelişki içine düşmekten geri kalmayacaktır. Bu çelişki mevcut topraklar ve beslenecek nüfus arasındaki dengesizlikte ortaya çıkmaktadır.

Burada tarıma bağlı olarak ortaya çıkan çelişki ve açmaz mevcut tarım ve toplum imkânları çerçevesinde çözümünü bulamamakta ve gezici bir tarım ve köy uygulaması ile nüfus ve beslenme sorununa çözüm aramaktadır. Bu durumda devamlılık gösteren bir üretim ve toplum ilişkileri kuramayan Batılı toplumlar kurup bozmakla sürdürdükleri toplum yaşantıları içinde bir kısır döngüye saplanmış bulunmaktadırlar.[77]

Bu kısır döngü mevcut üretim ve toplum ilişkileri içinde çözülemeyince, kendi ilişki çerçeveleri dışına çıkmakla çözüm aranacaktır. Böylelikle ilk defa Akdeniz ile Ege ada ve kıyılarında benzer sorunların aşılabildiği görülmektedir.

Kendi toplum ve üretim çerçeveleri oluşan topluluklar mevcut Doğu şehirlerinin hammadde ihtiyaçlarını gidererek ve bunun karşılığında üretemedikleri zenginlikleri Doğu'dan Batı'ya aktararak sorunlarına çözüm bulmaya çalışmaktadırlar.

Bu yoldaki faaliyetler kendi mevcut üretim alanlarının dışındaki bölgelerde örgütlenen ilişki merkezleri oluşturacak-

77 Bu konuda Malthus'un nüfus nazariyesinin belli aralarda ortaya çıkacak savaşları kaçınılmaz görmesini hatırlayabiliriz.

tır. Bu merkezler Doğu'daki gibi zenginlik üreten bölgelerde ortaya çıkmayacaktır. Örgütlediği ilişkilere uygun olarak hammadde mamul madde ilişkisini denetleyebileceği ve bunu sürdürebildiği yerlerde ortaya çıkacaktır. Böylelikle her ikisi de gıda üretim merkezi olmamakla birlikte işlevleri açısından iş görebilecekleri yerlerde ortaya çıkmaktadır.

Yunan şehirleri Doğu için sağladıkları hammadde akımını devamlı kılmak zorunda oldukları için hammadde sahibi bölgelerde de bir örgütleme faaliyeti içinde bulunacaklardır. Bu yörelerdeki hammadde çıkarımı da bir üretim faaliyeti olmasına rağmen tek başına bir iş görmediği için bu yöre toplumlarının sorunlarına bir çözüm getirecek, bir sıçrama sağlayacak etki yapamamış gözükmektedir.

Ama bu yörelerde ilişkilerin örgütlenmesi, örgütlenebildiği yerlerde şehirlerin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Çünkü ancak şehirlerin örgütleyiciliğinde hammaddelerin ihracı mümkün gözükmektedir. Yunan şehirleri Doğu ile en yakın ilişkiler kurulabilen yerlerde gözükmelerine rağmen henüz şehirleşmenin mevcut olmadığı yerlerde de -Marsilya örneğinde olduğu gibi çok uzak yerlerde- ortaya çıkabilmektedir.

Bu tür bir şehirleşme bize Yunanla birlikte Doğu-dışı şehirlerinde mekanizmasını göstermektedir. Burada mevcut ilişki ve imkânlar toplumda bir ilerlemeye izin vermemektedir. Üstelik Doğu'nun aksine artı-ürün elde etme imkânı da görülmemektedir. Ama toplumun ***kendi üretimi dışındaki güç ve imkanları*** (hammadde kaynakları) ***örgütleyerek*** denetim altına alması ***doğunun artık-ürününe el koyarak*** kendi ***şehir***lerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu durumda üretilmeyen bir artı-ürün, örgütlenme ve örgütleyicilerin varlığı mevcut ilişkilerde ortaya çıkmayan bir toplum birimini, şehri yaratmıştır. Bu şehirdeki örgütleme merkezî değildir. Ürün fazlası yaratılmamıştır. Yalnız başka ilişkilerin yarattığı artık-ürünü kullanma imkânı ortaya çıkmıştır.

Bu durumda hammadde alımının örgütlenmesi ile elde edilen artı-ürün başta ticaretle sonra hammadde çıkarımı ile giderek

sanayi ile uğrasan bir nüfusu besler duruma gelerek şehirlerin sistemini oluşturmuştur. Ayrıca burada şehirlerin varlığı birbiri ile yakın ilişkisi bulunmayan toplum ilişkilerinin örgütlenmesi şeklinde ortaya çıkmış ve hem tarım hem de hammadde çıkarımı aşamasında ulaşılamayacak bir aşamayı ortaya koymuştur.

İlk şehirlerin Doğu'da ortaya çıkıp sonra Doğu-dışı alanlara yayılması her iki alanda ortaya çıkan karşılıklı ilişkilere bağlı olarak birbirini tamamladıkları ve salt üretim ilişkileri dışında yeni imkân ve ilişkilerin ortaya çıkışı ile çok yönlü gelişme ve özelliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Şehirler ortaya çıkmasa idi toplumlar ulaştıkları şehir öncesi aşamada tıkanıp kalacaklardı. Bu konuda üretim açısından belli seviyelerin ortaya çıkıp toplumların o düzeyde rahat bir biçimde hayatlarını sürdürebilmeleri kadar başka toplum ilişkilerinin yokluğu da tıkanıp kalmanın nedeni olacaktı.

Ama toplumların mevcut durumları ve bunun karşılığı olan üretim ilişkilerinde ortaya çıkan dengesizlik, mevcut toplum ilişkileri dışında yeni ilişkiler örgütleyerek çözüm bulunmasına yol açmıştır. Mevcut üretim ilişkileri dışında bulunan çözüm bize şehirlerin ortaya çıkmasını göstermektedir. Ve şehirler bir yerden sonra kendilerine özgü bir üretim biçimi gerçekleştirmelerine rağmen üretim dışı çok yönlü ilişkilerin de merkezi olmuşlardır.

Zenginleşen ilişkiler sonucu toplumlar ve şehirleri belli çözümlerle sınırlı bir durumda kalmıyorlar ve çok yönlü ilişkilerle ilerleme yaygınlaşıyor. Bu açıdan ele alındığı zaman şehirlerin Doğu'da olduğu kadar Batı'da da toplum sorunlarına bir çözüm getirdiği ve dar toplum kadrolarını kırarak gelişmeye yol açtığı anlaşılmaktadır.

Üretimde karşılaşılan sorunların üretim dışı çok yönlü faaliyetlerle şehirlerde çözüme kavuşturulması, toplumların temel çelişkilerinin geçen beş altı bin yıllık zaman ve muhtelif toplumsal gelişme doğrultularına rağmen şehirler dışında bir çözüme kavuşturulamaması, konumuzun en önemli problematiğini oluşturmaktadır.

Bu meselenin ele alınmasından önce buraya kadar olan açıklamalarımız ve günümüze kadar ulaşan tarihî-toplumsal gelişmelerin konumuzla ilgili belli başlı problematik yanlarına kısaca değinmemiz gerekecektir. Temel varsayımımız çerçevesinde gelişen açıklama biçimimizin sonraki olay ve gelişmelerin şehirleri konusunda bizi geçerli açıklamalara ulaştırıp ulaştıramadığı söz konusudur.

Çalışmamıza başlarken şehir olayının kendiliğinden ortaya çıkmış bir olay olmadığını belirtmek için onun toplumların kırsal hayat tarzlarında tarım üretimi ve köy örgütlenmesi sırasında karşılaştıkları sorun ve açmazları çözmede ortaya çıktığını ileri sürmüştük. Bu açıklama biçimi Doğu tarım bölgelerinde ortaya çıkan şehirler konusunu aydınlığa kavuşturuyordu.

Bu aşamadan başlamak üzere kısmen cevaplandığımız sorunları bu şekilde sıralayabiliriz: Birinci sorun varsayımımız çerçevesinde köy kendisini besleyemezken kendi dışında ortaya çıkan şehiri ve şehirli nüfusu nasıl besleyecek? şeklinde ortaya çıkmıştı. Bunun açıklanması az ve düzensiz bir biçimde mevcut veya imkân halinde bulunan ürün fazlasının elde edilmesini ve düzenli bir biçimde sürdürülmesini sağlamak ve bunları bir araya getirmekle şehirlerin tarım ve köy aşamasındaki açmazları çözümlediği şeklinde idi.

İkinci sorun bu çerçevede ele alış ilk Doğu şehirleri için geçerli olabilen açıklamalar getirirken Doğu-dışında ortaya çıkan ilk şehirlerin nasıl açıklanabileceği şeklinde ortaya çıkmaktadır. İlk açıklama çerçevesinde ele aldığımızda Doğu-dışı şehirlerin, ortaya çıktıkları bölgelerdeki kırsal özellikleri belirleyen tarım ve köy ilişkilerine baktığımız zaman buralarda Doğu şehirlerini yaratan koşul ve özellikleri bulamamakta idik.

Bu bölgelerin özelliklerine baktığımızda ürün fazlasının ve bunu yaratacak bir teknoloji ve örgütün olmadığı görülmektedir. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında ürün fazlası ve teknolojinin Doğu'dan geldiği ortaya çıkmıştı. Bu durumda bu şehirlerin neden o dönemde ve o yörelerde ortaya çıkmış olduğu sorusu ortaya çıkıyordu. Bunun için Doğu ürün fazlası ve tek-

nolojisi ile ne gibi sorunların çözülüp hangi ilişkilerin örgütlendiği üzerinde durmamız gerekmişti. Bu çerçeve içinde konuya eğildiğimizde şehirlerin başka yörelerin ürünlerini elde etme ilişkilerinin başarılıp örgütlendiği yerlerle; başka yörelerin ihtiyacı olan hammadde sevkıyatının örgütlendiği yerlerde ortaya çıktığını görmüştük.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda bu iki soruna açıklık getirmede yeterli bazı değerlendirmelerde bulunarak ilk şehirlerle ilgili açıklama güçlüklerini çözümleyebildiğimizi ileri sürebiliriz. Hiç olmazsa bu çerçeve içinde şehirlerin ortaya çıkış ve yayılış koşulları belli bir açıklamaya kavuşmuştu. Ama ne var ki şehirler ve şehirleşme bu aşamada kalmamıştır. İlerleyen ve farklılaşan toplum ilişkilerine bağlı olarak farklı doğrultular-da devam etmiştir.

Bu açıdan ele alındığında ilerleyen ve karmaşıklaşan ilişkiler çerçevesinde Doğu-dışı şehirlerde görülen yaygınlaşmaya bağlı olarak Hellen-Roma şehirlerini ikinci soruna getirdiğimiz açıklamalar doğrultusunda aydınlığa kavuşturabilir miyiz? sorusu bizden yeni açıklamalar beklemektedir.

Yine aynı şekilde birinci ve ilerleyen zaman içinde farklılaşan özellikleri ile ikinci sorunu açıklamada kullandığımız bilgileri ilerleyen zamana bağlı olarak yeni koşulların ürünü olan sonraki Doğu şehirleri için kullanabilir miyiz? sorusu konumuzla ilgili üçüncü bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. İslâm ve Türk-Osmanlı şehirlerini birinci ve ikinci sorun çerçevesinde ele alabilmek için önce bu şehirlerin ortaya çıktığı yörelerde ne gibi toplumlar arası ilişkiler bulunduğunu ele almamız gerekecektir. Bu ilişkiler üretim bölgeleri ile ilgili olabildiği gibi büyük toprak parçalarını içeren siyasî birliklerin denetim altında tuttukları bölgelerdeki ilişkileri tanımamızı gerektirecektir. Üretim bölgelerinin sorun ve açmazları başta olmak üzere diğer güçlere karşı korunup üretimin devamlılığı sağlanırken ham madde ve mamul madde dolaşımının sürdürülmesi için gerekli denetim-yönetim ilişkileri eski üretim bölgeleri dışında bu gibi bölgeleri denetleyen yerlerde büyük şehirlerin ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Dördüncü sorun ise denetim ve yönetim örgütlenmesi açısından farklı olduğunu ileri sürdüğümüz Doğu ve Batı örgütlenmelerinde bu konuda yani denetim açısından benzerlikte ortaya çıkmaktadır. Farklı örgütlenme içinde benzer bir kimliğe sahip olan şehirlerin ayrımı nasıl yapılacaktır? Merkezî yönetim ve merkeziyetçilik Doğu da bu tür şehirlere yol açarken Batı'da Roma örneği nasıl açıklanacaktır sorusuna bir cevap bulmak gerekmektedir.

Konumuzla ilgili beşinci bir sorun ise Orta Asya Türk şehirleri konusunda ortaya çıkmaktadır. Genellikle tarım alanları dışında göçebe toplum ilişkilerinin egemen olduğu bir ortamda şehir konusu nasıl açıklanacaktır? Tabiî konuya önce oralarda şehir var mı? sorusu ile başlamak gerekmektedir. Varsa bu şehirler göçebe toplumun sorun ve açmazları karşısında mı çıkmış? Bu konunun aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Şayet mesele göçebeliğin sorun ve açmazları çerçevesinde ele alınırsa göçebe yerleşik ilişkisi üzerinde durmamız gerekecektir. Ayrıca Orta Asya'da belli yerlerde yerleşik tarım mevcut olduğuna göre acaba şehirler bu ilişkilerdeki sorunlara cevap aranırken ortaya mı çıkmış olacaktır? Yine uygarlık alanları arasında büyük ticaret yollarının yol açtığı ilikiler mi şehirleri ortaya çıkarmıştır? Bu sorular da konumuzla ilgili tespit ettiğimiz son sorunu ortaya koymaktadır.

Tabiî günümüze gelen çizgide şehirlerin ve şehirleşmenin aldığı boyutlar ve bunlar aracılığı ile toplumları açıklamada ve onlara yön vermede eskisine göre yeni boyutların da ortaya çıkmış olması ve Habitat tarzındaki toplantıların aldığı kapsam biçimi unutulmamalıdır.

Bunlara getirilecek açıklamalar varsayımımızı, geliştirmede ve olgunlaştırmada etkili olduğu kadar bu şekli ile ilerleyen olaylar karşısında geçerliliğinin sınanmasına da yardımcı olabileceği için başka bir bölüm çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

Bu sistem denemesi girişiminde; şehirlerin, içinde bulunduğu toplumda ya da toplumlar arası ilişkilerde ortaya çıkan sorunların mevcut ilişkiler çerçevesinde çözülememesi halinde,

gerek toplum tarafından üretilen gerekse başka bir yolla aktarılan bir artı-ürün desteğinde, yine mevcut toplum güç ve imkânlarım örgütleyen bir toplum kesimi tarafından ortaya konan örgütlenme biçimine göre bulunan çözümler çerçevesinde var olduğu ya da bunlarda ortaya çıkacak bir gelişmeye göre tarih sahnesinden silinerek yerini yeni toplum ilişkilerini örgütleyen, denetleyen, yöneten başka şehirlere bıraktığı anlaşılmaktadır.

Bu sistem içinde şehirler çözümü oldukları toplum ve toplumlar arası ilişkilerin yoğunlaştığı, denetlenebildiği yerlerde ortaya çıkmakta ve, şehirlerin yaygınlaşması bize uygarlığın yayılması kadar toplumların üretim açmazlarının boyutlarını ve şehirlerle bağlantısını göstermektedir. Sorunlara şehirler dışında başka toplum birim ve örgütlenmeleriyle çözüm bulunamamış olması da bize şehirler aracılığıyla temel toplum ilişkilerine ulaşabileceğimizi göstermekte ve şehir çözümünün önemini ortaya kaymaktadır.

Ayrıca şehirleri ifadesi ve ürünü olduğu toplum ilişkileriyle birlikte ele almayı deneyen varsayımımızla ve bu çerçeve içinde artık-ürün, toplum güç ve imkânlarının örgütlenme biçimi, bunları örgütleyenler, sorun ve çözümler olarak ortaya çıkan sistemin yardımı ile tüm şehirleri ve şehirleşme doğrultularını kavrayabilmek imkânı doğmaktadır.

II. Şehirleşme Sürecinde Yeni Gelişmeler

Bu bölümde ilk şehirlerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması çerçevesinde oluşturduğumuz açıklamaların sonraki tarih dönemlerinin toplumsal gelişme doğrultuları ve şehirlerine uygunluğu söz konusu edilecektir. Belli bir varsayım çerçevesinde oluşturulan açıklamaların, tarihin ilerleyen dönemleri ve karmaşıklaşan ve içine aldığı unsurların fazlalaştığı şehirler için de geçerli olup olmayacağı üzerinde durulacaktır.

Doğu'daki ve Batı'daki gelişmelerin ele alınacağı bu bölümde şehirlerin ifadesi olduğu toplum ilişkilerinin genel bir çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. Bu çerçeve içinde üzerinde durulan unsurlar sık sık tekrarlanmayacağı için şehrin çevresi ile olan bağlantıları gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bağlantılar çerçevesinde artık-ürün bütün gerilemelere rağmen birkaç istisna dışında elde edilebilen ve örgütlenmelerle etkinliği artabilen bir unsur olduğu için bunun kullanımını ifade eden ilişkiler ağırlık kazanacaktır.

Elden kaçan, sürdürülemeyen veya başarılı çözümler bulunamayan ilişkiler aynı zamanda örgütlenme zayıflığına, örgütleyicilerin başarısızlığına ve bütün bunların sonucunda artık-ürünün üretememesine veya başka alanlara kaymasına yol açacağı için şehirlerde gerilemeler ortaya çıkacaktır.

Batı'da görülen yeni gelişmeler çerçevesinde Hellen ve Roma örgütlenmeleri, elde tuttukları ilişkiler açısından şehir konusundaki sistem denememize uyan unsurların geçerli olduğu-

nu göstermektedir. Ama sonraki dönem olarak ortaya çıkan Batı Orta Çağ Şehri ortaya koyan unsurların ortadan kalkması açısından -tersine bir gelişme de alsa- varsayımımızı en çok destekleyen bir olaydır.

Daha sonra Doğu'da ortaya çıkan gelişmeler çerçevesinde İslâmiyet'in örgütlenmesi ilişkiler çerçevesi çizilerek gösterilecektir. Doğu örgütlenmesini ilk defa Avrupa'ya aktaran (İspanya-Sicilya) İslâmiyet bir şehir bölgeleri birliği olarak ortaya çıkmaktadır.

Daha sonra Doğu'daki son Batı örgütlenmesi olarak bulunan ve elinde tuttuğu ilişkileri giderek kaybeden bir şehir imparatorluğuna dönüşen Bizans'ın yürütemediği ilişkileri Anadolu'yu kendisine merkez olarak alıp üç kıtaya egemen olan yeni bir askerî-siyasî-iktisadî örgütlenme olarak Osmanlı dönemi ele alınacaktır. Osmanlı'nın kurduğu ilişkiler ağı ve şehirleri sönükleşen bir çevrenin canlanmasını sağlayacaktır.

Ayrıntılara girmeden genel bir ele alış çerçevesinde gözden geçirilen Doğu'ya özgü ilişkiler ve özellikleri başlı başına bir araştırma konusu olma niteliğini korumaktadır.

1. DOĞU-DIŞI ÖRGÜTLENMEDE YENİ BOYUTLAR

Yunanlılık olarak ortaya çıkan Doğu-dışı örgütlenme Akdeniz adaları, Ege denizi ve kıyılarından başlayarak zaman içinde Karadeniz ve kıyılarıyla, Akdeniz'in batı kıyılarını kaplayan bir ilişkiler ağı oluşturmuştu. Bu çerçeve içinde örgütlenen üretim ve üretim dışı faaliyetlerle bir yanda Doğu uygarlık alanları ve şehirlerinin ihtiyaçları karşılanırken diğer yanda bu ilişkiler çerçevesinde deniz kıyıları ve adalarda yerleşmiş toplulukların sorunları çözümleniyordu.

Bu çerçeve içinde Doğu uygarlıklarının kapladığı geniş kara parçalarının Akdeniz, Ege ve Karadeniz kıyıları Yunan şehir ve kolonileri ile çevrilmiş ve buralarda oluşturulan ilişkilerle Yunan şehir ve kolonileri alış-verişi sağlamak, karşılığında Do-

ğu'dan ülkelerine zenginlik aktarmak ve nihayet bu işleri gerçekleştirebilmek için gerekli olan hammadde kaynaklarına sahip olan Batılı toplumları bu doğrultuda örgütlemek gibi işlevleri yüklendiğini görmekteyiz.[1]

Karşılıklı alış-veriş ve çıkarlar çerçevesinde yürütülen bu faaliyetler Yunan sitelerinde karşılaşılan nüfus ve gıda sorunu yanında, yaygınlaşan kölelik ve sınaî üretime bağlı ilişkilerde işsizliğin artması ve sanayi mamulleri yerine sanayinin kendisinin ihraç olması gibi yeni açmazlar ortaya koymuştu.

Bu çerçeve içinde karşılıklı ilişkilerin sürdürüldüğü Doğu uygarlık merkezlerinin denetim altına alınması Doğu-dışı örgütlenmelerde yeni gelişmelere yol açmıştır. Bunlardan bir tanesi Doğu uygarlık alanlarının yerinden denetimi sonucu ortaya çıkan Hellenistik örgütlenme ve şehirleri diğeri ise Hellen uygulamasının yerini alan ve bu defa Doğu'nun örgütlenmesi yerine, burada yapılacak fazla bir şey kalmayınca, Batı'nın örgütlenmesini üstlenen Roma dönemi olacaktır.

Birbirini tamamlayan bu iki dönemde Hellen örgütlenmesi toplumsal ilişkilerin ağırlık merkezini Doğu toplumları çerçevesinde toplarken, Roma döneminde toplum ilişkileri ağırlık merkezinin -tabiî şehirlerin de- Batı'ya, Avrupa'ya kaydığı görülmektedir.

Hellen ve sonra Roma örgütlenmesinin sağladığı iktisadî-siyasî birlik ve bunu sağlayan askerî denetim ortadan kalkınca elden kaçan ilişkilere bağlı olarak Batı'da bir çöküş ile karşılaşılmaktadır. Batı'nın kendi imkânları ile başbaşa kalınca şehirlerin ortadan kalktığı ve hızlı bir kırlaşma sürecine girildiği görülmektedir. Feodal olarak adlandırılan bir örgütlenme içine giren Batı'da bu ilişkilerin ifadesi olan bir şehirle karşılaşılmamaktadır. Bu bakımdan Batı orta çağı varsayımımıza bağlı açıklamalarımızı destekleyen en tipik bir süreci göstermektedir.

1 Yunanlılık adına Batılı toplumların örgütlenmesi için Baykan Sezer'in *Toplum Farklılaşması ve Din Olayı* kitabının 58-70 sayfaları ile *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı* kitabında ek olarak verilen "Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri" yazısına bakılabilir.

A. HELLEN - ROMA ŞEHİRLERİ

Bu çerçeve içinde önce Doğu toplumları ve üretim merkezleri üzerinde Yunan egemenliğini gösteren Hellenistik dönemi ele almamız gerekecektir. Bu gelişme daha sonra Avrupa'yı da mevcut ekonomik ilişkiler sistemi içine sokup siyasî bir birlik içinde kaynaştıran Roma dönemi ile tamamlanacaktır.

Yunanlıların Doğu üzerindeki egemenlikleri Makedonyalı İskender'in Hindistan'a kadar ulaşan Doğu seferinin zaferle sonuçlanması üzerine gerçekleşmiştir. İskender'in fetihlerine baktığımız zaman Mezopotamya, Mısır ve Yunan uygarlık merkezlerinin ve yakın ilişki alanlarının siyasî bir birlik altında topladığı görülür. O zamana kadar benzer bir iktisadî-siyasî yapı içinde bulunan Mezopotamya ve Mısır uygarlık örgütlenmeleri ve bağlı çevrelerinin farklı bir özellik gösteren Yunan örgütlenmesi ile karşılıklı olarak sürdürdükleri ilişkilerin yeni bir çatı altında yeniden bir dengelenmeye yol açtığı anlaşılmaktadır.

Hellen siyasî birliği bu üç etkinlik merkezini bir araya getirmekle kalmayarak uzak yörelerden buralara gelen yolları ve bunların bölgelerini de denetim altına almıştı. Siyasî birliğin iktisadî sonuçları mevcut üretim ilişkilerinin yeni baştan düzenlenmesi ve sonucunda yeni üretim-denetim-yönetim merkezlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu yeni örgütlenme sonucunda bu merkezler ve bölgeleri arasındaki ulaşım eksenlerindeki değişiklik, bazı eski yerleşim merkezlerinin oluşturulan ilişkiler sistemi içinde elverişsiz yerlerde kalmalarına neden olmuş, bu arada yeni ilişki ve örgütlenmelerin ifadesi olan başka şehirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır[2].

Bu gelişme ve yeniden düzenlenen toplumlar arası ilişkiler ve bunlara bağlı olarak yeni şehirlerin ortaya çıkması Anadolu, Mısır, Mezopotamya ve Hindistan yolu üzerinde olmak üze-

2 Lemosse, M., *a.g.e.*, s. 67.

re Doğu'da; deniz kıyılarında adalarda olmak üzere Batı'da şehir bölgeleri ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Mevcut toplum ilişkilerinin yeni bir doğrultuda - Yunan toplumlarının sorun ve açmazları doğrultusunda- düzenlenmesi sırasında kurulan yeni şehirler İskender ve sonra devamcılarının siyasetlerine bağlı olarak çeşitli özellikler göstermektedirler. Bu bakımdan bunları stratejik, iktisadî ve siyasî amaçlara bağlı olarak değerlendirmek mümkün gözükmektedir.

Eski toplum ilişkilerinin ve şehirlerinin yıkılıp yeni toplum ilişkileri ve ifadesi olan yeni şehirlerin kuruluşunu ele aldığımız zaman Doğu'da yerleşmiş bulunan toplum ilişkilerinde ne gibi değişikliklerin ortaya çıktığı kolayca belli almaktadır.

Bu çerçeve içinde İskender'in kurduğu şehirlere bakacak olursak bir tanesi hariç hepsinin Fırat'ın ötesinde kurulduğu görülür. Dağlık ülkelerde büyük ulaşım yollarındaki geçitleri korumak için belli bir beslenme imkanına sahip yerlerde kurulduklarını görebiliriz. İskender'in bu gözetim yanında göçebeleri buralara çekerek şehirliler için kaçınılmaz olan köylüler haline dönüştürmek istediği de ileri sürülmektedir. Böylelikle yol geçitlerinde kurulan yeni şehirlerin ticarî bir özellik de kazanabileceği üzerinde durulur[3].

İskender'in ölümünden sonra kurulan Hellenistik krallıkların yeni şehirlerin kuruluşunda yönlendirmek istedikleri toplum ilişkilerine bağlı olarak farklı yollar izledikleri görülür.

Bir grup şehir askerî site veya koloni olarak her şeyi ile yeni olarak kurulmuşlardır. Nüfusları özellikle Yunanlı ve Makedonyalıdır. Kuruluş yerlerine bakılacak olursa bunların Anadolu, Lübnan, Fırat nehri yakınında olmaları Doğu'daki üretim bölgeleri arasındaki ilişkileri denetleyecek elverişli yerlerdeki köy veya tahkim edilmiş noktalarda ortaya çıktıkları görülmektedir.

Karşılaşılan başka bir uygulama ise savaş, deprem, nehir yatağının dolması gibi nedenlerle şehrin yeniden inşa edilmesi gerektiğinde, bu inşaat vesilesi ile şehrin yerinin değiştirildi-

3 Preaux, C., *Le Monde Hellénistique*, *La Gréce et L'Orient*, 2. cilt s. 402-403.

ği ve savunmasının güçlendirildiği görülmektedir. Bu durumlarda çoğu kere eski şehrin zemine kadar yıkıldığı görülür.

Diğer bir şehir kurma biçiminin de, bir bölgeyi barbar saldırılarına karşı savunma amacıyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İskender'in kurduğu şehirlere benzeyen bu şehirlerin başlangıçta askerî koloni olmasına rağmen konumu ve özellikleri ile bir pazar işlevi görmeyi başardığı ve giderek ticareti ve yolları kendisine doğru yönelttiği görülür.

Son bir kuruluş biçimi ikinci şehirler olarak ortaya çıkmaktadır. Eski bir Doğu baş şehri nüfusu, dili, hukuku ve yerli teknikleri ile varlığını sürdürürken, hemen onun biraz uzağına Yunanlıların bir şehir kurduğu görülmektedir. Bu şekil bir uygulamaya Babil'in yanına kurulan Dicle üzerindeki Seleukeia bir örnek olarak gösterilebilir[4].

Böylesine farklı amaçlarla kurulan Hellen şehirlerinin idarî açıdan özelliklerini kralla olan ilişkilerine bağlı alarak kazandıkları görülmektedir. Şehirlerin özgürlük ve bağımsızlıkları açısından önem taşıyan bu ilişkilerde şehirlerin İskender'in fethi sırasında gösterdikleri tavıra bağlı olarak farklı özgürlükler kazandıkları anlaşılmaktadır.

Her ne kadar şehirlerin bağımsızlık ve özgürlüklerini korumak için bağlılık (lige) oluşturmalarına rağmen İskender'in fetihleriyle bu tür anlaşmalar içinde bulunan bir kısım şehirlerin egemenlik altına girdikleri anlaşılmaktadır.

Bu çerçeve içinde bir şehir bir haraç ödemezse, askerleri barındırmazsa, bir garnizonu yoksa bütün bunlar en ileri derecede serbestlik belirtisi olmaktadır[5].

Genel siyasî yapı içinde şehirlerin idarî açıdan özerk olmaları yanında şehirlerin iç idarî örgütlemesinde buğday tedariki, halk sağlığı, su şebekesi gibi hizmet işlerini yüklenen örgütlerin varlığı dikkat çekmektedir[6]. İdarî bir görev olarak yüklenilen bu

4 Preaux, C., *a.g.e.*, s. 403-407.
5 Preaux, C., *a.g.e.*, s. 410.
6 Preaux, C., *a.g.e.*, s. 444, 446, 447.

hizmetler yanında şehirlerin belli bir plân çerçevesinde kurulmuş olması ve pazar yeri, tiyatro, kamu yapıları, okullar çeşmeler gibi klasik Yunan sitelerinin eserleriyle süslemiş olduğunu[7] ilâve edebiliriz.

Şehirlerde, ifadesini bulan faaliyetler sonucu İskender'in fetihleri Asya'yı Yunan ticaret ve koloniciliğine açmış bulunuyordu. Doğu'nun eski üretim ve denetim bölgelerinde yeni siyasî birliğin ihtiyaç ve sorunlarına göre mevcut toplum güç ve imkânları yeni şehirlerde örgütlendi.

En büyük Yunan Şehirleri Yunanistan'da bulunmuyordu[8] cümlesinde açıkça görülen ve Doğu'da yoğunlaşan ilişkiler ağını kuran örgütlenme üretim konusunda da çeşitli uygulamalara yol açmıştı. Farklı iklim ürünlerinin yeni bölgelerde ekiminin denenmesi ile tarımda bölgelere özgü en verimli ürün tipleri tespit edilerek sadece onların ekimine ağırlık verilmesi sonucu Yunan şehirlerinin hepsi ithâl edilen tahıla bağımlı bir duruma düşmüşlerdi[9].

Sanayide uzmanlaşma ileri boyutlara vardı. Bazı özel mamul üretimlerinde bile, kölelerin kullanılmasına bağlı olarak denetim sağlama açısından, büyük üretim birimleri oluştu. Fakat böylesine bir uygulama eski bir geleneği sürdürdüğü için sanayi üretimde tıkanmalara yol açmaya devam etmiştir.

Sanayi mamulleri yerine sanayinin kendisinin ihraç olması pazarların Yunan çıkarlarından uzaklaşmasına yol açtı. Artık pazarların yanında üretim başlamış üretim merkezlerinin ürünlerinin taklitleri piyasayı kaplamıştı. Fakat toplumlararası gelişmelerin boyutları o kadar gelişmişti ki bu durum yıkıcı sonuçlarını hemen göstermedi. Kurulan sistem çok uzak yörelerin mallarını insanlarını (köle olarak) bir araya toplayıp çak boyutlu bir ilişkiler ağı oluşturmuştu[10].

Hellenistik yayılmanın sonuçları çok yönlü olmakla birlikte Yunanistan'a hiçbir şey getirmemiştir, Fakirlik ve siyasî

7 Childe, G., *a.g.e.*, s. 322.
8 Schneider, W. De, Babilon à Brasilia, s. 108.
9 Childe, G., *a.g.e.*, s. 326.
10 Childe, G., *a.g.e.*, s. 330-332.

çatışmalar Yunanistan'ın silinmesine yol açarken Asya ve Afrika'da olağanüstü bir yükseliş göze çarpıyordu[11].

Bu açıdan ele alındığı zaman Mezopotamya, Mısır ve Yunan çevrelerini bir siyasî çatı altında birleştiren Hellenistik örgütlenmenin iktisadî bir birlik sağlayamadığı anlaşılmaktadır. İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan siyasî bölünmüşlük ve yönetimleri, kendi iktisadî ve ticarî merkezlerini geliştirmek için gayret sarfettiler. Bu, zenginlik kaynaklarının dağınıklığına bağlı olarak ortaya çıkan şehir bölgelerindeki farklılaşmalara yol açtı. Seleusitler eski ve yeni şehirlere sahip olurken Yunan iktisadî bölgesi eski yapısını korudu. Bunun sonucu hayat tarzları, sosyal müesseseler farklılıklarını ince bir Hellenistik örtü altında sürdürdüler[12].

Hellen siyasî birliğinin dağılması bize eski iktisadî bölgelere göre ortaya çıkan yeni Hellen siyasî birliklerinin mevcut ilişkileri örgütleme gayreti içinde olduklarını göstermektedir. Bu çerçeve içinde bölgelerdeki ticarî faaliyet merkezlerinin Batı'dan gelen mallara göre önem kazandığı anlaşılmaktadır. Efes ve Bergama'nın Anadolu'da; İskenderiye'nin Mısır'da; Rodos ve Delos'un Ege denizinde ortaya çıkması bize Batı'dan gelen hammaddelerin toplanma merkezlerini göstermektedir.

Mevcut ilişki merkezleri arasında iktisadî bir birliğin sağlanamamış olması bütün ortaya çıkan gelişmelere rağmen bir dengesizliğin sürüp gitmesine yol açmıştır. Başlangıçta Yunan ekonomisi için yeni ihraç pazarlarının ortaya çıkmış olması ve Doğu krallarının birikmiş servetlerinin fatihler arasında bölüşümü bu dengesizliği bir müddet gözlerden saklasa bile mevcut sanayinin dışarıya göçü, savaşların yaptığı yıkımlar, köle çalıştıran fabrikaların rekabeti müreffeh bir hayat yaşayan toplum kesimlerinin durumlarının kötüleşmesine yol açtı.

Yaygınlaşan kölelik iç pazarların sınırlanmasına ve giderek isyanlara yol açtı. Fakirlik, iç savaşlar sistemin çökmesine yol

11 Lemosse, M., *a.g.e.*, s. 60-61:.

12 Preaux, C., 'Epoque Hellénistique' in Troisieme Conférance İnternationale d'Histoire Economique, s. 41-43.

açtı. Bu sıralarda İtalya'da bir birlik sağlama yolunda gelişen Roma'nın benzer güçlüklerle karşılaşmasına rağmen Batıyla ilişkiler içinde bulunması sorunlarında çözümsüzlüklerle karşılaşmasına yal açmadı. Çöken Yunan sisteminin baskısı kalkınca Roma esas rakibi Kartaca'nın elindeki Sicilya, İspanya ve Afrika topraklarını ele geçirerek Kartaca'yı yıkıp Hellen sistemini fetih yoluyla devraldı[13].

Roma başlangıçta (M.Ö.1044) İtalya'da Latium bölgesinde küçük bir köy olarak ortaya çıkmıştı. Tiber nehrine çok yakın yedi tepeli bir yerde ortaya çıkan bu köy yakın tepeleri de kaplayarak, küçük bir kasaba haline dönüştü. M.Ö. 6. yüzyılda, küçük Asya' dan gelip buralara yerleşmiş olan, Etrüsklerin hâkimiyetine girdi. Etrüskleri kısa bir zaman içinde şehirden süren Romalılar civar yerleşmeleri yıkarak ve köleleştirerek, geniş çapta bir ticaret ve zanaatkârlıktan habersiz, güçleri ve sağladıkları gümüşle büyümeye başladılar[14].

Bu büyümesine rağmen Roma henüz İtalya yarımadasındaki diğer şehirler ve Yunan kolonileriyle mukayese edilecek bir boyutta değildi. Fakat İtalya'nın en büyük gücünü temsil ediyordu. Kanlı savaşlardan sonra kuzey ve güneyindeki İtalyan topraklarını ele geçirerek Hellen örgütlenmesinin batısındaki en güçlü devlet halini aldı. I. Punik savaşından sonra Roma egemenliği İtalya yarımadasının dışına taşarak disiplinli askerleri sayesinde bütün cephelerde galip geldi.

Gerçekleştirilen fetihler sonucunda bir tarım kasabası olan Roma dev bir imparatorluğun merkezi ve büyük bir gümüş pazarı haline geldi[15]. Roma böylelikle çok geniş bölgenin baş şehri ve birleşmiş bir ekonominin tek merkezi oldu[16]. Hellen örgütlenmesinin bir araya getirdiği Yunan, Mısır ve Mezopotamya uygarlık, şehir merkezleri ve ilişkide bulunduğu yan şehir bölgeleri sistemine Roma İmparatorluk örgütlenmesi Avrupa'yı da katmış oluyordu.

13 Childe, G., *a.g.e.*, s. 354, 355, 358.
14 Schneider, W., *a.g.e.*, s. 132-133.
15 Schneider, W., *a.g.e.*, s. 134-155.
16 Lemosse, M., *a.g.e.*, s. 123.

Roma yayılmacılığı ve birleştiriciliği açısından ele alındığı zaman bu konudaki en eski örnek olarak görülmektedir. Çünkü Roma uygulaması dili, yönetimi, hukuku, değişim araçlarını birleştirmişti. Sisteme katılan bütün bölgeler bir kara yolu şebekesi ile, Hint'ten Çin'e kadar olan ülkeler de bir deniz yolu bağlantısı ile birleştirilmişti[17].

Roma İmparatorluğunun kurduğu bu askerî örgütlenme o zamana kadar şehirlerin ortaya çıkmadığı bölgelerin de şehirleşmesine yol açtı. Yunan ve Helen örgütlenmesinde deniz kenarlarında beliren kolonilerden ayrı olarak Avrupa içlerinde yeni şehir alanları belirmeye başladı.

Yunanlıların şarap ve lüks mamuller verip karşılığında köle, maden ve orman ürünleri aldıkları orta ve batı Avrupa'daki halk toplulukları, tarım üretimi yapmakta ve sığır besleyerek şeflerinin ellerinde küçük bir birikim de sağlamalarına rağmen köy aşamasından öteye gidememişlerdi.

Roma lejyonları buralara şehir yaşamı ve barış getirinceye kadar savaşlar içinde geçen bu hayat[18], İmparator Augustus'tan itibaren imparatorlar devletin gücünü pekiştirmek için Cermen ülkesi gibi henüz şehri tanımayan bölgelerde yeni şehirler kuruncaya kadar sürdü[19].

Roma İmparatorluğunun tüm Akdeniz bölgesine yayılması ve siyasî birliği sağlaması büyük bir barış getirdi. Fakat oluşturulan iktisadî birlik henüz refah getirmekten uzaktı. Deniz aşırı ülkelerde ele geçirilen yerlere haraç alınarak sömürülecek mülkler gözüyle bakıldığı için[20] parçalanan iktisadî birlikler ancak İmparatorlukla özdeşleşen Roma şehrine yaradı.

Bununla birlikte Roma'nın örgütleyerek mevcut toplumlar arası ilişkiler sistemine yeni şehir bölgeleri ve bunların ifade ettiği örgütlenmeler olarak kattığı Avrupa'da yeni şehirler ve buna bağlı nüfus artışı görüldü. Galya'da, Britanya'da kurulan yeni

17 Sartiaux, F., *a.g.e.*, s. 174-175.
18 Childe, G., *a.g.e.*, s. 336-337.
19 Schneider, W., *a.g.e.*, .s 148.
20 Childe, G., *a.g.e.*, s. 358.

batı eyâletleri küçük çaplı birçok şehir tanımakla birlikte Romalıların Londra'sı, Fransa'daki Autun büyük bir saha kaplamaları açısından öne çıkmıştılar[21].

Zaman içinde kaba bir sömürü Doğu eyâletinde gerilemelere yol açınca, Romalıların yıktıkları ama iktisadî açıdan önemli şehir merkezlerini yeniden kurdukları veya geliştirdikleri görülmektedir.

Kapladıkları alanlar açısından ele alınırsa bunların Batı eyâlet şehirlerinden çok büyük yerleşmeler olarak tekrar canlandıkları anlaşılır.

İmparatorluğa adını veren Roma şehri dışındaki şehirlere bakacak olursak bunların imparatorluğun kanunlarına bağlı merkezler olarak yer aldıkları görülür. Bu uç noktalar içinde İskenderiye, Antakya ve yeniden inşa edilen Kartaca en önemli şehirler olarak belirirler. Yine Anadolu'da Efes, Bergama, İzmit, Kayseri önemli merkezler olarak karşımızda bulunmaktadır. Mezopotamya'da Petra, Palmire, kervanların vardığı yer olarak Şam yakınındaki Baalbek Doğu'daki şehirler olarak belirirken; Batı'da Lyon, Tréves, Ostie belli başlı merkezleri oluşturmaktadır[22].

Bütün bu şehirler Akdeniz etrafında oluşturan bir yol şebekesi ile birbirine bağlanmıştır. Bu yollar Roma İmparatorluk baş şehri Roma'nın ihtiyacı olan ve gerideki ülkelerden sağlanan her türlü maddeyi Roma şehrine getirirken diğer yanda imparatorluğun askerî denetimini sağlayacak bir yönetim ağını oluşturmaktadır.

Bütün yolların Roma'ya çıkması gibi bütün mallar da Roma'da toplanıyordu. O zamanın uygarlık alanları olarak bilinebilen tüm bölgelerin donatım ve yönetim birliğini sağlayan İmparatorluk örgütlenmesi bu yörelerden aktardığı bütün zenginlikleri Roma şehrine aktarmakta idi. Bu zenginliklerden Avrupa'daki yeni şehirlerin nüfusları da yararlanmakla birlikte bu şehirler belli bir ticarî ve sınaî faaliyet içine girerek İmpa-

21 Childe, G., *a.g.e.*, s. 363.
22 Schneider, W., *a.g.e.*, s. 863.

ratorluğun sınırları ötesindeki barbarlarla ilişkiler kurdular. Böylelikle İmparatorluk, bilinen bütün üretim alanlarını yönetimi altında toplamakla birlikte, kendine yeterli bir birlik oluşturamamış bulunuyordu. Köle, kürk kehribar gibi maddelerin gelişine karşılık şarap, kap-kacak ve metal eşyalar gidiyordu[23].

Siyasî ve iktisadî açıdan tüm ilişkilerin merkezini oluşturan Roma şehri ise o zamanki dünyanın en büyük şehrini oluşturmuştu. Kapladığı 13.7 km²'lik bir alanda 1 milyon'u aşkın bir nüfus toplaması km²'ye günümüzde ancak Bombay, Hong-Kong gibi şehirlerin belli mahallelerinde ulaşılabilen bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğunu göstermektedir. Daracık sokaklarda (en genişi 3 m.) 6 ile 12 kat arasında değişen bir yüksekliğe sahip binaların içinde; bir koridor boyu sıralanmış 10 m²'lik odalarda kalanlarla bir çatı altında 500 kişiyi barındırdıkları görülmektedir. Altın yaldızlı sefalet olarak nitelendirilen[24] bu yığılmanın nedeni şehirde oturanlara çok ucuz fiyatla veya bedava ekmek verilmesiydi.

Çok yüksek kiralara ve spekülasyona ve kırda oturmanın daha hesaplı olmasına rağmen bir İmparatorluk merkezinin sağlayacağı başka nimetler de olmalıydı. Gerçekten kır hayatının hiç önemsenmediği Roma İmparatorluk örgütlenmesinde şehirler sirkleriyle, tiyatro ve arenalarıyla yüksek anlamda eğlence hizmeti sunmaktaydılar. Ayrıca kanalizasyonu, en üst katlara kadar çıkan su şebekesi, hamamları, okulları, kütüphaneleri ve ticaret yapan dükkanları ile bütün maddî-manevî imkânları kendilerinde toplamışlardı[25]. Roma'nın bütün bunların ötesinde kendisine özgü fazlalıkları olacağı muhakkaktır. Bir forum'un, bir tapınağın ötesinde bir paraetarium (imparatorluk sarayı)[26] Roma şehrinin ticarî-dinî ve siyasî üstünlüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu siyasî-askerî örtü altındaki ilişkilere baktığımız zaman ticarî ilişkilerin mevcut denetim sistemi örgüsünden yararlan-

23 Childe, G., *a.g.e.*, s. 365.
24 Schneider, W., *a.g.e.*, s. 162-163; Bölüm başlığının ismi 'La Misère dorée de Rome'.
25 Schneider, W., *a.g.e.*, s. 149.

dığı açıktır; Fakat üretimle ilgili konulara gelince başlangıçta görülen iyileşmelere rağmen bazı tıkanıklıklar ve çelişkilerle karşılaşıldığı görülür.

İmparatorluğun gelişmesi yeni tarım alanlarının üretime katılmasını sağlayıp baş şehir sisteminin beslenmesine yol açtığı halde, Avrupa topraklarında tarımla meşgul olan köylülerin borçluluk ve zorunlu askerlik nedeni ile topraklarını ellerinden çıkarma durumunda kaldıkları ve bu çiftliklerin yerlerini kölelerin çalıştığı işletmelere terkettiği anlaşılmaktadır.

Açıkta kalan köylüler imalât kesiminde de istihdam edilemeyince iç savaşlarda kullanılan malzeme durumuna düştüler[27]. Bu durum köle emeği ile rekabet edemeyen işgücünü gösterdiği gibi, iç pazarda bir fakirleşmeyi de göstermektedir. Dış pazarda ise uzak ülkelerden dansözler, papağanlar, abanoz, fildişi, inci ve kıymetli taşlar, baharat, kokular, ipek ve ilâç gibi lüks mallar ithâl edilip karşılığında yüksek kalitede dokumalar, cam ve metal eşya, parşömen, papirüs ve mercan gibi maddeler ihraç edildi.

Fakat ithâl edilen malların karşılığı ihraç edilen mallarla ödenemedi. Ticaret dengesi açık verdiği için aradaki fark altın para ile kapatıldı[28]. Bu dengesizlik yanında İmparatorluk örgütlenmesinin Hellenistik dönem çekişmelerini ortadan kaldıramadığı görülmektedir. Üretici kesimler iktisadî bir çatı altında toplanmakla birlikte hiç de toplumsal hasıladan daha fazla pay alamayıp aynı koşullarda yaşadılar. Bu durum satın alma gücünü sınırladığı için üretilen malların alıcıları şehirlerde, özellikle Roma'da toplanmış orta ve yukarı sınıftan kimselerle, ordu mensupları idi.

Şehirlerin yayılması bile yeni kaynakları örgütleyen küçük bir azınlığa yaramaktadır[29]. Bu durum giderek iç pazarın sınırlanmasına ve pazar olmaktan çıkmasına yol açtı. Tarım ala-

26 Lombard, M., L'Evolution Urbaine Pendent le Haut Mayen Age, s. 7, Anneles, XII, 1967.
27 Childe, G., *a.g.e.*, s. 361.
28 Childe, G., *a.g.e.*, s. 367.
29 Childe, G., *a.g.e.*, s. 375; Rastovtseff'ten nakil.

nında görülen gerilemeye bağlı olarak ortaya çıkan kapitalist tarım işletmeleri giderek talep sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılayan malikâneler durumuna düştüler. Bu durum kaçınılmaz olarak şehir imalâtının gerilemesine ve çoğu yerde esas müşteri olan malikânenin çatısı altına göç etmesine yol açtı[30].

İç pazar imkânı yaratamayan iktisadî örgütlenme dış pazarların mevcudiyeti ile ayakta kalabilmişti. Dış pazarlarının sınırına ulaşınca iktisadî sorunlar en çok şehirlerde kendisini belli etti. Şehirler küçülmeye başladılar. Kendi varlık şartları alan örgütlenmeyi ve bunun gerektirdiği ilişki ve başarıyı ellerinden kaçıran şehirler küçüldüler. İmparatorluk siyaseten olmasa bile iktisaden çökmüştü.

Alınan bir dizi önemle şehir imalâtındaki bu işgücü kaybını, bu kaçışı önlemeye çalıştıkları görüldü. Artık insanlar damgalanarak işyerlerini terketmeleri önlenmek isteniyordu. Aynı işte çalışanların evlenmelerine izin verilerek adeta bir kastlaşmaya yol açıldı. Tarımda da tarımcılar toprağa bağlandılar.

Malikâne sistemi her şeye rağmen yerleşti. Kuzey kavimlerinin saldırıları karşısında parçalanan İmparatorluk birliğinin içinde, Batı'da, toplum çekirdekleri olarak kendi başlarına kaldılar. Kendi üretim çerçeveleri şehrin ortaya çıkışına yol açmayacak kadar bir başına ve sınırlı idi. İmparatorluğun yıkılışı sonucu Batı'da malikâne ve kilise yeni toplum yapısının temelini oluşturdular. Her ikisi de taşıdıkları özellikler açısından şehirsiz ilişkilerin temsilcisi idiler. Doğu'da ise şehirler sürüp gitti. Toplumlar arası ilişkilerin ağırlık merkezini Doğu kendisine çekmişti.

B. BATI ORTA ÇAĞ ŞEHİRLERİ

Hellen ve Roma birlikleri, taşıdıkları bazı farklı özeliklere rağmen bir araya getirdikleri toplum güç ve imkânlarının ifadesi olan ilişkilerle, önce Doğu'da sonra Batı'da bir dizi şehirlerin ortaya çıkmasına neden olmuşlardı.

30 Childe, G., *a.g.e.*, s. 378-378.

Bu örgütlenmelerde, değişik sonuçları da olsa, askerî müdahaleler sonucu, üretici ve üretici olmayan toplum güçleri bir araya getirilerek kendi başlarına kaldıklarında sınırlı ilişkiler içinde kendi şehirlerini yaratmayan yerler şehirli bölgeler içine katılmışlardı.

Burada artı-ürün haline getirilebilen bir ürün fazlasının, üretmek ya da başka yerlerden aktarmak yoluyla olsun, önemli katkısı olmuştu. Ayrıca tek başlarına alındıkları zaman, örgütlenmemiş üretici güçler, ürün yaratmayan veya kendi dışlarındaki imkan ve güçleri kullanmayan bir örgütlenme veya kullanılmayan bir ürün fazlasının şehirleşme açısından bir işe yaramadığı anlaşılmaktadır.

Bütün bunların mevcut üretim imkânlarını aşan bir ilişkiler ağı içinde şehri ortaya çıkardığı bilinmektedir. Böylelikle farklı sorun ve açmazlardan kaynaklansa veya farklı biçimde örgütlense bile, şehirlerin tek ve ileri bir çözüm yolu olarak ortaya çıktığını görüyoruz.

Bu çerçeve içinde Hellen ve Roma örgütlenmesi bir dizi eski ve yeni ilişkileri olan şehirlere sahip oldular. Şehirlerle toplumların güç ve imkanlarını seferber etiler. Hellenle başlayan örgütlenme Roma ile genişleyip o zamanki bilinen dünyanın egemenliği ile sonuçlanmıştı. Yunanlılık ve Roma ile kendi açmazlarından kurtulup ortaya çıkan tüm şehirlerle Doğu ticaretini ve ilişkilerini sürdüren Batı, orta çağa girerken kendi çıkarına kurduğu dünya egemenliğinin çöküşü ile karşılaşmıştır.

Avrupa'da Batı-dışı halklarla ilişkilerin, örgütlenmenin düzenlendiği bir dizi askerî şehir Ren ve Tuna nehirlerini aşan kuzeyli kavimlerin istilâları karşısında yakılıp yıkıldılar. Roma İmparatorluk yoluyla sürdürebildiği ilişkilerle bir müddet daha dayanabildi.

Ama kuzeyli kavimlerin istilâları yanında İmparatorluğun şehirlerden tüm birikimi çekip alarak ayakta kalmaya çabalaması yukarıda da belirttiğimiz iktisadî nedenlerle birleşince şehirlerin boşalmasına yol açtı. Zengin ve fakirler imparatorluğun şehirlere uyguladığı siyasetin yükünden kurtulmak için kır-

lara çekildiler. İstilâ şehirleri maddî bakımdan yıkmışsa İmparatorluğun siyaseti ise sosyal bakımdan çökertmişti[31].

Sonuçta orta çağda şehirleşme Batı'da genel bir çöküntü içine girmişti. Bir çoğu yakılıp yıkılmış, nüfusları azalmış köyleşmeye yüz tutmuşlardı. Belli bir örgütlenme ve müdahalenin getirdiği katkılarla şehirleşebilen Batı kırlaşmaya başlamıştı.

Batı ayakta kalabilmeyi feodal ilişkilerde buldu. Roma İmparatorluğunun son döneminde başlayan bu içe kapanışın ifadesi olan malikâne sistemi ve bunun üretim ve mülkiyet sistemi feodalleşmenin temelini oluşturmuştu. Toplumdaki ilişkiler küçük birimler hainde örgütlenmeye izin verebilecek güç ve imkâna sahiptiler.

Küçük birimler halinde örgütlenme, istilalar karşısında göze çarpmayacak ya da ulaşılması güç yerlerde tutunarak, yok olmamayı da sağlamıştı. Yıkılan şehir kalıntılarından oluşturulan tahkim edilmiş noktalar (askerî bourg'lar), şatolar yanında yer alan kilise örgütlenmesi bize kırla ilgili üretim ve denetim ilişkilerinin çapını göstermektedir.

Kendi imkânları ile başbaşa kalan Batı'da tarım üretimi ve gerektirdiği imalâtın izin verdiği gelişme kendisini şatolarla manastırlarda (Abbayé) temsil edebiliyordu. Belli bir askerî gücü elinde tutan senyörler ile, kutsal gücü elinde tutan ruhbanların üretim konusunda getirebildikleri çözüm ancak bu üretim birimlerini oluşturabilmişti. Özellikle manastırlar yatakhaneleri, yemekhaneleri, ibadethaneleri ve işlikleriyle Orta Çağ Avrupa'sının kilise tarafından sürdürülen üretim örgütlenmesini göstermektedir.

Ama ne kilise ne de malikâne sistemi şehirleşmeye izin verecek çapta örgütleşmiş değildiler. Kendi içine kapalı birlikler olarak sadece toplumun ayakta kalmasını ve yok olmadan sürüp gitmesini başarabildiler. Bu bakımdan feodal ilişkilerin yerleşim yeri olarak kırsal ilişkiler içindeki toplumda nokta halinde ayakta kalabilen askerî bourg ve piskoposluk siteleri şehir olmaktan uzaktırlar.[32]

---

31 Lombard, M., a.g.m., s. 12.

32 Bu konuda H., Pirenne'in görüşlerine bakılabilir.

İmparatorluğun doğu kanadı da saldırılarla karşılaşmıştı. Birçok şehir yıkılıp el değiştirmesine rağmen, şehir ve ifadesi olduğu ilişkiler sürüp gitti. İmparatorluğun doğusu yeni bir siyasî örgütlenme ile ilişkileri sürdürdü. Bu ilişkilerin örgütlendiği merkez olarak o zamanki adıyla Constantinopolis dünyanın en büyük şehri haline geldi. İskenderiye ve Antakya gibi şehirler sistem içinde önemli görevler yüklendiler. Merkez olan şehirle bağlantısına göre başka şehirler de yerlerini aldılar.

Ama Batı elden kaçırdığı ilişkilere bağlı olarak içine girdiği feodal düzen çerçevesi içinde şehirlere yabancılaştı. Belli fasılalarla devam edilen istilalar onun içine kapalı durumunun devam etmesine yol açtı. Batı'nın tarım üretimi ve gerektirdiği imalâtla kendi içine kapalı kaldığı her yerdeki ilişkiler, şehir yaratmaktan uzak özellikleri olarak karşımızda bulunmaktadır.

Batı orta çağında şehirler ancak feodal ilişkilerin dışında oluşturulan yerlerde ortaya çıkabilecektir. Bu yerler mevcut ilişkiler çerçevesi dışında sorunlara çözüm aranılan ya da buna bağlı olarak belirmiş ilişkilerin sürdürüldüğü yerler olarak karşımızdadır. Başka bir ifade ile bu bölgeler, Doğu ile ticarî ilişkilerin kurulabildiği veya mevcut ilişkilerin sürdürülebildiği noktalarda şehirlere sahip olabildiler.

Çünkü Batı için zaruret haline gelmiş olan eşyanın üretim kaynakları Doğu'da idi. Bu yüzden orta çağlarda Yakın Doğu, hâlâ Batılı tüccarların başlıca hedefi idi. Ticaret yollarında da bir değişme olmadığı için Doğu ürünlerini almak için Akdeniz'i geçmek veya onunla doğrudan ulaşımı olan denizlere gitmek gerekirdi[33].

Bu çerçeve içinde ele alındığı zaman Doğu ile ticarî bağlantı kurup kendi toplum çevreleri dışına çıkılabilen bölgeler ele alındığı zaman bunların içinde Doğu'dan en fazla mal ithâl eden bölgelerin başında İtalya'nın geldiği görülmektedir. İtalya Doğu ile Bizans İmparatorluğu aracılığıyla ilişki kurabilmektedir. Roma ve İstanbul arasındaki ilişkiler İtalyan şehir dev-

33 Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 3, 4.

letlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bunlar başlangıçta İtalya'daki gelişmelerden ve Arapların denizdeki başarılarından rahatsız olmakla birlikte X. yüzyıldan sonra Bizans deniz egemenliği sayesinde ticarî faaliyetlere başlayabildiler.

Bu bakımdan Aşağı İtalya'da Bari, sonraları Trani, Brendizi ve Trante şehirleri Doğu'ya gemi gönderebilmiş yerler olarak karşımızdadır. Tiran denizi kıyılarında ise Salerno, Amalfi, Napoli ve Gaete şehirlerinin Doğu ile ilişkiler içinde bulunduğu görülmektedir. Bu şehirler bu ilşikilerdeki başarıları ölçüsünde geliştiler. Bizans nezdinde ve İtalya'da etkinlik sahibi oldular, aralarında çatıştılar. Amalfi bu gelişme içinde en ön sırayı almış görülmektedir.

Yukarı İtalya'da ise Venedik ortaya çıkmıştır. Venedik Doğu ile Batı arasında sağladığı ilişkiler çerçevesinde çok çabuk gelişip Batılılar çıkarına tüm Akdeniz ticaretini örgütleyen bir devlet durumuna geldi. İslâmiyet'in gelişmesiyle Doğu'da ortaya çıkan büyük tüketim merkezlerinin ihtiyaçlarını karşılayan Venedik, Doğu'dan getirdiği malları ise elverişli konumu dolayısıyla Avrupa içlerine kadar gönderebiliyordu[34].

Bizans dışında gerçekleşen ve İslâmiyet'le sonuçlanan Doğu örgütlenmeleri sonucunda ileri boyutlara ulaşan ticarî faaliyetler başka bir yönden de Doğu ile Batı arasında ticarî ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Baltık denizi sahillerinden başlayan ve Hazar denizi üzerinden İslâm topraklarına varan bölgenin yeni bir ticarî ilişkiler ağı oluşturduğu bu bölgelerde ortaya çıkan külliyetli miktardaki Arap paralarından anlaşılmaktadır.

Tuna ve Volga arasındaki alanda yer alan ve buradaki toplumların katkısı ile sürüp giden ticaret bazı yerleşim yerlerinin şehirleşmesine yol açmıştı. Genellikle Araplarca çok aranılan kürk sevkıyatının ilişkilerin temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır[35]. Bu çerçeve içinde Bulgar ve Suvar şehirlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu şehirler hem kendi adlarına para basabildikleri gibi Samani dirhemlerini de taklit ediyorlardı. Bu

34 Heyd, W., *a.g.e.*, s. 103-136; İtalyan şehirlerini ayrıntılı bir biçimde vermektedir.
35 Heyd, W., *a.g.e.*, s. 65-68-69.

şehirler Araplardan ayrı olarak Maveraünnehir ve Horasan ile de ticaret yapmakta idiler.

Bu ilişkiler ağı feodal ilişkiler dışında Avrupa'da yeni bir şehrin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Kuzey Almanya, İskandinavya, Rusya üzerinden Araplarla ve kısmen Bizans ile kurulan ticarî ilişkiler yeni bir örgütlenmeye yol açarak Hansa şehirlerinin başlangıcını oluşturacaklardır.

İtalyan şehirleri başlangıçta Bizans'ın kanadı altında girişikleri ticarî ilişkiler ve Batı'nın sorunlarına getirdikleri çözümler ölçüsünde geliştiler. Ama esas gelişmeleri tüm Batı'nın silâhlı güçlerini gemileriyle Doğu'ya taşıyarak Suriye'de Haçlı Devletlerinin kurulmasına yol açmaları sonucu Doğu'da Doğu ticaretinden pay almalarıyla ortaya çıkmıştır.

Bütün bu ilişkilere bağlı olarak Avrupa'nın çeşitli kanallardan kendi dışındaki toplumlarla ilişki kurabilmeleri, mal alışverişinin canlanması kısaca Batı'nın tekrar dünya iktisadî ilişkiler sistemi içinde yerini alması, tüm Batı'da canlanmaya yol açtı.

Özellikle 11. yüzyıldan sonra Avrupa'da şehirlerin canlanmaya başladığından söz edilir. Doğu ile kurulan ilişkiler Avrupa'nın feodal yapısını kırmış ticaret ve sanayi tekrar canlanmaya başlamıştır. Bu canlanma feodal yapı içindeki kale bedenleri arkasına saklanmış yerleşme yerlerinde ortaya çıkan bir gelişme ile kendisini gösterir. Bourg'lara yeni bir unsur eklenmiştir: Faubourg. Mevcut düzenin gerektirdiği ilişkiler dışındaki gelişmeyi gösteren bu eklenti ticaret ve sanayi ile uğraşan bir nüfusun eski yerleşim yerlerinde bir tohumlama işlevi yaparak yeni bir şehirleşmenin başlangıcını gösterecektir.

Yeni ilişkilerin ve örgütlenmenin ifadesi olan Faubourglar, kısa zamanda kale bedeni içine sıkışmış daracık sokaklı yerleri yutarak, esas şehri meydana getirmeye başlayacaklardır. Artık eski yerleşmeye bir dış mahalle alarak eklenen kesim ve tüm ilişkileri esas şehir olmuştur.

Roma İmparatorluk sisteminin yıkılışı sırasında toplum yaşamının belli noktalarda sürdürülebildiği bu eski yerleşim yerlerinde görülen bu gelişme yanında yaygınlaşan iktisadî faa-

liyetlerin elverişli noktalarda kendi öz şehirlerini de kurmaktan geri kalmayacağı görülecektir. Ville-Neuve'ler Feodal ilişkilerin çerçevesinin kırılmaya başladığı Batı toplumlarında yeni bir şehir türü olarak belirecektir. Belli bir plâna göre kurulan ve ticarî faaliyetlerle bunu destekleyen üretim faaliyetlerinin gelişmesini amaçlayan bu şehirlerin ilk defa kurulmuş olmaları önemli bir gelişmeyi göstermektedir.

Bu kısa gözden geçirme bize Batı orta çağ şehirlerinin değişik bölgelerde ve farklı özelliklere sahip alarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bunun nedeni Batı'nın içinde bulunduğu sorunları çözme yolundaki arayışlarda farklı çözümlere ulaşması sonucu farklı şehirlere sahip olmasıdır. Yöreleri, ortaya çıkıp gelişmeleri açısından ortak özellikleri bulunmayan bu şehirlerin tek ortak yanı ortaya çıktıkları yörelerin salt kendi imkânlarına bağlı olmayıp bunlar dışında girişilen ilişki ve örgütlenmelerin ürünü olmalarıydı.

Batı şehirleri yine kendi dışında, kendilerini aşan ilişkilere sahip olduklarında yeni gelişmelere de kavuşacaklardır, Ya da başka bir ifade ile Batı toplumlarının kendi güç ve imkânlarını aşan ilişkilere girip bunlarla ilgili üretim ve yönetim örgütlenmesini gerçekleştirdiklerinde, ortaya çıkan yeni gelişmelere bağlı olarak yeni şehirlerini ortaya koyacaklardır.

Günümüz Batı şehirleri böyle bir gelişme sonucunda ortaya çıkmışlardır. Doğu ile ilişkilerin en yoğun alarak örgütlendiği İtalyan şehirleri yerine Kuzey Avrupa'da şimdiki Hollanda ve Belçika'nın bulunduğu bölgelerde İngiltere'de günümüz Batı şehirlerinin öncüleri ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni Akdenizli bir özellik taşıyan ilişkilerde ortaya çıkan yeni değişikliklerdir.

İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile belli bir bunalımı yaşayan, ama yine onların yarattığı tüketim merkezleri ile dünya ticareti içinde yerini alan Batı dünyasının, Akdeniz'in yeni bir siyasî birliğin denetimine girmesi ile bunalıma düşeceği görülecektir.

Doğu Akdeniz ve bağlantılarının Türklerin eline geçmesi ile Batı çıkarına örgütlenmeye başlayan ticarî ilişkilerde yeni bir denetim merkezinin ortaya çıkması, geleceklerini Akdeniz'e bağ-

layan İtalyan, şehir devletleri başta olmak üzere Doğu ticareti ile canlanan Batı'yı yeni bir açmaza sürükleyecektir.

Bu açmaz Akdeniz'i ve Türkleri aşmak için yeni ticaret yollarının bulunmasına yol açtığı gibi bu işin başarıldığı yerlerde yeni bir şehirleşme ortaya çıkacaktır. Kuzey Avrupa'da ortaya çıkan bu örgütlenme ve şehirleri (Amsterdam, Anvers) yeni başarı ve çözümlerin simgesi olacaklardır.

Batı'nın örgütlediği yeni ilişkiler ve şehirleri bir yandan Dünya egemenliğine doğru bir gelişme sağlarken diğer yandan Batı'ya doğrudan, aracısız bir biçimde yığılan hammadde ve zenginlikler sanayi devrimi diye bilinen bir gelişmenin hareket ettirici gücünü oluşturacaktır. Ama her şeyden önce Batı ilişkiler ağırlık merkezinin Akdeniz kıyılarından Kuzey Avrupa ve Okyanus kıyılarına kayması bize orta çağların kapandığını göstermektedir.

2. DOĞU'DAKİ YENİ GELİŞMELER

Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ile Batı'da girilen kırlaşma sürecinin, Doğu ile yeni ilişkiler çerçevesinde ortadan kalkmasına kadar geçen zaman içinde toplumlar arası ilişkilerin yoğun bir şekilde örgütlendiği yerlerin Doğu'ya kaymış olduğu bilinmektedir.

Bizans İmparatorluğu Roma İmparatorluğunun üretim ve ticaret açısından canlı olan Doğu eyâletlerini devralmasına rağmen, geçen zaman içinde İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde şehirler sisteminde bir gerilemenin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gerileme sürecine paralel olarak toprak beylerinin etkinlikler kazandığı görülmektedir.

Bizans devletinin müdahaleleri yeterli olmamış ve giderek şehirlerin fakirleşmesi artmıştır. Doğu-Batı ticareti arasında doğrudan veya dolaylı bir biçimde yer alan şehirler; bu ticaretin gerilemesi veya ortadan kalkması karşısında, başarılı düzenlemeler de olmayınca, gerilemeye başlamışlardı. Mısır deltasındaki şehirler fakirleşince, şehirliler deniz kıyılarına göç ederek henüz canlılığını sürdüren İskenderiye'de toplandılar.

Suriye'de de aynı durumla karşılaşılmış ve kıyıda ticaret yapılabilen birkaç şehir dışında önemli şehir kalmamıştı. Kırlaşma süreci kısa zamanda Anadolu'ya da sıçramaktan geri kalmadı. Ege kıyısında önemsiz birkaç kıyı şehri dışında Anadolu'da göçebe hayatın ortaya çıktığı görülmektedir[36].

Bu tablo içinde Bizans şehri ve Selânik dışındaki şehirlerin, etkin bir biçimde toplum hayatını örgütleyici ve çözüm getirici, bir rolü kalmadığı anlaşılmaktadır. Bizans şehri Doğu ile Batı arasında kesilen ilişkiler içinde tek çözüm getiren bir siyasete sahip olarak sürdürülebilen ilişkiler çerçevesinde varlığını korumaktadır.

Bizans dışında başka örgütlenme ve ilişkilerin mümkün olmaması sonucu İmparatorluk içinde kendi başlarına kalan şehirlerin ufaldığı görülmektedir. Bizans İmparatorluğu dışında kalan Doğu üretim alanları ile ilişki içinde olamayan bu şehirler; Bizans'ın Batı ile, elde ettiği Doğu ürünü ve ürettiği belli başlı ipekli dokumaya dayalı ticareti arasındaki yerleri ölçüsünde bir büyüklüğe sahiptiler.

Doğu zenginlik ve imkânlarının Batı yararına aktarımını ve bunu sağlayan ilişkileri elinde tutan Bizans İmparatorluğunun zaman içinde şehirli görünümü kaybetmeye başlaması gerekli örgütleme ve denetleme imkânlarına ve siyasete sahip olmadığını göstermektedir.

Bizans'ta görülen duraklamanın bir başka nedeni ise doğusundaki Sasanî örgütlenmesinin iktisadî ve siyasî başarısından kaynaklanmaktadır. Sasanîler Bizans'ın tersine üretim alanlarını canlandırmışlar, sulamaya dayalı tarım örgütlenmesini başararak fazla nüfus beslemeye ve bu işlerin başarıldığı yerler olarak şehirleşmeye başlamışlardır.

Sulama tarımının geliştirilmesi sonucu ortaya çıkan hızlı şehirleşme bir yanda sonu abad ile biten yeni şehirlerin kurulmasına yol açarken diğer yanda ise eski Hellenistik dönem kalıntılarının canlandırılmasını sağlamış bulunmaktadır.

36 Lombard, M., a.g.m., s. 17.

Bu şehirlerde soylu olmamakla birlikte özgür olan, ödediği vergi dışında bir angarya ya da askerî yükümlülüğü olmayıp, ticaret ve zanaatla uğraşan bir nüfus barınmakta idi. Toplumun din adamları, savaşçılar ve tarımcılardan oluşan kesimlerine imalatçılar da yeni bir unsur olarak katılmışlardı.

Şehirlerde ortaya çıkan bu gelişmeye karşılık, Bizans'ın tersine, toprak soyluları olan dihkân'ların etkilerini kaybetmeye başlamaları ile soyluların etkinliklerini şehirliler lehine kaybettikleri anlaşılmaktadır[37].

İran'da ortaya çıkan bu gelişme Bizans-Sasanî çekişmesine de yol açacaktır. Bizans'ın elinde tuttuğu Batı ticaretine rağmen fazla bir çözüm getiremediği; kendi şehirlerinin gerilemesi ve Batı'da yeni örgütlenme noktalarının ortaya çıkması -İtalyan şehir devletleri- ile kendisini belli etmektedir. Daha sonra Haçlı seferleri bize bu çözümsüzlüğün yeni boyutlarını gösterecektir.

Bizans'ın yeni çözüm getirecek ilişkileri örgütleyememesi, kendisini aşamaması, İran ile kısır çekişme içine girmesine yol açacak ve bu durum Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının ve ilişkilerinin tıkanmasına yol açtığı için yeni ilişkiler ağının oluşturulması gerekecektir.

Yeni ilişkiler ağı, yeni bağlantı noktalarının aranması ve bununla ilgili örgütlenmeler yeni güçlerin tarih sahnesine girmesine yol açacaktır. Doğu-Batı ticaretinin Kızıldeniz bölgesine kayması Araplar'ın devreye girmeleri ve bundan yararlanmaları ile sonuçlanacaktır.

Yeni bir dinin de önderliğini yapan bu millet kendi etkinlik alanı içinde yeni ilişki ve bağlantı noktalarının örgütlenmesini sağlayarak eski uygarlık bölgelerinin yeni bir şehirleşme ile canlanmasını sağlayacaktır.

37 Lombard, M., *a.g.e.*, s. 18-20.

C. İSLAM ŞEHİRLERİ

Kilitlenen Bizans-İran çekişmesinin sonucunda denetimleri altında bulunan Doğu ticaretinin başka alanlara koyması sonucu Arap tüccarlarının Hint ve Çin'e kadar uzanan bir deniz trafiği içinde, giderek artan bir etkinlik ve örgütleyiciliğe sahip oldukları anlaşılmaktadır.

İslâmiyet'in ortaya çıkışından önceki ilişkilere bir göz atılacak olursa; Arapların Hint deniz ticaret ilişkileri yanında "içerlerde, Fırat'tan Yemen'e kadar, Arap kabileleri kervanlarla birbirlerine bağlanırdı, tüccarlarla meskûn bulunan Mekke, düzenli kervanlar gönderirdi"[38].

İslâmiyet'in ilk zamanlarında, ticarî refah ve parlaklık sekteye uğramakla birlikte; zengin ülkelerin ele geçmesi ve Müslümanların güçlenmesi ile ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara bağlı olarak, ticareti geliştirmek üzere yollar yapılarak, pazar yeri olmaya elverişli yerlerde şehirler kurularak[39] toplum güç ve ilişkileri örgütlenmeye başlandı.

Bu çerçeve içinde bağlantıları sağlayacak noktaların canlandığı görülmektedir. İslâmiyet'in üç kıtaya birden yayılması ilişkilerin örgütlenmesi açısından yeni merkezlerin ortaya çıkmasını gerektiriyordu. Bir örnek olarak Şam ilk etapta "Küçük Asya ve Fırat ülkelerinden Arabistan ve Mısır'a" gidip gelen kervan yolları üzerinde önemli bir merkez olarak gelişti. Bu bağlantı merkezleri fethedilen eski uygarlık topraklarında bir zamanlar önemli örgütlemeler sağlamış şehirlerin yanlarında yeni İslâm şehirlerini yaratacaktır.

Yalnız bu konuya geçmeden önce İslâmiyet'in fetihle yayılmasıyla birlikte ele geçen ve örgütlendiği ve denetlendiği zaman önemli şehirleşmelere sahne olan üretim ve bağlantı alanlarının durumuna bir göz atmak gerekmektedir.

Bizans'ın gerileme ve bölgeye özgü örgütleyici etkinliğini kaybetmesiyle birlikte kırsal özelliklerin ağır bastığı ve bunun

38 Heyd, W., Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, s. 29.
39 Heyd, W., *a.g.e.*, s. 31.

gereği faaliyet ve toplum özelliklerinin öne çıktığı bir toplum hayatı bulunuyordu. İslâmiyet'in ortaya çıkışı ile mevcut üretim ilişkileri ve bunun hukukî görünümü büyük değişikliğe uğradı. Şehirleri ön plâna çıkaran bu örgütlenmede kırsal kesim ve onun hukukî düzeni çöktü.

Bu özellik İslâmiyet'in hızla yayılmasını açıkladığı kadar kırtarım ilişkilerinin aşılarak yeni bir şehirli toplum örgütlenmesinin ortaya çıktığını bize göstermektedir.

Mısır örneği göz önüne alınırsa -tarıma bağlı olarak toplum hayatında ilerleme ve gerilemeler en açık biçimde burada ortaya çıkıyor- toprak efendiliğinin ortadan kalkmaya başladığı İslâmî anlayış karşısında toprak sahibi ile toprağı işleyenin eşit bir duruma geldikleri görülmektedir. Toplumun iktisadî ve hukukî açıdan yeniden düzenlenmesi ile canlanan şehirler Müslümanların ikâmet merkezi olmaktadır. Toprak sahibi olanlar toprağı işlemeyip geliri ile şehirlerde yaşamaktadırlar. Toprak çabuk zenginleşen tüccarlar için yatırım alanı olmuştur.

Bunun sonucunda iktisadi açıdan şehrin kıra hâkim olduğunu görüyoruz. Kır ve şehir arasında canlı bir ticaret ortaya çıkmıştır. Bu canlılık şehir pazarlarının gelişmesine yol açmıştır. Kırın bütün güç ve zenginlikleri -ürün, işgücü- şehre çekilmektedir.

Şehrin; tüketimi ile, şantiyeleri ile bir çekim merkezi haline geldiği ve etkisini çok uzaklara duyurmaya başladığı anlaşılmaktadır. Kırlardan şehirlere gelenlerin kamu binaları, hükümdar sarayları ve cami inşaatlarında çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Şehirleşmenin yaygınlaşması, şehirlerin, ekonominin, uygarlığın olağan üstü gelişmesi VII. ve XI. yüzyıllar arasında İslâm âlemine özgü bir olay olarak ortaya çıkmakta ve şehirleşme tarihinde bu döneminin İslâm dönemi olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır[40].

Eski Doğu uygarlık yörelerinde İslâmiyet'le birlikte başlayan örgütlenme ve ortaya çıkan gelişme; dünyanın çeşitli böl-

40 Lombard, M., a.g.m., s. 20-21.

gelerinde yer alan üretim bölgeleri ile, bir çekim merkezi halini alan şehirler arasında ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır.

Bu çerçeve içinde deniz yolları ile Hint ve Çin'e kadar bağlantılar kuran İslâm âlemi Basra körfezi yoluyla gelen ticarî malların Fırat ve Dicle yoluyla ülke içlerine kadar girmesi sonucu, Dicle nehri kenarında kurulan Bağdat şehri ile gerçek bir merkez edinecektir.

Bağdat konumu dolayısıyla Mezopotamya'nın getirdiği imkânlarla Anadolu, Mısır ve Arabistan arasında bağlantı merkezi olduğu kadar denizden ve karadan gelen Uzak Doğu ticaret yollarının son bulduğu ve toplanan-üretilen zenginliklerin dağıtıldığı bir merkezdir.

Bununla birlikte Uzak Doğu ile deniz yolu ile yapılan ticaret Yemen, Hicaz, Habeşistan ve Mısır'da da yeni şehirleşmeye yol açacaktır. Hindistan'ın doğu sahillerinden gelen mallar Aden ve Mekke yoluyla Batı'ya yayılırken, Kızıldeniz-Akdeniz bağlantısının sağlanması için bir dizi yeni limanların ortaya çıktığı görülecektir[41].

Deniz ticareti kadar canlı olmasa bile karayollarından Asya ile yapılan alış veriş, yeni merkezlerin canlanmasına yol açacaktır. Arapların İran içlerine Sicistan eyâletinden geçen bir kervan yolu vardı. Daha kuzeyde Pencap kervanları Afganistan'ın yüksek yaylalarından Kabil ve Gazne'ye büyük miktarda eşya ulaştırıyorlar ve başka kervanlarla batıya Horasan'a ve kuzeyde Buhara'ya hareket edip buralarda Orta Asya yoluyla Çin'den gelmiş mallarla buluşuluyordu[42].

İslâmiyet'in fetihler yoluyla bu bölgelere ulaşması ile genişleyen ilişkiler sadece doğal zenginliklerin el değiştirmesi ile kalmayacaktır. Sınaî ürünlerin de ticarî dolaşıma katıldıkları görülmektedir. Dokuma ürünlerinin önde geldiği bu imalatla ilgili olarak Sus şehrinden söz edilebilir.

İslâmiyet'in Uzak Doğu ile kurduğu bu ilişkiler onun güçlenmesi ve gelişmesini sağlarken yayılmayla birlikte gelişen şe-

41 Heyd, W., *a.g.e.*, s. 31, 41, 46.
42 Heyd, W., *a.g.e.*, s. 42.

hirler ve yeni şehir bölgelerinin ortaya çıkması İslâm âleminin yeni bölgelerle ilişkiler kurmasına yol açacaktır. Kuzey Afrika ve İspanya'ya kadar ulaşan fetihler bu bölgelerdeki toplum hayatını canlandırdılar, kurulan yeni ilişkilerle kırsal hayattan çıkıp şehirleşmesini sağladılar.

Bu yöndeki gelişmelerin en önemli yanı Batı ile doğrudan temas kurarak, orta çağlar boyunca kendi içine kapanan ve önce Bizans sonra Venedik ile Yakın Doğuyla temasa geçebilen bu yörelerin, tekrar dünya ticaret sistemi içine katılmasını sağladılar.

İslâm âleminin ihtiyacı olan kereste, maden, kürk ve köleler Avrupa sahillerinden Kuzey Afrika sahillerindeki İslâm şehirlerinin çekim merkezlerine aktılar. Ama yine de bu akım içinde önemli payı Bağdat ve Kahire gibi eski uygarlık merkezlerinin yeni şehirleri çekiyordu.

İslâmiyet yayılmasını tamamladığı zaman birçok üretim bölgesini ve bunların siyasî örgütlenmesini kaplamıştı[43]. Bu bölgelerde ortaya çıkan ya da yeni kurulan şehirler, şehir bölgeleri bize İslâmiyet'in getirdiği yeni koşulları, her yöreye ait başarılı örgütlenmeyi ve bunlar sonucunda kendi içlerine kapanıp kalmış eski ilişkilerin aşıldığını göstermektedir.

Bu çerçeve içinde birbirine bağlanan ve iktisadî-siyasi-kültürel ve dinî açıdan örgütlü bir ilişkiler ağına katılan bölgelerdeki eski yerleşme yerleri sosyal, demografik, topografik ve iktisadî açıdan yeni bir hayat tarzına kavuşurlarken bir dizi yeni şehir de ortaya çıkmış oldu. Atlas Okyanusu'ndan Hindistan'a kadar uzanan yeni örgütlenmede bir araya gelen ve bütünleşen bölgeler ve şehirlerini şu şekilde görebiliriz :

Eski Sasanî bölgesinde Basra körfezi bağlantısında Kufa, Basra, Dicle üzerinde Bağdat şehirleri; Doğu Afrika'da (Kara Afrika) İslâm âlemini altın ve fildişiyle besleyen yollar üzerinde İslâmlaşmış Magadaxio, Barrawa, Kilwa, Melinda, Mombasse şehirleri; eski Bizans alanında Şam ve Halep'e ilâve olarak Fu-

43 Lombard, M., *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 25-88. İslâmın Toprakları, Yayılma Alanları ve Ulaşım ağı bölümü.

stat, Al-Askar, Al-Kata'i ve Kahire şehirleri; Batı Akdeniz yöresinde Kayrevan, Tunis, Mehdiya, Tahert, Tlemken, Fes, Cezayir, Marekeş ile Sudan altın yolu üzerinde Sicilmasa şehirleri; İspanya'da Kurtuba, Toledo, Saragossa, Sevilla, Malaga ve Medinet-üz Zehra şehirleri bize İslâm örgütlenmesinin ilişkiler merkezlerini tanıtmaktadır[44].

Bu çerçeve içinde ortaya çıkan İslâm şehirlerinin bazı ortak özellikleri bulunmaktadır. Nüfus açısından ele alındıkları zaman İslâm şehirleri yirmi otuz yıl içinde dünyanın en büyük şehirleri olmuşlardır. Bağdat IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyılda 1 milyonu aşan nüfusu ile, İslâm âleminin ve dünyanın en kalabalık şehri olarak belirirken, Kahire yarım milyon, Şam ve Kurtuba üç-dört yüzbinlik nüfusları ile bu özelliğin yaygın bir durum gösterdiğini kanıtlamaktadırlar (Halbuki Batı'da şehirleşmenin en yaygınlaştığı dönem olarak XIII. yüzyılda yüz bine ulaşan şehir bulmak güçtü. Batı'nın tek şehri Paris bile ancak XIV. yüzyılda üçyüz bin nüfusa ulaşabilmişti).

İktisadî ve sosyal özelliklere gelince İslâm şehri her şeyden önce ticaret merkezi olarak belirmektedir. Şehri boydan boya geçen ve müşterilerin gözü önünde malların imâl edildiği pazarda (suk) tüccarlar ve imalâtçılar yer almışlardı. Bunun yanında kıymetli malların konduğu kapalı çarşılar, iş hanları, değişim pazarları ve para basılan darphaneler iktisadî canlılığın belirtileri idiler.

Şehrin ortasında yer alan büyük cami pazarın ahlâkî merkezini oluşturduğu kadar dini örgütlenmenin göstergesi olarak koruyuculuk ve birleştiriciliği ifade ediyordu. Çarşı ile birlikte şehrin merkezinde ilişkiler ağının çekirdeğini teşkil eden camiden uzaklaştıkça iktisadî ve sosyal yapılanmanın izlerini bulmak mümkündür. Çeşitli meslek birlikleri kendilerine ait sokaklar, semtler ile iktisadî örgütlenmenin kalbi olan pazarın etrafında yerlerini almışlardı[45].

44 Lombard, M., a.g.m., s. 32-23. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lombard, M. İlk Zafer Yıllarında İslâm, s. 118-137.

45 Lombard, M., a.g.m., s. 23-24.

İslâm şehri siyasî bir merkez olarak da belli özellikler göstermektedir. Şehir bir hükümet merkezi veya hükümdarın otoritesi altında yönetimde bulunanların ikâmet merkezidir. Şehirde yükselen bir burç veya bir saray bu özelliğin göstergesi olmaktadır[46].

Şehirin bir kale ile koruma altına alınması ve bu çerçeve içinde bir yöneticinin bulunması İslâm şehrinin tek başına, bağımsız bir statüde bulunmasına yol açmamaktadır. O içinde bulunduğu sistemin bir parçası olarak vardır. Sistemin örgütleyiciliği ile ayakta durmaktadır. Bu özelliği ile Batı orta çağ şehirlerinden ayrılır. Yine Batı'da şehir dışında yaşayanların şehir hukukundan yararlanamamasına rağmen İslâmiyet hukuken şehirliye bir ayrıcalık getirmemiştir[47].

İslâm şehirlerinde kendisini belli eden bu özelliklerde çok geniş yörelerin iktisadî-siyasî-dinî bir birlik altında birleştirilmesinden başka, daha uzak yörelerle girişilen ticarî bağlantıların da etkisi olmuştur. Böylelikle İslâm şehirlerinin bir çekim merkezi olarak barbar sayılan birçok bölgeden mal çekmesi, bu bölge toplumlarının kendileri için fazla bir şey ifade etmeyen bazı emtiaların, İslâm bayrağı altında toplanan toplumlara doğru sevkedilmesi bu yörelerin de sorunlarına bazı çözümler getirerek ilerlemeler sağlamıştır.

Bu açıdan ele alındığı zaman İslâm âlemi dışında beliren şehirleşmeler için de bir açıklama ortaya çıkmaktadır. Zenginliklerin İslâm örgütlenmesi altında dolanımının yol açtığı bu farklı özellikteki noktalar bir yana bırakılacak olsa bile İslâm şehirlerinin çok farklı zaman ve yörelerde ortaya çıkması bazı farklı özellikler de taşımalarına yol açacaktır.

Bir kere İslâm şehri tarım alanlarında ortaya çıkmıştır. Bu açıdan su kenarı ve vaha, şehre hiç olmazsa kuruluş yeri açısından bir anlam kazandır-maktadır. Yine bu çerçeve içinde ticaret şehirleri hem kuruluş yerleri hem de içinde bulunduk-

46 Sourdel, D., *La Civilisation de l'Islam Classique*, s. 399.

47 Marçais, G., *La Conception des Villes dans l'Islam*, s. 520-522. *Revue d'Alger*, Sayı 10, Yıl 1945.

ları ve örgütledikleri ilişkiler açısından özellikler taşımaktadırlar. Bunlar Batı ile ilişkileri açısından önem kazanmaktadırlar.

Bundan ayrı olarak yoğun ilişkilerden koparılmış sürgün şehirlerinden söz edilebilir. Etkinliklerden uzaklaştırılanların barındığı bu şehirlerden ayrı olarak İslâm'da egemenlikler kurmuş olan hanedanların baş şehir olarak kullandıkları ve hızlı ilerleme ve çöküş gösteren şehirlerden söz edilebilir.

Bütün bu şehirlerin özellikleri açısından taşıdıkları önem ve değerlerin en üzerinde kutsal şehirlerden söz edilebilir. Dünyevî ilişkiler ağından uzakta kalsalar bile bu şehirlerin manevî değerleri etkinliklerinin sürmesini sağlamaktadır[48].

İslâmiyet'in gelişmeye başlayıp yayıldığı bölgeler eskiden beri şehir bölgeleri idiler. Bu bakımdan büyük ölçüde eski şehir ve şehir bölgelerinin canlandırılması ile sonuçlanan bir gelişmede yeni kurulan şehirlerin de varlığına rağmen bir İslâm şehrinden söz edilemeyeceği görüşünden hareket edenler de bulunmaktadır.[49] Üstelik İslâmiyet'in öncüsü olan bedevî Arapların çadırları dışında başka bir yerde yaşamadıkları[50] göz önüne alınırsa bu konuya da kısaca değinmek gerekecektir.

Müslüman Arapların yeni bir örgütleyici güç olarak eski şehir bölgelerinde görülmeleri ile canlanan ilişkiler İslâm şehrini de yaratmıştır. Bu çeşitli kavramlarla da gösterilse (kendiliğinden-yaratılmış) iki şekilde ortaya çıkmıştır.

Fatih Araplar bir bölgeyi ele geçirdikleri zaman kendi askerî- siyasî örgütlenmelerini bozmadan çadırlı bir ordugâh olarak yerleşmiş ve sonra bu askerî kamplar şehre dönüşmüştür. Bu açıklama İslâmiyet'in ilk yılları için geçerli olup yeni kurulan şehirler için bir model oluşturabilir.

Fakat İslâmiyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan bir başka yerleşim biçimi ise Mezopotamya ve İran gibi eski uygarlık bölgelerinin şehirlerinde ortaya çıkmıştır. Mevcut şehrin dışında

48 Sourdel, D.-J. *a.g.e.*, s. 398.

49 İlber Ortaylı *Türkiye İdare Tarihi* (1979) adlı eserinde İslâm Şehri gibi kavramları yersiz bir kullanım olarak görmektedir, s. 47.

50 Marçhais, G., a.g.m., s. 518.

kurulan askerî garnizon zamanla eski şehir ile birleşerek yeni bir şehir kimliğinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu olay kendisini şehirin mekân düzenlenmesinde de göstermektedir. Eski şehir (şehristan) varlığını sürdürürken onun karşısında fatihlerin kurduğu yeni kesim (Farsça Birun Arapça Rabat) bir müddet ikili bir yapının sürmesini sağlamıştır. Eski ve yeni kültürler karışınca şehirler de yeni bir görünüm altında birleşiyorlardı[51].

Şehirlerin İslâmlaşmasını da gösteren bu fizikî yapılanma yanında esas gösterge İslâmiyet'in kurduğu ilişkilere bağlı şehir anlayışında ortaya çıkmaktadır. Doğu'nun derlenip toplanması, kopmuş parçalar arasındaki bağlantıların kurulması yeni bir din aracılığı ile yapıldığı için cami, medrese vb. yapıların şehrin merkezine yerleşmesine yol açmıştır.

Büyük cami ve çevresi şehrin en saygın yeri olarak belirdiği için iktisadî faaliyetlerin sürdürüldüğü ticaret ve imalâtın yer aldığı kesimler bu merkeze göre bir hiyerarşi içinde çevreye doğru sıralanacaklardır. Çevresine koku, duman ve pislik saçan imalât çeşitleriyle uğraşanlar şehrin dışında yerlerini alacaklardır.

Şehrin dinî merkez olması yanında bilimin de merkezi olması İslâm şehirlerinde geniş bir hoşgörüye de yol açacaktır. Bu hoşgörü ortamından Batılı tüccarlar yararlanacaklar ve İslâm şehirlerinde denetim altındaki ülkeleriyle ticaret bağlantısını sürdüreceklerdir.

Tekrar kısaca belirtecek olursak büyük cami, pazar ve kapalı çarşılar İslâm şehirlerinin merkezinde toplum ilişkilerinin çekirdeğini oluşturmaktadırlar. Yöneticilerin sarayı veya konakları ve çevresinde yer alan mahalleler ikâmet bölgeleri olarak karşımızda bulunmaktadır. Müslüman ve Müslüman olmayanların yönetimin koruması altında kendi mahallelerinde yaşamaları İslâmiyet'le birlikte ortaya çıkan ve Doğu şehirlerine özgü ayırımlar olarak belirecektir. Şehirde yaşamanın ge-

51 Lombard, M., *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 38.

tirdiği güvence, bazı yerlerde mahallelerin birbirinden duvarlarla ayrılması, geceleri kapanan kapılara sahip olmaları ile pekişecek ve mahalleler kendi örgütlerine ve iç dayanışmalarına sahip olacaklardır.

İslâmiyet bir şehir bölgeleri birliği olarak çok geniş ilişkiler ağını örgütleyebilmişti. Bu örgütleme ile Afrika içlerinden Uallara, Atlas Okyanusundan Çin'e kadar etkilerinin ulaştığı çekim merkezleri yaratmıştı. Bu ilişkiler ağına sahip şehir bölgeleri birliği siyasî olmaktan çok dinî ve ideolojik bir özellik taşıyordu. Çünkü İslâmiyet'in kapladığı topraklar tek bir merkezî örgütün denetimi altında değildi.

Ama birbiri arkasından gelen ve yeni yöreleri İslâm'a açan siyasî birlikler tek bir merkeze sıkıca bağlanmasalar bile aynı ilişkiler sistemini örgütleyip yerleştiler. Hangi siyasî birlik olursa olsun İslâm örgütlenmesi Doğu ve Batı ilişkilerini elinde tutmuştu. Bu ilişkilerin sürdürüldüğü yerler önemli gelişmeler göstermiştir.

Doğu birliğini sağlayan şehirler en büyük gelişmeye ve öneme sahip oldular. Baş şehir niteliğini taşıdılar. Batı ile yürütülen ilişkilerde iki tür ilişki biçimi (ticaret-savaş) iki tür şehir yaratmıştır. Ticaretin örgütlendiği şehirler, savaşın örgütlendiği şehirler (Rabat örneği).[52]

Bununla birlikte İslâm'ın merkeziyetçilikten uzak bölgeler halindeki durumu; karşı güçler kuvvetlendiği zaman, bir gerilemeye düşecek yönlendirici etkinliği azalacaktır. Bu durum Doğu'da yeni bir örgütlenmenin ortaya çıkışı ile değişik bölgelerde farklı bir egemenlik ve anlayışın getirdiği merkeziyetçi bir örgütleme ile yeni boyutlar kazanacak ve İslâmî örgütleme elinde kalan ilişki alanlarını ve önemli şehirlerini bu örgütlenmeye devredecektir.

52 *İslâm Ansiklopedisi*, RABAT Maddesi s. 586, "İspanya'ya cihat etmek üzere gönderilecek ordu için yığınak yapılan bir yer olarak...".

D. OSMANLI TÜRK ŞEHİRLERİ

Arap fetihleriyle başlayan İslâmiyet'in yayılması Bizans'ın elindeki önemli üretim alanlarını (Mısır-Suriye) ele geçirmekle birlikte Anadolu'yu İslâm topraklarına katamamıştı. Bizans'ın zayıflaması ve etkinliğinin azalma-sına bağlı olarak Anadolu, önemli konumuna rağmen, yoğun ilişkiler ağı dışında kalmıştı.

Tarihin her döneminde konumu ve üzerinde yaşayan toplumların çevre ile gerçekleştirdikleri ilişkilerde, başarılı örgütlenmelere sahne olan Anadolu, şehirli bir özelliğe sahip olarak önemli bir yer tutmuştu. Üzerinde yer alan çeşitli uygarlıklar ve uygulanan farklı siyasetler sonucu elde edilen başarılar ölçüsünde şehirlerine sahip olan Anadolu'nun bir geçit ve bağlantı yeri olması nedeniyle, kurulan bağlantıların düğümlendiği yerlere göre şehirleri de önem kazanmıştı.[53]

Anadolu'da uygulanan siyasete göre, geçit yerinin özellikleri açısından, çevre ile sağlanan bağlantıların örgütlendiği noktalar yerine göre uç bölgelerde şehirlerin ortaya çıkmasına yol açmış yerine göre ise iç geçit noktalarının denetimine bağlı şehirler ortaya çıkmıştır[54].

Mevcut Anadolu yollarının sağladığı bu özellik ile Anadolu, siyasî egemenlik alanlarının genişletilmesinde önemli bir pay sahibi ve oynadığı rol ölçüsünde önemli şehirlere sahip olmuştur. Hellen, Roma çerçevesinde ihmal edilemeyecek bir bölge olmasına rağmen esas merkez olmadığı, Bizans'ta ise merkez olmasına rağmen giderek başarısız kalan bir siyasetin sonucu en çok şehirlerinde kendisini belli eden bir duraklama dönemi geçirmişti.

Anadolu'nun tekrar toplumlar arası ilişkiler ve dünya siyaseti açısından önem kazanması Türklerle mümkün olacaktır. Türklerin Anadolu'ya gelmesi, yerleşmesi ve yeni bir örgütleyicilikle

---

53 Bu düğüm noktalarının başlangıçtan günümüze göre geçirdiği evrim için Bkz. F. Bölen, *Anadolu'da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi*...

54 Cezar, M., *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Bkz. ayrıntılı bilgi için Şehirlerin Kuruluş, Gelişim ve Değişimleri açısından Türklerden Önce Anadolu bölümü, s. 461-498.

dünya siyaseti içinde yer almaları Anadolu'da şehirlerin gelişmesinde kendisini gösterecektir.

Anadolu'da Türklerle başlayan yeni gelişme süreci daha Güneyde, İslâm âleminde düğümlenen ilişkiler ağını kuzeye Anadolu üzerine de çekerek yeni bir bağlantılar örgüsü oluşturacaktır. Bunun sonucu Doğu-Batı ilişkileri büyük ölçüde Türk denetimine girmiş olacaktır.

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile başlayan süreci iki aşamada ele almak gerekecektir: Selçuklu Dönemi, Osmanlı Dönemi. Selçuklu Döneminde Anadolu'nun önemi Batı ile ilişkilerde bir köprü başı oluşturmasından kaynaklanmamaktadır. Orta Asya'dan kalkan ve Anadolu'ya yönelen Türk göçlerinin toplanıp örgütlenebilmesi açısından önem taşımaktadır.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında onlara toplanma ve yeni yerlere dağılmalarında merkezlik yapabilecek yerlerde hızlı bir şehirleşmenin ortaya çıktığı görülmektedir. İlk toplanma yeri olan doğu Anadolu'daki gelişme bize bu konuda yeterince örnek göstermektedir.

Bu çerçeve içinde Erzurum'da ortaya çıkan gelişmeler bize Anadolu'nun Türkleşmesi sürecindeki özellikleri gösterebilmektedir. Erzurum Türklerin Anadolu'ya yerleşme hareketinin örgütlendiği bir merkez olarak canlanmış bir şehir. Şehre kısa zamanda Türk damgasını vuran mimari Selçuklu özelliklerini taşımaktadır.

Diğer Doğu Anadolu şehirlerinde de Selçuklu mimarisinin izlerini yaygın olarak görmemize rağmen Osmanlı mimarisinin izleri aynı ağırlıkta değildir. Bu farklılık bize Osmanlı döneminde bu göç dalgalarını örgütleme merkezlerinin, hareket bittiği için önemini yitirdiklerini açıklayabilmektedir (Ahlat örneği).

Selçuklularla göç hareketinin örgütlendiği merkezlerin değil Orta Asya-Anadolu bağlantısını sağlayan yol kavşaklarının kervansaraylar, medreselerle kaplandığını görüyoruz. Ayrıca Anadolu yol sisteminin Bizans'ı devre dışı bırakacak bir şekilde de-

ğiştiği yeni bağlantılarla (Örn. Alanya-Antalya-Sinop güzergâhı) şehirlerde yeni canlanmaların ortaya çıktığı görülmektedir.[55]

Selçuklunun hızlı bir yayılma ile Anadolu'da sağladığı kısmî birlik yıkılışı izleyen beylikler döneminde parçalı bir görünüm içinde şehirler mücadelesi şeklinde görülmektedir. Beylik şehirleri çevrelerinde ortaya çıkan güçlükleri ortadan kaldıracak örgütlenme ve düzenlemeleri kendi şehirleri aracılığıyla yapmak istemekte, bu yoldaki müdahaleler çatışma getirmektedir.

Bu çerçeve içinde Doğu ve Batı ülkeleri ile girişilen temaslarla ticarî ilişkilerde bir geçit yeri olma özelliğini kazanmak istemektedirler. Bu arada önemli geçit ve bağlantı noktalarında kısa ömürlü de olsa bazı şehirlerin canlandığı görülecektir.

Osmanlı dönemine gelince, bu dönemin çok değişik özellikler gösterdiği görülmektedir. Artık bir sızma hareketi ile yeni bir yurt edinme faaliyeti tamamlanmış bulunmaktadır. Artık bu bölgelerde tarih sahnesine çıkan taze bir gücün daha Batı'ya doğru ilerlemesini sağlayacak siyasî örgütlenmenin başladığı görülmektedir.

Bu örgütlenme ile başlangıçta Anadolu şehirleri Osmanlı sistemi içine yavaş yavaş katıldılar. Anadolu Birliği sağlandı. Her biri belli bir siyasetin temsilcisi olabilecek Anadolu şehirleri Osmanlı siyaseti içindeki yerlerini aldılar.

Bu çerçeve içinde bir kısım şehir eski önemini korurken bir kısım şehirlerin örgütlenme içinde yeni önem kazandıkları görülmektedir. Osmanlı sisteminin Türklerin öncülüğünde Batı'ya karşı yeni bir siyasetin ve gerektirdiği örgütlenmenin temsilcisi olması Anadolu dışındaki birçok şehrin Osmanlı şehir ağına katılmasına yol açacaktır.

Doğu'ya ve Batı'ya doğru gelişen Osmanlı hakimiyetinin Doğu-Batı ticaretinin bütün önemli düğüm noktalarını ele geçirdiği görülmektedir. Bu çerçeve içinde Osmanlı yayılması Kırım'dan Mısır'a kadar bir denetim ağı oluşturduğu görülmektedir.

55 Ayrıca Bizans'ın askerî-ticarî ve hac yollarının denetlendiği üç merkez olan Konya, Kayseri ve Sivas'ın; Selçukluların elinde Karadeniz, Asya, Mezopotamya bağlantılarını denetleyerek, kendi dışındaki ilişkilere çözüm getirip Bizans'ı devredışı bıraktıkları da belirtilebilir.

Venedikli tüccarların elinde bulunan ticarî bağlantıların, Osmanlının değişim noktalarını ele geçirmesiyle, yeni bağlantı noktalarına sıçradığı görülür. Bir örnek olarak alınacak olursa Yavuz'un Mısır'ı fethetmesi ile Kıbrıs'ın önem kazanması örnek gösterilebilir. Mısır fethi sırasında ticarî ilişkilere dokunmayacağını belirten Yavuz Sultan Selim daha sonra bağlantıları İstanbul üzerine çekecektir[56].

Aynı şekilde Osmanlı yayılması ile Karadeniz üzerinden Kırım'a kayan Asya ticaret bağlantısı Kırım'ın da Osmanlılarca fethetilmesi üzerine Akkirman üzerinden yürütülmeye çalışılmasına rağmen burasının da kısa zamanda Osmanlı egemenliğine katıldığı görülmektedir[57].

Osmanlı'nın siyasetine bağlı örgütlenmesi ve önemli bağlantı noktalarının ilişkiler sistemi içine katılması, onun çok kısa bir zamanda önemli bir yayılmayı gerçekleştirerek birçok üretim ve denetim bölgesini eline geçirdiğini göstermektedir.

Osmanlı sistemince geliştirilen ilişkiler ve kurulan bağlantılar birçok şehrin yeni bir kimlik altında canlanmasına yol açacaktır. Osmanlının kuruluş devrinden itibaren ele alacak olursak Bizans'ı devre dışı bırakarak Batı ile ilişkiler kurabildiği yerlerde önemli şehirlere kavuşmuştur. İznik, İzmit ve özellikle Bursa bu konudaki gelişmelerin örneğidir.

Yine aynı şekilde Bursa bir baş şehir olarak Anadolu bağlantısını sağlamak üzere Kütahya-Afyon-Konya bağlantılarıyla Mısır yolunun açılmasını sağlamıştı. Yine başka bir bağlantı olarak Bursa-İzmit-Bolu-Amasya üzerinden Sivas'a buradan Musul'a ve Asya içlerine bağlantı sağlanabilmektedir. Bu arada Batı'ya bir ihraç kapısı olarak görülen Ege ile Bursa'nın bağlantısı sağlanmış bulunmaktadır. Denizli-Aydın-İzmir-Balıkesir hattı bir yönü ile Bursa'ya diğer yönü ile Çanakkale'den Trakya'ya ulaşmakta idi.

Bu gelişmelerde Selçuklular zamanında Akdeniz-Karadeniz bağlantısını sağlayan Antalya ve Alanya'dan Konya-Ankara-

56 Heyd W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Ageu T.*, II. Burada Osmanlı Venedik çekişmesinin bütün ayrıntılarını ve sonuçlarını bulmak mümkün.

57 Beldiceanu, N., *Les Monde Ottoman des Balkans* (1402-1566) Burada Bkz. La Conquéte des Cités Marchandes de Kilia et de Catatea Alba par Beyazıt II.

Sinop yolu devre dışı kalarak Konya ve bilhassa Ankara'yı bu önemli bağlantı içinden uzaklaştırmıştı. -Bu şehirler daha sonra İstanbul'un fethi ile İzmit üzerinden İstanbul'a bağlanacaktır.[58]

Batı'ya doğru yönlendirilen ilişkilere bağlı olarak Edirne'nin yeni bir baş şehir olarak örgütlenme merkezi olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Henüz Bizans engelinin aşılmadığı bu dönemde Edirne Batı'ya giden yolların çıkış noktası olarak önemli bir yerde bulunmaktadır.

Doğu'da ve Batı'da gerçekleştirilen ilişkiler çerçevesinde Osmanlı şehirler örgüsüne baktığımız zaman bütün önemli örgütlenme merkezlerinin Osmanlı devletine başşehirlik yapmış şehirler olduğu görülmektedir. Selçuklu mirası Konya'yı da göz önünde bulundurursak Bursa, Edirne ve son olarak İstanbul Anadolu'nun Türkleşmesi ve Osmanlı'nın devlet oluşu sırasında toplum sorun ve açmazlarına askerî-siyasî çözümlerin sağlandığı merkezler olarak belirmektedir.

Osmanlı devleti baş şehirleri aynı zamanda Batı'ya karşı girişilen siyasetin örgütlendiği merkezler olarak da karşımızda bulunmaktadırlar. Bursa'dan sonra başşehrin fethedilen Edirne'ye aktarılması sonra en büyük örgütleyici merkez olarak İstanbul'da karar kılınması yapılan tercihlerin ve uygulanan siyasetin başarısını göstermektedir.

Osmanlı şehirleri arasında Anadolu'da baş şehirlerin (Manisa Amasya gibi), *şehzade şehirleri* olarak, devletin gelişmesi sırasında önemli bağlantı noktaları üzerinde denetim görevi üstlenerek siyasî bir önem kazandıkları görülmektedir.

Şehzade şehirlerinden ayrı olarak siyasî önem taşıyan bir şehir olarak Konya şehrini görmekteyiz. Osmanlı örgütlemesi ile önemini kaybeden ve İstanbul'a tâbi olan bu şehir, Bizans ve bilhassa Selçuklu dönemlerindeki kilit noktası oluşunun getirdiği ayrıcalıkları kaybetmesi üzerine ilişkileri tek merkezde toplayan İstanbul'a karşı direnecektir.

Ortadan kalkan bu devletin merkezi olarak Konya'nın bir muhalefet merkezi olması ve tekrar Anadolu'nun siyasî mer-

58 Bağlantılar için F. Bölen'in çalışmasındaki haritalardan yararlanılmıştır.

kezi olmak istemesinin bir başka göstergesi de şehzade isyanlarının (Cem, Mustafa) Konya'da başlamasıdır.

Osmanlı şehir örgüsünün Doğu'da sadece Anadolu ile sınırlı kalmadığı görülmektedir. Eski uygarlıkların merkezi ve İslâm âleminin göz bebeği olan şehirler de Osmanlı birliğinin altına girmiş bulunmaktadırlar. Bu çerçeve içinde Halep, Bağdat, Kahire, İskenderiye gibi önemli tüketim, üretim ve dış dünyaya satışların yapıldığı pazar yerleri olarak tanınan şehirler de Osmanlı ilişkiler örgüsü içinde yerlerini almışlardı.

Osmanlı birliğinin Batı ticareti için çok önemli bir yere sahip olan bu yerleri kuşatması, bu şehirler aracılığı ile yoğun ticarî faaliyette bulunan Venediklilerin, Fransızların ve Portekizlilerin buradan ellerini ayaklarını çekmesine yol açmıştır[59].

İstanbul'un fethinden sonraki gelişmeler olarak görülen bu katılmalarda Basra, Süveyş gibi şehirlerin de bulunması Osmanlı'nın Akdeniz bağlantısı kadar Uzak-Doğu bağlantısına da el attığı anlaşılmaktadır.

İmparatorluğun Batı'ya yayılması sürecinde Edirne bir merhale şehri olarak Batı'ya giden yolların denetlendiği bir şehir olarak önemini korumaktadır. Osmanlı'nın Batı ile bağlantısı bize Rumeli şehirlerini açıklar gözükmektedir. Bizans döneminde devre dışı kalan bu yerlerdeki şehirler İstanbul-Edirne-Tuna havalisi ile İstanbul-Selânik-Teselya havalisi yönündeki bağlantılarla can bulacaktır.

Ana ulaşım akışlarının İstanbul'a bağlanması sonucu Doğu-Batı arasındaki bağlantıların düğüm noktaları şehirlerde denetlenirken[60] aralardaki geçit noktaları derbent teşkilatı ile gözetilmektedir. Balkanlardan Basra Körfezine kadar olan bağlantıyı gösteren Derbent ağı bize Osmanlı şehirler örgüsü konusunda en açık bilgiyi vermektedir.

Osmanlı şehir örgüsü ile derbent teşkilatının örtüştüğü, önemli şehirlerin derbent teşkilatı tarafından kontrol edilen yollar üzerinde ve bunların düğüm noktalarında bulunduğu anlaşıl-

59 Ahrweiler, H. İstanbul, Carrefour des Routes Continentales et Maritimes, in Aiesee Bulletin, XII, 1-1974, s. 12.

60 Bölen, F., *a.g.e.*, s. 79.

maktadır. Batı'da Belgrat-Sofya-Edirne bağlantısı yanında Bosna-Üsküp-Filibe gibi düğüm noktaları Balkan şehirleri hakkında bir bilgi sahibi de olmamızı sağlamaktadır.

Mora-Balkan-İstanbul bağlantısını sağlayan Selânik gibi birçok Yunan şehri de bu ilişkiler ağı içinde yerlerini almışlardır. Edirne-İstanbul bağlantısından sonra Anadolu'daki yol bağlantıları belli noktalarda kesilerek bir yanda Basra-Mısır doğrultularına, diğer yanda ise İran-Rusya bağlantılarına katılmaktadır.

Böyle bir ilişkiler ağının devamlı işler tutulması merkezî yönetimin güçlülüğü kadar teknik hizmetleri de gerektirmektedir. Bu açıdan ele alındığı zaman Osmanlı İmparatorluğu kaldırımcılık, köprücülük, su-yolculuk, kayıkçılık-gemicilik hizmet ve teşkilâtlarına sahip bulunmaktadır[61]. Merkezden yönlendirilen bu faaliyetler Osmanlı sistemi ve ulaşım anlayışı hakkında yeterli bir bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Osmanlı sisteminin ulaşım kadar asayiş konusundaki tutumunu gösteren derbent teşkilâtı yanında şehirlerin de bir denetim merkezi olduğunu söylemiştik. Şehirlerin büyük ölçüde bir kale tarafından koruma altına alınması ve yüklendiği görevler bize iç kale-dış kale ayırımını da getirmektedir.

Bu ayırımın Osmanlı Türk şehrine bir özellik kazandırması yanında şehirlerin Türkleştirilmesi ve canlandırılması amacıyla gerçekleştirilen nüfus aktarımlarının şehre yeni bir kimlik kazandırdığı görülmektedir.

Böylelikle eski şehir yeni bir nüfusa kavuşurken vakıf kurumları tarafından gerçekleştirilen imaret sisteminin doğuşu ile Osmanlı şehirleri cami, medrese, kütüphane, hastahane, han, çeşmeler, sebiller, su tesisatları ve bu tesislerin bakım örgütleri ile yeni bir görünüm kazanmaktadırlar. Nüfus yanında hizmet ve görünüm olarak da Türkleşmektedirler[62].

Osmanlı şehirleri merkezî yönetimin etkinliğini yaydığı merkezler olarak da görülmektedir. Bu açıdan ele alındığı zaman idarî nitelikleri açısından sistem içinde önemli bir yere sahip

61 Orhonlu, C., *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım* adlı derlemede bu konuda ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

62 Bu konuda Bkz. Ergin, O., *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı.*

oldukları görülmektedir. Bu idarî nitelik askerî ve iktisadî işlerle bütünleşmektedir. Osmanlı örgütlenmesinin temel taşı olan şehirlerdeki bu yönleri şu şekilde ele almak mümkündür.

Askerî yönetim açısından şehirlerde Sancak Beyi, Dizdar yanında deniz bağlantılı yerlerde Kaptanlar ve Reisler bulunmaktadır. İktisadî ve vergi açısından ele alındığı zaman şehirlerde ilk olarak Emin ile karşılaşmaktayız. Şehremini, maden işletmesi emini, devlet imalathane emini gibi değişik görevler yüklenen emin'ler yanında, Muhtesib, Dellâl, Simsar ve Sarraflar bize bu işlerle meşgul olan kişileri göstermektedir.

Şehir yönetiminin elemanlarına gelince Subaşı, Kethüda, Asesler ve Asesbaşları, Naib ve hukukî işlerle uğraşan Kadı ile karşılaşmaktayız[63].

Bu kişi ve temsilcisi oldukları yönetim örgütleri bize Osmanlı sisteminin merkezî yürütücülerini ve şehirlerin yönetimdeki yerlerini göstermektedir. Askerî-siyasî bir örgütlenme olarak merkeziyetçi bir yapıya sahip olan Osmanlı birliği örgütlediği ilişkiler çapında büyük bir şehir bir baş şehir olan İstanbul, sistemin anlaşılmasını tek başına sağlar bir görünümdedir.

Osmanlı sisteminin merkezi, İmparatorluk siyasetinin tayin edilip yön verildiği bir şehir olarak İstanbul tüm Osmanlı şehirlerinin bağlandığı bir merkez olması yanında, üç kıt'a (Asya, Avrupa, Afrika) ve üç büyük deniz ulaştırma sisteminin (Akdeniz, Karadeniz ve Azak, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz) düğüm noktasını oluşturmaktadır[64].

Bizans'ta karşılaştığı gerileme sürecinden sonra Osmanlı'nın eline geçmesi ile yeni bir siyasetin sonucu olarak Doğu-Batı arasındaki ilişkilerin örgütlendiği ve denetlendiği merkez olunca, büyük bir gelişme baş göstermiş ve 16. yüzyılda 700.000 nüfusla en büyük şehir özelliğine kavuşmuştur.

İstanbul'un Bizans olarak 100.000'lik bir nüfusa sahip olduğu düşünülürse Osmanlı siyasetinin ve gerçekleştirdiği örgütlenmenin kapladığı alanlardaki sorun ve açmazlara çözüm bulduğu anlaşılmaktadır. Artan nüfusu bunu göstermektedir. Her

63 Beldiceanu, N., *Recherches sur la Ville Ottomane*, s. 55-114.
64 Ahrweiler, H., a.g.m., s. 10.

ne kadar iskân yoluyla nüfus aktarımı olsa bile bulunan çözümler İstanbul'un canlanmasını sağlamıştır.

İstanbul İmparatorluk örgütünün baş şehri ve bu nedenle İmparatorluk siyasetinin biçimlendiği merkez olunca halkın günlük yaşayışına kadar tüm işler bir devlet işi olarak görülecektir. Bu çerçeve içinde İstanbul'da belediye hizmetlerinden Sadrazam sorumlu olacak ve şehir halkının beslenmesinden çarşı pazar fiyatlarının denetimine kadar meşgul olacaktır.

Sadrazamların sefere çıktıklarında Kaymakamlar XVII. yüzyıldan sonra devlet işlerinden çok şehir işleri ile uğraşacaklardır. Bu görevi sırasında Kaymakamların İstanbul Kadılarına riyaset ettiği ve İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları ile temsil edilen yönetimin Yeniçeri Ağasının vekili Sekbanbaşının katılması ile tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Kadıların yönetimindeki İstanbul'un dört bölgeye ayrıldığı anlaşılmaktadır. Sur içi İstanbul Kadısı yanında, Galata, Eyüp ve Üsküdar bölgeleri için de bir Kadı'nın ayrılması bize İstanbul'un yönetimine gösterilen özeni göstermektedir[65].

Sadrazam veya Kaymakam'ın riyasetinde toplanan bu kadro İstanbul'un güvenlik, beslenme, fiyat kontrolü ve narh konması gibi hukukî, dinî ve iktisadî sorunları karara bağlamaktadır. Bunlardan ayrı olarak şehirin yönetiminde şehremini, Mimarbaşı, Su nazırı, Arpa emini gibi görev sahipleri yönetimin yardımcısı olmaktadır. Osmanlı İmparatorluk örgütünün merkeziyetçi denetimi altındaki ilişkiler dünya ilişkiler sisteminin Akdeniz dışına kayışı ile yavaş yavaş gerilemeye başlayacaktır. Osmanlı sistemi içine düştüğü bu güçlüklere gerekli çözümleri getiremediği için giderek artan bir şekilde denetim bölgelerini elinden kaçırarak bir zamanlar dört bir yana dağıldığı Anadolu topraklarına geri çekilecektir.

Artık günümüze ulaşan zamanlarda ilişkiler başka yerlerde örgütlendiği için gelişmeler ve şehirleşmeler Osmanlı alanı dışında kalacaktır.

---

65 Mantran, R., Centralisation Administrative et Financière Problèmes du Ravitaillement d'Istanbul aux XVIIe et XVIII. in *Aiesee Bulletin*, XII, 1-1974.

Sonuç Olarak

Çalışmamız boyunca şehir ve onun gelişme sürecini açıklama girişimleri üzerinde durduk. Çok eski zamanlardan beri düşünen insanın ilgisini çeken şehir konusunu açıklayabilmek ve toplumla olan ilintisini bulabilmek için çeşitli görüşler ileri sürülmüş bulunmaktadır.

Günümüze ulaşan bu süreç içinde şehir konusunun ve buna bağlı gelişmeleri açıklama girişimlerinin büyük ölçüde sanayi olayı ile bütünleştiği görülmektedir. Batı toplumlarının tarihî gelişmesi içinde belirli bir zaman ve yerde ortaya çıkan bir olayın genel-geçer bir belirleyici durumuna getirilip tüm toplumsal olayların temeline konulması ve bu değerlendirme biçiminin şehir konusunda yürütülen çalışmalarda da mutlak etki sahibi oluşu çıkış noktamızı oluşturmuş bulunmaktadır.

Gerçi sanayi olayı çağımızda özellikle Batı toplumlarında ve bu toplumların ilişki içinde bulunduğu diğer toplumlarda ortaya çıkardığı hızlı değişikliklerle inkâr edilemez boyutlara sahip bulunmaktadır. Bu olayın oluşumuna ve nimetlerine katılmamakla birlikte sanayileşme süreci sırasında etkilenmekten geri kalmayan, ama bu nedenle de içlerinde sanayileşme süreci ile ilgili değişmelerin izlerini taşımayan toplumların önünde böyle bir olayın mutlaklaştırılması, üzerinde önemle durulması gereken bir olgu olarak görünmektedir.

Şehirleşme konusunda ileri sürülen ve sanayi olayından hareket ettiği her defasında vurgulanan açıklama girişimlerinin Batı toplumlarının kendi gelişmelerini ve vardıkları yeri açıklamayı

amaçlayan çalışmalardan kaynaklandığı yolundaki varsayımımız şehir konusuna ve bu konu ile ilgili açıklama girişimlerine yeni bir bakış açısı ile yaklaşmamızı sağlar görünmekteydi.

Bu yönüyle toplum açıklama girişimleri ile bir paralellik içine giren şehir açıklama modelleri Batı'nın tarihî ve toplumsal gelişmesinde vardığı son aşama olan sanayi ve sanayileşme süreci ile karşılıklı bir ilişki içine sokulmuş bulunmaktadır.

Bu açıdan ele alındığı zaman Batı toplumlarını açıklama girişimlerinde şu sırada yer alan sanayi olayı ve sanayileşme süreci yanında şehir olayı ve şehirleşme sürecinin de özel bir yer kazandığı görülmektedir. Batı toplumlarının kendi tarihî ve toplumsal gelişmelerini açıklamak bakımından haklı sayılacak bu girişimin Batı toplumlarına özgü bir tutum olarak görünmesi normal görülebilirdi.

Halbuki Batı'ya özgü bir gelişmenin ve buna bağlı ilişkilerin yaygınlaştırılarak genel-geçer bir ilke haline getirilmesi ve tüm toplumlarca da tartışılmaz bir kural olarak kabul edilmesi olgusu ile karşılaşmış bulunmaktayız.

Toplumların yapıları ve içinde bulundukları ilişkilerle şehirleri arasında bir bağlantının bulunduğu ve şehirlerin bunlar tarafından belirlendiği tartışmasız bir gerçek olarak kabul edilebilir. Ama tek bir toplum türü ve elde tuttuğu ilişkilerle ve bunların belirlediği bir şehirleşme sürecinin tek ve geçerli doğru olduğunun varsayılması, hatta varsayılmadan ötede tarihî ve toplumsal gelişmelerin tek ve kaçınılmaz sonucu olan bir gerçeklik olarak kabul ettirilmek istenmesi kuşku ile karşılaşılması gereken bir tutum olarak görülmelidir.

Şehir ve şehirleşme ile ilgili olarak her toplumun tarihî ve toplumsal gelişmesi içinde o dönemlerin gereklerine cevap verebilmiş şehirleri yanında bu deneyimleri içinde en eski şehirlerine geri gidinceye kadar bilgi sahibi oldukları bilinmektedir.

Böylesine eski dönemlere kadar geri gidebilen kaynak ve verilere sahip olmakla birlikte tüm varolan veya varolmuş şehirlerin tek bir olaya göre açıklanmak istenmesi, bu tek olayın dışında kalan veya bu olayın yaratıcısı olmayan toplumların ken-

dilerine özgü ilişkilerin sonucu belirlenmiş şehirleri için tatminkâr bir açıklama sayılmaması gerekir.

Bu tutum ve varsayımlarımızdan hareket eden araştırmamız süresince ele alıp belirlemeye çalıştığımız ve şehir teorileri olarak özel bir çerçeve içinde sunduğumuz görüşler salt şehir ve şehirleşme ile sınırlı açıklamalar olmayıp Batı toplumunu bütünüyle açıklamayı amaçlayan görüşler olarak belirmiştir. Ve ilk olarak teori biçiminde ortaya çıkışları sanayi olayının başlangıçta Batı toplumları için gerekli rahatlıkta açıklamalar getirememesi üzerine olmuştur.

En eski kaynaklardan günümüzde toplumları sanayiyi de aşarak şehirler aracılığı ile açıklamayı amaçlayan teorilere doğru gidiş bu yargımızı kanıtlar niteliktedir. Şehrin soyut, kendi başına ya da tüm ilişkilerinin bir iki ilişkiye indirilmesiyle gerçekleştirilen açıklamaların giderek sanayi olayı tarafından belirlendiği görülmektedir.

A. Comte, H. Spencer ve F.Tonnies gibi sosyologlarda gördüğümüz şekilde tüm toplumun sanayi olayı ile açıklanmak istenmesi yanında K. Marx ile birlikte bu olaya bağlı açıklama girişiminin tüm tarihe yayıldığı ve tüm tarihî ve toplumsal gelişmenin bu aşama ile sonuçlanan bir gelişme içinde imişçesine ele alınmasına yol açmıştır.

Ama sanayileşme ile ilgili olarak ileri sürülen görüşler belirli sorun ve açmazları da beraberinde getirince Batı toplumlarının kimliklerini belirlemek ve onların diğerlerinden farklılıklarını daha doğrusu diğer toplumlarda bulunmayan yanları belirlemek için şehirlerine ve şehirleşme süreçlerine başvurmuşlardır.

H. Pirenne gibi tarihçilerin sanayileşmeyi işin içine katmadan ama sanayileşme ile sonuçlanacak bir gelişmeden yola çıkmaları ve bununla ilgili dönem ve yerler üzerinde durmaları sonucu ticaret ve burjuvazi ön plana çıkmış ve kaçınılmaz bir biçimde de şehirlerle ilgili teoriler geliştirilmiştir.

Tüm bir tarihî gelişmeden kopartılarak salt Batı'nın kendi iç gelişme ve bununla ilgili dönemlerden yola çıkan açıklama gi-

rişimleri şehirlerin orta çağda yeniden ortaya çıkışları ve yaygınlaşmaları ile tüm bir Batı tarihini açıklayabileceklerine inanmışlardır.

Bu gelişmeler içinde Batı dış dünyadan soyutlanmış ve kendi içine kapanmış bir vaziyette iken elde edilen açıklama modelleri tüm Batı'nın kendisine özgü yanları olarak değerlendirilmiş ve M. Weber'in yorumu ile Batı şehri kendisine özgü yapı ve özellikleri ile şimdiki Batı'yı yaratacak gelişmelerin motoru yapılmıştır.

Sanayi olayının ikinci plana aktarıldığı bu teorilerde Batı şehrinin bundan böyle nasıl adlandırılırsa adlandırılsın başlıbaşına bir kategori olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ayırım bir yanda Batı'ya özgü bir şehir yapısının ve tipinin altını çizerken öbür yanda bu özelliklere sahip olmayan Batı-dışı şehirler ve toplumlarıyla Batının kesin bir biçimde birbirlerinden ayrı olduklarını da vurgulamaya başlamıştır.

Daha sonraki dönemlerde açıklayıcılık konusunda tekrar sanayi olayına dönülmekle birlikte şehir ve şehirleşme ile ilgili belirlemelerin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Sanayi olayının tekrar katılması ile Batı toplumları ile bunlar dışında kalan toplumların kesin bir biçimde ve kapatılamaz bir gerilik içinde oldukları vurgulanarak ayırımlar getirilmişti.

Şehirlerin mekânca yaygınlaşmasına doğru bir gelişme içine girildiği bir dönemde sanayi olayının halâ belirleyici etkisini kaybetmediği görülmektedir. E. Jones gibi araştırıcılar sanayi olayına dayanarak geçmişi bir sıra düzeni içine soktukları gibi A. Toynbee gibi tarihçiler aynı olaya bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeleri göz önünde tutarak geleceğin taslaklarını çiziyorlardı.

Son aşamada mekânca ve ilişkiler örgüsü bakımından yaygınlaşan kentsel olayın sanayi olayını aşan belirlemeler içine girdiği ve sanayisi olmayan ülkelerde bile ileri boyutta şehirleşmelerin ortaya çıktığı gözönünde tutularak yeni değerlendirme ve yorumlara gidildiği görülmektedir.

Artık evrenselleştirilen sanayi değil kentsel olaydır. H. Lefebvre'de bu olayın evrensel boyutlara sahip olduğu inancı ile

mutlaklaştırıldığı görülmektedir. Şehre bağlı olarak çok ayrıntılı yorumlarla sosyal mekân çözümlerinin de yer aldığı bu gelişme çizgisi Marx'tan beri izlediğimiz tek yönlü ve Batı toplumlarının günümüzdeki aşamaları ile sonuçlanan bir tarih yorumuna dayanmaktadır.

Batı toplumlarının bugünkü durumlarını ve elde tuttukları ilişkileri haklı çıkaran ve bu gelişme dışında kalan diğer toplumsal ana gelişme doğrultularına bu süreç içinde bir yer ayırabilen bu tutum konumuzla ilgili olay ve sorunları tümü ile açıklamaktan uzak kalmaktadır.

Mutlaklaştırılan bir gelişme süreci dışında diğer toplumların kendilerine özgü bir toplum süreci olabileceği görüşüne yer vermeyen ve bu bağlamda şehirler ve şehirleşme ile ilgili verilerden destek gören böyle bir yaklaşım yetersiz olarak kabul edilmelidir.

Her toplumun kendi olaylarını ve toplumlararası ilişkilerde ortaya çıkan gelişmeleri kendi görüş açısından ve kendi çıkarları doğrultusundan hareket ederek yorumlamak gerekirken belirli açıklama girişimlerine bağlı modellerle yetinmek ya da yetindirilmek durumunda olması aşılması gereken bir tutumdur.

Bu bakımdan konumuz açısından ayrı bir önem kazanan şehir ve şehirleşmemizle ilgili olarak kendimize ait görüş ve yorumlar sahibi olmamız, kendi yaşadığımız olayları kendi gözümüzle ve çıkarlarımıza uygun bir şekilde değerlendirmemiz gerekmektedir.

Batı dışı uygarlık ve toplumların kendilerini açıklama girişimlerine hak tanımayan ve bu bakımdan Doğu şehirleri, İslam şehirleri ve Türk şehirleri konusunda kendi görüşümüzü oluşturtmayan bu Batı yönlü teoriler yanında kendi teorilerimizi de oluşturmak zamanı gelmiştir.

Daha çok Batı toplumlarını açıklama girişimleri olarak beliren şehir teorilerinin kendi toplumumuzu açıklayacak donanım ve boyutlara ulaştırmak, kendi tarihî gelişmelerinin ve günümüzün yaşanılmış ve yaşanılmakta olan sorunlarına açıklık getirecek yorumlara kavuşturmak Türk sosyolojisinin önde ge-

len görevi olmalıdır. Bu bağlam içinde Türk Şehir Sosyolojisinin de kendisine özgü bir alana, yönteme herşeyden önce kendisinin olan bir bakış tarzına sahip olması buna bağlıdır.

Ele alıp belirlemeye çalıştığımız şehir teorilerinin tüm toplumların ve uygarlıkların taşıdıkları öneme uygun olarak ele alınıp gerçek anlamları ile belirlemediği yolundaki kuşkumuzu kanıtlayan başka gelişmeler de bulunmaktadır.

Bunun en açık kanıtı Batı düşüncesi içinde F.Braudel örneğinde görüldüğü gibi şehir konusunun yeni baştan ele alınıp değerlendirilmek istenmesinde bulmaktayız. Batı toplumunu daha önce rastladığımız biçimde sanayi ve şehir boyutlarından çok açık bir biçimde kapitalizm boyutları içinde açıklamayı amaçlayan bu girişimde şehir konusuna da kaçınılmaz bir biçimde önemli bir yer ayrılmış bulunmaktadır.

Batı toplumunu açıklama girişimlerinde elde edilen birikimi yeni baştan yorumlamak ve Weber'den Toynbee'ye kadar getirilen açıklamaları aşmak eğiliminde olan Braudel için en temel sorun Batı'da kapitalizmin ortaya çıkışı meselesi olmaktadır.

Şehir konusunda Marx'ın kır-şehir ayırımından Weber'in Batı şehri belirlemesine kadar gelişmeleri gözönünde bulunduran Braudel için tarihçilerinin Batı şehri ve onun özgünlüğü üzerine yapılan çalışmalar diğer şehirlerin ihmal edilmesine yol açmıştır. Halbuki yalnız ilkel topluluklar veya çok az ilerlemişler şehir olayını tanımamışlardır"[1].

Marx gibi şehirlerin ortaya çıkışında kır-şehir ayırımına önem veren Braudel için de kır-şehir ayırımı barbarlıktan uygarlığa, aşiretten devlet düzenine geçişi simgelemektedir[2]. Kır-şehir ayırımı su ve yağ gibi kesinlikle birbirlerinden ayrılmamakla birlikte tam olarak da birleşemez. İslam ülkelerinde dahi şehir-kır ile aralarında şiddetli çatışmaya rağmen kırı dışarıda bırakmaz. Çünkü kır ile şehirin işbirliği beslenme sorununu çözmektedir.

1 Braudel, F., "Civilisation Materielle et Capitalisme", s. 370.
2 Braudel, F., *a.g.e.*, s. 369.

Şehrin esas özelliği bir ilişkiler ağının merkezinde oluşuyla açıklanabilir. Braudel için şehrin bir ilişkiler ağı merkezi oluşu onun kendisinden olmayan fazla bir nüfusa sahip oluşuna ve bir pazar yeri oluşturmasına yol açmış bulunmaktadır[3] Yine şehrin bir ilişkiler ağı merkezi olarak zorunlu konumların ortaya çıktığını belirten Braudel için aynı zamanda bir korumayı yani surları gerektirmektedir. Bu bakımdan şehrin konumunun getirdiği ayrıcalık ve üstünlükler şehir çevresi ile alış verişin doğduğu bir merkezden çok belirli bir imparatorluk merkezi olarak da önem taşımaktadır.

Şehirlerin kendi başlarına alındıkları zaman ortak özellikleri olduğunu belirleyen Braudel için İslâm örneğinde olduğu gibi her uygarlığın yaratması ve ona kendi prototipini vermesi söz konusudur[4].

Buradan Batı şehrinin özgünlüğüne geçen Braudel Avrupa'nın üstünlük ve özgünlüğünü araştırır. Bunu belirleyecek olan şehirlerin ulaşılamaz bir özgürlüğe, bağımsız bir dünyaya, kolonilere varıncaya kadar kırlarına yüksek ölçüde hakimiyete sahip olmalarıdır. Bunun sonucu birbirleri ile bir bütünlük oluşturan ilişkilere bağlı şehirler zinciri oluşmuştur[5].

Çok kısa birkaç alıntı ile vurgulamaya çalıştığımız Braudel'in tutumu şehir konusunda henüz herşeyin söylenmediğini ve toplum açıklama girişimlerinde şehir ile ilgili görüşlerin önemli bir yerinin daima olacağı anlaşılmaktadır.

Çok ayrıntılı bir biçimde şehir konusunun enine boyuna araştırıldığı ve sosyal mekân üzerine yeni yorumların oluşturulduğu Batı'da şehir konusunun yeniden ele alınıp tekrar gözden geçirilişi bize bunu göstermektedir. Batı sosyolojisi ve tarihinde toplum açıklama ve kimlik belirleme girişimlerinde yeni arayışların bulunması gibi bizim de İslâm şehri, Doğu şehri ve Türk şehri üzerinde söyleyebilecek sözlerimiz olmalı. Batı şehri ile ilgisi oranında ya da Batı şehrinin ne olmadığının belirlenme-

3 Braudel, F., *a.g.e.*, s. 372, 374, 385.
4 Braudel, F., *a.g.e.*, s. 389.
5 Braudel, F., *a.g.e.*, s. 391.

si çabalarında şöylece dokunulup geçilen İslam ya da Doğu şehirlerinin toplumlarına özgü yapıları ve sahip oldukları ilişkiler açıklığa kavuşturulmalıdır. Bugün batı kaynaklarınca belirlenen İslâm şehri düzeninde ortada cami ve etrafında meslekî bir hiyerarşi içinde üretim ve ticaret yapan yerlerin yer aldığı ve çevreye doğru giderek kötüleşen imalât yerlerinin bulunduğu dar ve karmaşık sokaklı bir yapı tekrarlanmaktadır.Bütün ağırlığını Batı toplumlarının gelişmesine ve şehirlerine ayıran açıklama girişimlerinin ihmal ettikleri İslâm toplum ve şehirlerinin; Batı'nın ortaçağı döneminde kendi içine kapanmış bir durumda iken, büyük bir yükseliş içinde olduğu ve bir tüketim merkezi durumuna gelerek devre dışı kalan Batı'yı tekrar dünya ticaretinin içine soktuğu bilinmektedir[6].

H. Pirenne türündeki düşüncelerin tamamen karşıtı olan bu açıklama girişimlerinde İslâm toplumlarının - İran ve Ötesi - kendilerine özgü bir şehir yapısı içinde oldukları ileri sürülmektedir. Şehristan ve Rabad olarak ayrılan şehir yapısı her bir kesimi için farklı ilişkilerin anlam kazandığı söylenebilmektedir. Şehristan asıl şehri oluşturmakta ve ihtiva ettiği iç kale ile idarî kesimi göstermektedir. Dış kesimi oluşturan Rabad'ın (ya da Birun) genellikle ticari eylemleri barındırdığı bildirilmektedir[7].

İslamiyet'in yayılışı sırasında İran ve Türkistan yöreleri ile ilgili bu şehir türü Arapların mevcut şehirleri yanına ek bir garnizon olarak kendi şehirlerini kurmaları ortaya çıkmış ve giderek kaynaşma sonucu Şehristan Rabat ayırımını almıştır[8]. Bu yörelerin şehirleri ile ilgili olarak Barthold'un Türkistan adlı kitabı gerekli bilgiyle donanmış bulunmaktadır.

Bu basit ve sınırlı birkaç ayırımı bile Doğu ya da İslam şehirleri için farklı şeyler söyleyebilmenin mümkün olabileceğini göstermektedir. Bunun için olaylara kendimize özgü bir bakış açısı içinde yaklaşmamız ve farklı yapı ve özellik içinde bu-

6 Lombard, M., "L'Islam Dans sa Première Grandeur", 6.kısım, "L'Essor Urbain et L'Appél de la Consommation", Flammarion, 1981.
7 Kuban, D., "Sanat Tarihimizin Sorunları", s. 121, İstanbul, Çağdaş, 1975.
8 Lombard, M., *a.g.e.*, s. 44.

lunan bu şehirleri sahip oldukları ve yönlendirdikleri ilişkiler içinde ele almak gerekmektedir.

Bu bağlamda Doğu ya da İslâm veya Türk şehirlerinin morfolojik yapılarından bir yere kadar yararlanılabileceği ve bunların belirli dönemleri ayırmada yardımcı olabileceği göz önünde tutulmalıdır. Yoksa belirli teoriler ya da görüşlerde yer alan ve bir şehirde bulunması muhakkak gerekli şeyleri arayıp bulmaya kalkmak çalışmalarımızda bize bir sonuç ve yarar sağlayamayacaktır.

Bütün bu konularda aydınlığa kavuşabilmek, geçerli bilgi ve yorumlara sahip olabilmek için yapılacak iş tarihî ve toplumsal gelişmemizi yeni baştan ve kendimize özgü bir bakış açısından gözden geçirmemiz gerekecektir.

Bu yeniden ele alış ilk Doğu uygarlıkları ile başlayan ama Yunan ve Roma ile Batı yönüne sapan ve günümüz Batısında biten bir gelişme çizgisi içinde feodal olup olmadığımız şeklinde bir yer aramak değil, Yunan ve Roma Uygarlıkları ile kopartılıp Batı'ya çekilen gelişme çizgisinin bizim yönde kalmış ve ihmal edilmiş kısmını bulup günümüze kadar getirmek olmalıdır.

Bunu yapabilecek güç ve olanakları olan Türk Sosyolojisinin şehir konusunda da söyleyeceği yeni şeyler vardır. Günümüze ulaşan ve bize ait olan gelişme çizgimiz aydınlığa kavuştuğu ölçüde yeni görüş ve yorumların da ortaya çıkacağı bilinmektedir.

Tarihî ve toplumsal gelişmemiz içinde hangi gelişmelerin ve ilişkilerin şehirlerimizin oluşmasında ve gelişmesinde etkili olduğunun bilinmesi bugünkü şehirlerimizi canlandıran ve büyüten ilişkileri de anlamamıza yardımcı olacaktır.

Bugün Doğu ya da İslam şehirleri yanında Türk Şehrinin kendisine özgü bir yapı ve ilişkiler ağı olarak belirlenmesi işin çözmemiz gereken birçok sorun ve aşmamız gereken epey yol bulunmaktadır. Bunun için önce Osmanlı şehir örgütünün çözümlemekle işe başlamak gerekecektir.

Bibliyografya

AHRWEILLER Hélène, "Istanbul, Carrefour des Routes Continental et Maritimes aux XV-XIX Siècles", AIESEE, Bulletin XII, 1, 1974 Bucarest

AKÇURA, Tuğrul, "Ankara et ses fonctions urbaines", La Vie Urbaine, 1960, I-II. Paris, Dunot, 1960.

AKÇURA, Tuğrul, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fak. Ankara, 1971.

AKTÜRE, Sevgi, 19. yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Çözümlemesi, O.D.T.Ü.Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1978.

ARSLAN, Rıfkı "Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri, Ziya Gökalp Derneği Yay., Ankara, 1979.

ARU, A.K.-ÇETİNER, A.-ŞANLI, İ. Şehirsel Tasarım ve Yerleşmeler Ders Notları, Tarihsiz, Teksir

ATALIK, Gündüz, Şehir Planlaması Kavramlaştırması, -Sistem Görüşü, Gelişme Şartları ve Matematiksel Tekniklerin Sosyal Bilimlere Uygulanması Bakımından-, Istanbul, 1975.

AUBIN, Jean, L'Aristocratie Urbaine Dans L'Iran Seldjoukide: L'exemple de Sabzavâr; in: Mélanger Réne Crozet, T.l, Poitiers, 1966.

AYATA, Sencer, GÜNEŞ, Ayşe, Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü, T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Konut Araştırmaları Dizisi, 10. Ankara 1996

AYDOĞAN, Ahmet (Haz.), Şehir ve Cemiyet, Webwr, Tönnies, Simmel, İstanbul, 2000

AYMARD, André, "Les Cités grecques à l'Epoque Classique-Leur Institutions Sociales et Economiques" in: Recueil de la Société Jean Bodin, La Ville VII C., Bruxelles, 1955

AYMARD, André et AUBAYER, Jeannine L'Orient et la Grèce Antique, Paris, P.U.F., 1967

BAECHLER, Jean, Les Origine du Capitalisme, Paris, Gallimard, 1971

BALAZS, Etienne "Les Villes chinoises, Histoire des İnstitutions Administratives et Judiciaires" Recueil de la Société Jean Bodin, La Ville, VI C., Bruxelles, 1954

BALCK, Alexander (Ruşen Y.Keleş) çev. Mesken İhtiyacının Tahmini, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fak. T.C.İmar ve İskan Bakanlığı Müşterek Yayınları Serisi, Ankara, 1961.

BAREL, Yves, La Ville Médiévale, Grenoble, 1977

BARDET, Gaston, L'Urbanisme, Paris, P.U.F., 1977 Dokuzuncu baskı, Que sais-je, 187.

BARKAN, Ömer Lütfi, İktisat Tarihi (Ders Notları.Kitap II, İ.Ü.İktisat Fakültesi, 1957.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İ.Ü.İktisat Fakültesi Dergisi, 23. cilt, No.l-2, 1963.

BARKAN Ömer Lütfi, "Quelques Observation sur l'Organisation Économique et Sociale des Villes ottomane, des XVI à XVII siècles" in: Recuil de la Société Jean Bodin, La Ville VII. C., Bruxelles, 1955

BARTHOLD, W.- KÖPRÜLÜ M.Fuad, İslam Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1973.

BASSAND, Michel, Urbanisation et Pouvoir Politique, Aspects Sociologiques de l'évolution de la structure du pouvoir dans la ville suisse, Genève,

BAZIN, Marcel, "Erzurum: Un centre régional en Turquie", Revue Géographique de l'Est, 1969, tome IX, sayı 3-4. 1974.

BEHRNAUER, Walter, "Mémoires Sur Les Institutions de Police Chez Les Arabes, Les Persans et Les Turcs", Journal Asiatique 5. Seri, T. 15, 16, 17, juin 1860, janvier, 1861.

BEKİN, Ahmet Rıza, İpek Yolu, Ankara 1981, A.Ü.D.T.C.F. Yayını

BELDICEANU, Nicoarà, Recherche Sur la Ville Ottoman au XVe Siècles, Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Française d'Archéologie d'Istanbul XXV, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 1973.

BELDICEANU, Nicoarà,. "La Conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezit II". In Le Monde Ottoman Des Balkans (1402-1566) Institution, Société, Economie, London Variojum Reprints, 1976. VI

BERTAUX, Pierre, La Civilisation Urbaine en Allemagne, Paris, Armand Colin, 1971 (coll.U 2).

BEYGO, Saim, Türkiye'de Beşeri Çevre ve Şehirleşmenin Demografik Analizi Üzerine Bir Deneme, İ.T.Ü.Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1968.

BICKERMAN, E. "Alexandre Grand et Les Villes d'Asie" Revue des Études Grecques T.47, Paris, 1934

BOURGIN, Georges, "Les Etudes sur les Origines Urbaines du Moyen Age", Revue de synthèse Historique, T.VII, Août à décembre 1903, Paris, Librairie Léopold Cerf, 1903.

BÖLEN, Fulin, Anadolu'da Yerleşme Sisteminin Evrim analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde Bir Yöntem Denemesi, İ.T.Ü.Müh-Mim.Fakültesi, İstanbul, 1978.

BRATIANU, G.I. "La Question de l'Approvisionnement de Constantinople à l'Epoque Byzantine et Ottomane", Byzantion, t.V, (1929-1930)

BRAUDEL, Fernand, Civilisation Matérielle et Capitalisme, (XVe-XVIIIe Siècle) t.1. Paris, Armand Colin, 1967

BRAUDEL, Fernand, Civilisation Matérielle Economie et Capitalisme, (XVe-XVIIIe Siècle), t.l. Les Structures du Quotidien, t.2. Les Jeux de l'Echange, t.3. Le Temps du Monde, Paris, Armand Colin, 1980.

BROOKE, Christopher, L'Europe au Milieu du Moyen-A e, Traduit de l'anglais par Georges Ruhlmann", Paris, Edition Sirey, 1967.

CAN, Yılmaz, İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı, Ankara, TDVY., 1995

CANSEVER, Turgut Habitat II, Konferans İçin Şehir ve Konut Üzerine Düşünceler, Hak-İş Araştırma Dizisi, 1995

CANSEVER, Turgut, İslâm'da Şehir ve Mimarî, İstanbul, 1997

CANSEVER, Turgut, İstanbul'u Anlamak, İstanbul, 1988

CAHEN, Claude "Mouvement et Organisation Populaire dans les Villes de l'Asie Musulmane au Moyen Age: Milices et Associations de Foutouwwa" Recueil de la Société Jean Bodin, La Ville, VII. C., Bruxelles, 1955

CARDASCIA, Guillaume, "Les Villes de Mésopotamie, Institutions Économiques et Sociales" Recueil de la Société Jean Bodin, La Ville, VII. C., Bruxelles, 1955

CASTELLAN, G. "Influence de Constantinople sur la Vie Quotidienne des Villes Balkaniques", AIESEE, Bulletin, XII, 1, 1974

CASTELLS, Manuel, "Y a-t-il Une Sociologie Urbaine"?, Sociologie du Travail. l0.yıl, no.l, Paris, Aux Editions du Seuil, 1968.

CASTELLS, Manuel, Luttes Urbaines, Paris, Maspero, 1975.

CEZAR, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, T.İş Bankası Yayını, 1977

CHABOT, Georges, Les Villes, Aperçu de Géographie Humaine, Paris, Armand Colin, 1948.

CHILDE, V.Gordon, L'Europe Préhistorique, Paris, Petite Bibliothèque Payot, 1962.

CHILDE, Gordon, Tarihte Neler Oldu?, Ankara, Odak Yayınları, 1974.

CHILDE, V.Gordon, Kendini Yaratan İnsan, İstanbul, Varlık 1978.

CHOLLEY, Andre, "Géographie et Sociologie", Cahiers Internationaux de Sociologie, 1948.

CHOMBART DE LAUWE et L.COUVREUR, "Le Développement des Etudes Sociologique en Milieu Urbain", Courent Sociologie-Sociologie Contemporaine 1955, T.IV.

CHOMBART DE LAUWE et L.COUVREUR, "La Sociologie Urbaine en France", Revue des Recherches Significatives, Curent Sociology-Sociologie Contemporaine, 1955, T.IV.

CLAVEL, M.-LEVEQUE, P. "Villes et Structure Urbaines dans l'Occident Romaine, Paris, Armand Colin, 1971

CLOGH, S.B. Grandeur et Décadence des Civilisations, Paris, Payot, 1954

CLOUZOT, Etienne, "Le Problème de la Formation des Villes", La Géographie, Sept. 1909.

Colloque Nationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, L'Analyse Interdisciplinaire de la Croissance Urbaine, Toulouse 1-3 juin 1971, Paris, Editions du C.N.R.S., 1972.

Commission International pour l'Histoire des Villes, Guide International D'Histoire Urbaine I. Europe, Préparé par le Commission sous la direction de Philippe Wolf, Paris, Edition Klincksieck, 1977,

CONTENAU G. La Civilisation Phénicienne, Paris, Payot, 1949

Le CORBUSIER, Urbanisme, Les Editions G.Crès et C Paris, 1924.

COULANGES, Fustel De, La Cité Antique, Paris, Hachette, 1952.

ÇAĞATAY, Tahir, Günün Sosyolojisine Giriş, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, 1968.

DECRET, Françoise, Carthage ou l'Empire de la Mer, Paris, Seuil, 1977

DENKER, Bedriye Tolun, Şehir İçi Arazi Kullanılışı, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yay., 1976.

DENEL Serim, Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara, OTDÜ, 1982

DERYCKE Pierre Henri, L'Economie Urbaine, Paris, P.U.F., 1970.

DIEHL, Charles, En Mêditerranée Promenades d'Histoire et d'Art Yedinci baskı, Paris, Armand Colin, 1925.

DİRİMTEKİN, Feridun, Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fetihten Sonraki İstanbul, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1953.

DOLLINGER, Phillippe, La Hanse (XII -XVII siècles), Paris, Aubier, 1964.

DUCELLIER, A., KAPLAN, M., MARTIN, B., Le Proche-Orient Médiéval, Paris, Hachette, 1978.

DURKHEIM, Emile, "Morphologie Sociale", L'Année Sociologique, 2. yıl, 1898, Paris, Félix Alcan.

Encyclopédie de la Pléiade, Histoire Universelle I-II, Des Origines à l'Islam -De L'Islam à la Reforme, Volume Publie sous la direction de René Grousset et Emile G.Léonard, Bruges, Gallimard, 1969 (yeni basım), II. 1967.

ENGELS, F., İngiltere'de İşçi Sınıflarının Durumu, İstanbul, Gözlem.

ERDONAT, A.İlhan, Türkiye'de Konut Sorunu ve Politikası, Ankara İktisadî ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1977.

ERGİN, Osman, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İ.Ü.Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1936.

ESİN, Ufuk, İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güney Doğu Avrupa (G.Ö.10.500-7.000 Yılları Arası, 1. cilt Doğal Çevre Sorunu, İstanbul 1975. 2. Cilt Kültürler Sorunu, İstanbul, 1981

EVREN, Mesut, Türkiye'de Arsa-Yapı Sorunları ve İ İ.T.Ü.Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1970.

FALAY, Nihat, Türkiye Ekonomisi Bibliyografyası 1929-1976 İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayınları, 1977.

FARABİ, E1-Medinetü1 Fâzıla, İstanbul, Maarif, 1956.

FARABI, Ebu Nasr el, Es-Siyaset Ul-Medeniyye veya Mebad-ul Mevcudat, Çevirenler: M.Aydın, A.Şener, M.R.Ayas, İstanbul, Kültür Bakanlığı,.Yay., 1980.

FEBVRE, Lucien, La Terre et L'Evolution Humaine, Paris Albin Michel, 1970.

FOURQUIN, Guy, Histoire Economique De L'Occident MédiévalParis, Armand Colin, 1969.

FREUND, Julien, Sociologie de Max Weber, Paris, P.U.F., 1966(sup.).

FREUND, Julien, "La Ville Selon Max Weber", Revue Espaces et Sociétés, No.l6, 1975.

FREYER, Hans, (Çev. Nermin Abadan), Sosyolojiye Giriş, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1957.

FREYER, Hans, (Çev. Tahir Çağatay) İçtimai Nazariyeler Tarihi, A.Ü.D.T.C.F. Yay., 1968

FUNCK-BRENTANO, Frantz, "La Formation des Villes dans l'Europe Occidentale. Aux Origines de la civilisation Modern", La Reforme Sociale, Cinquième Serie, T.I. Vingt et unième année, Janvier-Juin 1901, Paris,

GALANTİ, Avram, Ankara Tarihi. Ankara'nın Türkler Eline Geçtiği Tarihten Mustafa Kemal Paşa'nın Ankaraya ayak bastığı ilk günlere kadar, İstanbul, 1950.

GANNE, Bernard, "De l'aménagement du territoire aux études de quartier ou Les Avatars de la Question Urbaine", Revue Economie et Humanisme, No.252 Mart/Nisan 1980.

GEORGE, Pierre, "L'Evolution des éléments moteurs du développement urbain et ses conséquences sur l'utilisation de l'espace urbain", Revue de Géographie Alpine, Tome 60, 1972, Grenoble, Imprimerie Allier, 1972.

GEORGE, Pierre, "Géographie et Urbanisme", Annales de Géographie, Tome 74, 1965.

GEORGE, Pierre, Précis de Géoğraphie Urbaine, Paris, P.U.F., 1961.
GEORGE, Pierre, "Sociologie Géographique", in. Traité de Sociologie T.I, Paris, P.U.F., 1962.
GEORGE, Pierre, "La ville. Un Thème commun aux études sociologiques, historiques géographiques. Un essai d'application d'une méthode géographique", Cahiers Internationaux de Sociologie, Vol. XIII, Septième année, 1952, Paris, Edition Seuil.
GEORGE, Pierre, Population et Peuplement, Paris, P.U.F., 1972, Collection sup.
GERAY, Cevat, Şehir Plânlamasının Başlıca Tatbik Vasıtaları (Genel Olarak ve Türkiyede), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Ankara, 1960.
GEREMEK, Bronislaw, "Les Salariés et le Salariat dans les villes au cours du Bas Moyen Age", Troisième Conférences International d'histoire Economique,., Munich 1965, T.l, Paris, La Haye, Mouton, 1968.
GODARD, Francis, "Sociologie Urbaine", Revue Economie et Humanisme No. 252 Mart/Nisan 1980, Lyon, Economie et Humanisme, 1980.
GOTTMANN, Jean, (Çev. Nazmiye Özgüç), Şehirsel Merkeziyetin Gelişmesi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1976
GÖKBERK, Macit, Felsefe Tarihi, Ankara, Bilgi, 1967.
GÖKÇE, Birsen, Gecekondu Gençliği (Ankara 1971) Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.
GÖNEY, Süha, Şehir Coğrafyası I, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1977.
GRAFMEYER, Yves, et Isaac Joseph (présentation), L'Ecole de Chicago, Paris, Editions du Champ Urbain, 1979.
GRAS, N.S.B., (Çev. Niyazi Berkes), Ekonomik Sosyoloji ve Giriş, Ankara, D.T.C.F.yayını, 1941.
GUDKIND, E.A., Le Crépuscule des Villes, Traduit de l'Anglais par Gérard Montfort, Paris, Stock, 1966.
GURVITCH, Georges, (Publié sous la direction de), Traite de Sociologie, T.I, Paris, P.U.F., 1962.
GÜÇER, Lütfi, İktisat Tarihi Ders Notları, Kitap I, İ.Ü.İktisat Fakültesi, 1976.
GÜVEN, Turhan (Raportör), Şehir Planlamaları, İmar ve İskan Bakanlığı Yay., Ankara, 1962.
Habitat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu, Hedef ve İlkeler, Taahhütler ve Küresel Eylem Planı, T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, 1999
HEERS, Jacques, L'Occident aux XIVe et XVe Siècles, Aspect Economique et Social, Paris, P.U.F. Nouvelle C1io, 1970.
HEYD, W., (Çev. Ziya Enver Karal), Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Ankara, T.T.K., 1975.
HEYD, W., Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age, T.II, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1886.

HEYMANN, Arlette, L'Extension Des Villes, Paris, P.U.F., 1971, Dossier Thémis.

Hızlı Şehirleşmenin Yarattığı Ekonomik ve Sosyal Sorunlar, 10-11 Ocak 1986, İstanbul, SİSAV, 1986

Histoire et urbanisation, Annales E.S.C., Özel sayı, 25. sene, no: 4, 1970.

HOMO, Léon, Rome Impériale et Urbanisme dans l'Antiquité, Paris, Albin Michel, 1971

HUGUENEY, Jeanne, Histoire de l'Urbanisme et Evolution Économique Des Villes, Institut d'Urbanisme de l'Université Paris, l. année. Tarihsiz ders notu.

HUOT Jean-Louis, Les Premiers Villegeois de Mésopotamie, Du Village à la Ville, Paris, Armand Colin, 1994.

IBN KHORDADBEH, "Le Livre des Routes et des Provinces" Publié par C. Barbier de Maynard, Journal Asiatique, 6.seri, V.cilt, 1865

ISNARD, Hildeberd, Pays et Paysages Méditerranées P.U.F., Paris, 1973.

JONES, Emrys, La Ville et la Cité, Traduit de l'Anglais par Andrée R.Picard Paris, Mercure de France, 1973.

KARTAL, S.Kemal, Kentleşme ve İnsan, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1978.

KAYSER, Bernard, "Les Petites Villes Françaises", Revue de Géographie Alpine tome 5-6, 1972, Grenoble, Imprimerie Allier, 1972.

KELEŞ, Ruşen, Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1961.

KELEŞ, Ruşen, Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi KELEŞ, Ruşen, Şehirciliğin Kuramsal Temelleri, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1972.

KELEŞ, Ruşen, Kentbilim İlkeleri, Sosyal Bilimler Derneği Yay., G-5, Ankara, 1976.

Kent Toprakları Sorunu, (Rapor) Mimarlar Odası Yayını, İstanbul, 1973.

KHALDOUN, İbn, Les Textes Sociologiques et Economiques de la Mouqaddima 1375-1379, Classés, traduits et annotés par G.H.Bousquet, Paris, Marcel Rivière et Cie, 1965.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara, 1982

KIRAY, Mübeccel Belik, Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, Ankara, D.P.T., 1964.

KIRAY, Mübeccel Belik, Örgütleşemeyen Kent, İzmirde İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972.

KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, Sosyoloji Tarihi, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1974Yay., Ankara, 1971.

KUBAN, Doğan, Sanat Tarihimi.zin Sorunları, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975.

KURTKAN, Amiran, "Şehir Sosyolojisi", Bilgi Dergisi, Cilt 15, Sayı: 174-175, İstanbul, 1961.
KURTKAN, Amiran, Köy Sosyolojisi, İ, Ü.İktisat Fakültesi, 1968.
KÜMBETLİOĞLU, Hikmet(çev.) (M.B.HELGRE), Şehir ve Köylerde Mesken, Dahiliye Bakanlığı Yayınlarından, İstanbul, 1945.
LABORIT, Henri, L'Homme et la Ville, Paris, Flammarion, 1977,
LACOSTE, Yves (çev. Yaşar Gürbüz), Az gelişmiş Ülkeler, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1965.
LAVEDAN, Pierre, Qu'est-ce que l'Urbanisme?, Introduction â 1'Histoire de 1 Urbanisme, Paris, Henri Laurens Editeur, 1926.
LAVEDAN, Pierre, Histoire de l'Urbanisme, Antiquité et Moyen Age Paris, Laurens, 1926.
LAVEDAN, Pierre, Histoire de 1'Urbanisme, Renaissance et Temps Modernes, Paris, Henri Laurens, Editeur, 1959.
LAVEDAN, Pierre, Géographie Des Villes, Paris, Gallimard, 1936.
LAVEDAN, Pierre, Représentation Des Villes dans l'Art du Moyen Age, Paris, Vanoest, Edition D'Art et d Histoire, 1954.
LEDRUT, Raymond, Sociologie Urbaine, Paris, P.U.F., 1973.
LEFEVBRE, Henri, Du Rural à l'Urbain, Paris, Edition Anthropos, 1970.
LEFEBVRE, Henri, La Révolution Urbaine, Paris, Editions Gallimard, 1970.
LEFEBVRE, Henri, Le Droit à La Ville suivie de Espace et Politique, Paris, Editions Anthropos, 1974 (Point civilisation 52).
LEFEBVRE, Henri, La Pansée Marxiste et la Ville, Paris, Casterman, 1978.
LE GOFF, Jacques, La Civilisation de l'Occident Médiéval Paris, Arthaud, 1964.
LESTOCQUOY, J., Aux Origines de la Bourgeoisie, Les Villes de Flandre et d'Italie Sous le Gouvernement des Patriciens (XIe-XVe Siècle.) Paris, P.U.F., 1952.
LOHMAN, Karl B. (Çev. Celâl M.Ulusan), Şehir İmar Planları Tanzimi Esasları, T, C.Nafıa Vekaleti, Ankara, 1942
LOJKINE, Jean, "La spécialisation des champs en Sociologie", Cahiers Internationaux de Sociologie Janv-Juin 1980, vol. LXVIII. Paris, P.U.F., 1980.
LOJKINE, Jean, "Le Marxisme et Les Recherches Urbaines" Revue Economie et Humanisme, No. 252 Mart/Nisan, 1980.Vekâleti, Ankara, 1942.
LOMBARD, Maurice, Espace et Réseaux du Haut Moyen Age, Paris, Mouton, 1972.
LOMBARD, Maurice, L'Islam Dans Sa Première Grandeur(VIII-XI siècles), Paris, Flammarion, 1971.
LOMBARD, Maurice, Étude d'Economie Médiévale I, Monnaie et Histoire d'Alexandre à Mahomet, Paris-La Haye, Mouton, 1971.

LOMBARD, Maurice, Etude d'Economie Médiévale II, Les Métaux dans l'Ancien Monde du V au XI Siècle, Paris, Lahaye-Mouton, 1974

LOMBARD, Maurice, Etudes d'Economie Médiévale III, Les Textiles Dans le Monde Musulmane Du VIIe AU XIIe Siècle., Paris-La Haye-New York - Mouton, 1978.

LOMBARD, Maurice İlk Zafer Yıllarında İslam, İstanbul, 1983

MAHIEU, Christion, "Conflits Sociaux Urbains et Conflits du Travail", Revue Economie et Humanisme No.252 Mart/Nisan 1980.

MANTAUX, Paul, "Histoire et Sociologie", Revue de Synthèse Historique, Tom. 7., D'août à décembre 1903, Paris, Librairie Léopold Cerf, 1903.

MANTRAN, Robert, "Règlements fiscaux Ottomans La Police des Marchés de Stanboul au début du XVIeme Siècle", Les Cahiers de Tunisie, No.l4, 1956, Institut de Hautes Etudes, Tunis.

MANTRAN, Robert, "Turquie d'Europe", Comm. Internationale pour l'histoire des Villes Guide International d'Histoire d'urbaine I.Europe, Paris, Klinccksieck, 1977.

MANTRAN, Robert, Istanbul Dans la Seconde Moitié Du XVII Siècle, Essai d'Histoire Institutionnelle économique et Sociale, Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Française d'archéologie d'Istanbul XII, Paris, Librairie Adrien Maisonneuve, 1962.

MARÇAIS, Georges, "La Conception des Villes dans l'Islam" La revue d'Alger, no:l0, 1945, Cezayir, 1945.

MARÇAIS, Georges, "Considérations sur les Villes Musulmanes et Notamment sur le rôle du Mohtasıb", Recueils de la Société Jean Bodin, La Ville, T.VI, Bruxelles, Ed.de la Lib. Encyclopédique, 1954.

MARTIN, Roland, L'Urbanisme Dans La Grèce Antique, Paris, Edition A. et J.Picard et Cie, 1956.

MARX, Karl, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, Ankara, Sol Yayınları, 1970.

MARX, Karl, Ücretli Emek ve Sermaye Ücret, Fiat ve Kâr, Ankara, Sol Yayınları, 1977.

MARX, Karl, ENGELS.F., Alman İdeolojisi (Feuerbach), Ankara, Sol Yayınları, 1976.

MARX, Karl, ENGELS, F., Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri Ankara, Sol Yayınları, 1977.

MASSE, H. l'Islam, Paris, 1966

MAUNIER, René, "Les Formes Primitives de la Ville", Revue International de la Sociologie No: 12 Decembre 1909, Paris, V.Giard et E.Brière, 1909.

MAUNIER, René, L'Origine et la Fonction Économique des Villes, Paris, V.Giard et E.Brière, 1910.

MAUNIER, René, Manuel Bibliographique Des Sciences Sociales et Économiques, Paris, Librairie Recueil Sirey, 1920.

MAUNIER, René, Introduction à la Sociologie, Paris, Félix Alcan, 1938.

MAUNIER, René, "Théories sur la formation des villes", Revue d'Economie Politique T. XXIV, l910, Paris, Librairie de la société du recueil J.B.Sirey et du Journal du Palais, 1910.

MAUNIER, René, "Les Idées Sociologiques d'un philosophe arabe au XIVe Siècle", Revue International de Sociologie 23. yıl, no:3, Mart 1915, M.Giard et E.Brière, Paris, 1915.

MEURIOT, Paul, Des Agglomérations Urbaines Dans l'Europe Contemporaine: Essai sur les causes les conditions, les conséquences de leurs développements. Paris, Belin Frères, 1897.

MILHAUD, Albert, "La Lutte des classes en Flandre au Moyen age; artisans contre marchands", Revue International de Sociologie, T.S, No.2, 1897, Paris, V.Giard et E.Brière.

Mimarlık/Şehircilik ve Türkiye'nin Sorunları, Mimarlık Dergisi Yayını 1, İstanbul, 1970.

NEUMARK, Fritz (idaresinde çıkartılmıştır) Komün Bilgisinin Esas Meseleleri, İ.Ü.Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, İstanbul, 1936.

NİRUN, Nihat, Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik Bünye Analizi, A.Ü.D.T.C.F., Yayını, 1969.

ORHONLU, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, Der. Salih Özbaran, İzmir, 1984, Ege Üniversitesi Yay.

ORTAYLI, İlber, Türkiye İdare Tarihi, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1979.

OZANKAYA, Özer, Toplumbilime Giriş, Ankara, S.B.F. yay. 1973

ÖZDEŞ, Gündüz, Şehirciliğe Giriş ve Toplum Ölçeği, İ.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1972.

ÖZKOL, Sedat, Türkiye Ulaşımının Ekonomi Politiği Tefeci-Bezirgân Medeniyetler ve Tarihsel Devrimler Çağı 1, İnşaat Mühendisleri Odası, İstanbul, 1975.

PERNAUD, Regine, Les Villes Marchandes Aux XIVe et XVe Siècles Préface de René Grousset, Paris, La Table Ronde, 1948.

PIRENNE, Henri, Les Villes et les Institutions Urbaines 2 Vol. Paris, Librairie Félix Alcan, Bruxelles, Nouvelle société d'Editions, 1939.

PIRENNE, Henri, Les Villes du Moyen Age, Paris, P.U.F., 1971

PIRENNE, Henri, Histoire Économique et Sociale du Moyen Age, Paris, P.U.F.

PLANHOL, Xavier de, Les Fondements Géographiques de L'Histoire de L'İslam, Paris, Flammarion, 1968.

PLANHOL, Xavier de, "Principes d'une géographie urbaine de l'Asie Mineur", Revue Géographie de l'Est 1969, tome IX, sayı 3-4.

PLANHOL, Xavier de, "Nomades et Pasteurs IX, Ouvrage d'ensemble récents sur les genres de vie pastoraux", Revue Géographique de l'Est 1969, tome IX, sayı 3-4, Nancy, 1970.

POËTE, Marcel, Introduction A L'Urbanisme L'Evolution des villes, La leçon de l'histoire l'antiquité, Paris, Anthropos, 1967.

PREAUX, Claire, "Institutions Economiques et Sociales des Villes Hellénistique; Principalement en Orient", Recueil de la Société Jean Bodin, La Ville, VII. C., Bruxelles, 1955

PREAUX, Claire, "Epoque Hellénistique", Troisième Conférence International d'Histoire Economique, 3.cilt, 1965. Paris, Mouton, 1969

PREAUX, Claire, Le Monde Hellénistique, La Grèce et l'Orient (323-146 av. J.C.) I, II. Cilt, Paris, P.U.F., 1978

Recueils de la Société Jean BODIN, La Ville VI, Institutions Administratives et Judiciaires, Bruxelles, Editions de la Librairie Encyclopédique, 1954,

Recueils de la Société Jean BODIN, La Ville VII. Institutions Économiques et Sociales, Bruxelles, Editions de la Librairie Encyclopédique, 1955.

REMY, Jean, -VOYE, Liliane, La Ville Et 1'Urbanisation, Bruxelles, Editions J.Duculot, 1974.

RENOUARD, Yves, Les Villes d'Italie de la Fin Du Xe Siècle Au Début du XIVe Siècle T.1-2, Regard Sur l'Histoire, - Paris, Société d'Edition d'Enseignement Supérieurs, 1969.

ROBERT, L., Villes d'Asie Mineur Etude de Géographie Antique, Paris, 1935.

Fondation Royaumont. Sociologie et Urbanisme, Colloque des 1, 2 et 3 mai 1968,

Compte Rendu rédigé par Jean-Paul Tristan, Edition de l'Epi, Paris, 1970.

SADIK, Şehirlerin İmarı İçin İzmir Mühendis ve Mimar Birliyinin Teklif Ettiği Layıha, İzmir

SARTIAUX, Felix, La Civilisation, Paris, Armand Colin, 1938

SAY, Memduh, Şehir ve Şehir İjiyeni Etüdlerine Methal, İzmir, 1937.

SCHNEIDER, Wolf, De Babylone à Brasilia (Überall ist Babylon)Des Villes et Des Hommes, Traduit de l'Allemande par Denise Meunier, Paris, Plon, 1961.

SEE, Henri, Les Origines du Capitalisme Moderne, Paris, Armand Colin, 1946.

SEIGNOBOS, Ch. Histoire Narrative et Descriptive des Anciens Peuples de l'Orient, Paris, Armand Colin, 1938

SENCER, Yakut, Türkiye'de Kentleşme, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

SEZAL İhsan, Şehirleşme, Alternatif Üniversite, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992

SEZER, Baykan, Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

SEZER, Baykan, Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

SEZER, Baykan, Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, İstanbul, Sümer Kitabevi, 1988

SEVGEN, Nazmi, Anadolu Kaleleri l.Cilt, Ankara, 1959.

SJOBERG, Gideon, The Preindustrial City, Past and Present, Newyork, The Free Press, 1965

SOULAS, Jean, "Villes de la Turquie Contemporaine", Annales de Géographie, No.277, 49.yıl Janvier-mars 1940, Paris, Librairie Armand Colin, 1940.

SOURDEL, D. et J. La Civilisation de l'Islam Classique, Paris, Arthaud, 1968,

SÜMER, Faruk, "Eski Türklerde Şehircilik", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 31, 1984

STEWIG, Reinhard (Ruhi Turfan-M.Ş.Yazman) Çev. Bizans, Konstantinapolis, İstanbul."Dünya Şehri" Problemi Bakımından bir Araştırma İstanbul, 1965.

ŞAYAKÇI, Şükrü, Ord.Prof.H.Z.Ülken'in 1931-1932 Yılları Arasında Yaptığı Şehir Sosyolojisi ile İlgili Çalışmaları (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İ.Ü.Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Şehirleşmenin Doğurduğu Ceza Adaleti Sorunları Sempozyumu, 17-19 Aralık 1973, İ.Ü.Hukuk Fakültesi Ceza Hukuku ve Kriminoloji Enstitüsü, İstanbul, 1974.

ŞENEL, Alaeddin, İlkel Topluluktan Uygar Topluma, Ankara, 1982, A.Ü.S.B.F. Yay.

ŞENYAPILI, Tansı, Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1978.

ŞTEFANESCU, Ştefan "Les Villes Roumaine et Cours Rapport avec Istanbul au XVI siècle" AIESEE, Bulletin, cilt XII/1, 1974, Bucarest

TANERİ, Yurdanur, Türkiye'de 1931-1979 Yılları Arasında Yayınlanmış On Süreli Mimarlık Yayını İçin Bir Dizin Çalışması, Ankara, ODTÜ, Mimarlı Fakültesi Ara Yayınları, 1981

TANYOL, Cahit, "Traktör Giren '50' Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İçtimaî Değişmelerin Kontrolü", Sosyoloji Dergisi, sayı 13-14 yıl 1958-1959, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1959.

TANYOL, Cahit, Sosyolojik Açıdan Din Ahlâk Lâiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar, İstanbul, Okat, 1970.

TEKELİ, İlhan, Kırda ve Kentte Dönüşüm Süreci Bağımlı Kentleşme Mimarlar Odası Yayını, Ankara, 1977.

TEZCAN, Mahmut, Türk Sosyoloji Bibliyografyası, A.Ü.Eğitim Fakültesi Yayınları, 1969.

TOPALOV, Christian, Les Promoteurs Immobiliers, Contribution à l'analyse de la production capitaliste du logement en France, Paris, Mouton, 1974.

TOYNBEE, Arnold, Les Villes Dans l'Histoire, Cités en Mouvement, Traduit de l'Anglais par M.Matignon, Paris, Payot, 1972.

TOYNBEE, Arnold, Tarih Bilinci, 2 cilt, İstanbul, Bateş, 1978.

TUNA Korkut, Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi 1. Sayı, 1989

TUNA, Orhan, İstanbul Gecekondu Önleme Bölgeleri Araştırması İ.Ü.İktisat Fakültesi İstanbul, 1977.

TUNÇDİLEK, Necdet, Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İ.Ü. Edebiyat fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.4, 1986

TUNCEL, Metin, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları" in. Doğumunun l00.Yılında Atatürk'e Armağan, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayını, 1981.

TÜMERTEKİN, Erol, İstanbul'da Nüfus Dağılımı İ.Ü.Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979.

TÜMERTEKİN, Erol, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1973.

TÜRKDOĞAN, Orhan, Yoksulluk Kültürü, Gecekonduların Toplumsal Yapısı, Dede Korkut Yayınları, İstanbul, 1977.

Türkiye Ulusal Rapor ve Eylem Planı, Haziran 1996,

Türkiye'de 1931-1979 Yılları Arasında Yayınlanmış On Süreli Mimarlık Yayını İçin Bir Dizin Çalışması, (Haz. Yurdanur Taneri) ÖDTÜ Mim. Fak. Ara Yayınları No. B-1 09 81/ Aralık 1981

Türkiye'de Kentleşme Süreci Ve Kırsal Alan Sorunları Kolokyumu, (Haz. M.Çubuk) 30. Dünya Şehircilik Günü, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü yayını-1, 1985

Türkiye'de Şehirciliğin Gelişmesinde Son Otuz Yılın Değerlendirilmesi, Türkiye'de 15.Dünya Şehircilik Günü, 3. Türkiye Şehircilik Kongresi, 6-7-8 Kasım 1991, İzmir.

ÜLKEN, Hilmi, Ziya, "Formation des Villes dans l'Empire Ottoman", in Congrès International de Sociologie, Bucuresti, 1939, Institut de Recherches Sociales de Roumanie, 1939

WEBER, Max, Die Stadt, Eine Sociologische Untersuchung, Archiv für Sozialwissenschaft und Soialpolitik" 47.Band, 1920-21, Tubingen, Verlag Von J.C.B.Mohr (Paul Siebeck).

WEBER, Max, Le Judaïsme Antique, Plon, 1970.WEBER, Max, (Translated and Edited by Don Martindal and Gertrud Neuwirth), The City, New York The Free Press, 1966.

WEBER, Max, La Ville, Paris, Aubier, 1982

WOLLEY, Sir Léonard, Abraham, Découvert Récentes sur les Origines des Hébreux, Paris, Payot, 1936

YAVUZ Fehmi, Çevre Sorunları, Genellikle ve Ülkemiz Açısından A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1975.

YAVUZ, Fehmi, Şehircilik, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1962.

YAVUZ Fehmi, Kentsel Topraklar, Ülkemizde ve Başka Ülkelerde, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1980.

YAVUZ, F., KELEŞ, R., GERAY, C., Şehircilik/Sorunlar - Uygulama ve Politika, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978.

YAYLA, Yıldızhan, Şehir Planlamasının Başlıca Hukukî Meseleleri ve İstanbul Örneği, İ.Ü.Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1975.

YAZGAN, Turan, Şehirleşme Açısından Türkiye'de İşgücünün Demografik ve Sosyo-ekonomik Bünyesi, İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1968.

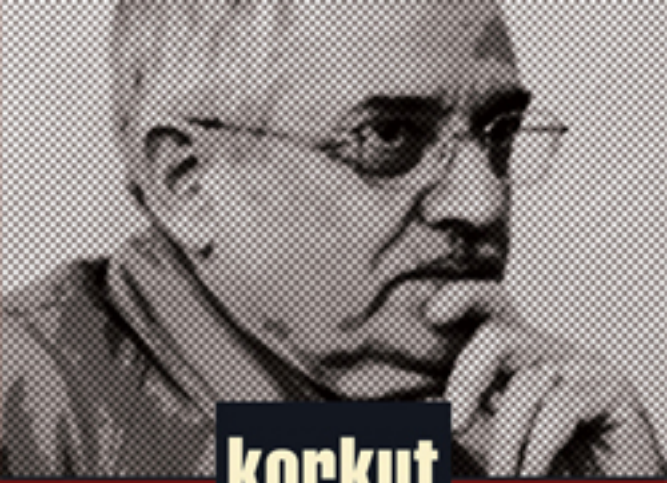
YÖRÜKAN, Ayda, "İnsan Ekolojisinin Gelişme ve Problemleri", Sosyoloji Dergisi sayı 13-14 yıl 1958-1959, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1959.

YÖRÜKAN, Ayda, Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri, Temel Kavramlar, Teoriler ve Problemler, Ankara, 1968.

YÖRÜKAN, Turhan, YÖRÜKAN, Ayda (Hazırlayanlar), Türkiye'de Şehirleşme ve Konut Durumu, Şehirleşme, Gecekondular ve Konut Politikası, İmar ve İskan Bakanlığı, Ankara, 1966.

YÜCEL, Atilla, Kentsel Konut Topluluklarının Tasarlanmasında Sosyal Sistem İçeriğinin Değerlendirilmesi/Bir Kuramsal Yaklaşım Denemesi, İ.T.Ü.Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1977.

ZIMMERMAN, C, Carle (çev.Amiran Kurtkan), Yeni Sosyoloji Dersleri, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1964.

korkut tuna

toplum açıklama girişimi olarak

Şehir Teorileri

İZ